

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DE SKABTE AARHUS

CHOCOLADEFABRIKEN ELVIRASMINDE % AARHUS
National
Chocolate
CHOCOLADEFABRIKEN ELVIRASMINDE % AARHUS

De skabte Aarhus

De skabte Aarhus

12 foretagere og deres værk

Udgivet af
Århus Byhistoriske Udvalg
Erhvervsarkivet 1991

OMSLAG:

Emaljeret reklameskilt for "National Chokolade",
fremstillet til chokoladefabrikken Elvirasminde

TITELVIGNET:

Århus bys segl.
Tegning af E. Rondahl efter
en original fra 1421

BOGEN

er skrevet af:

Jørgen Fink

Henrik Fode

Ib Gejl

Erik Korr Johansen

Finn H. Lauridsen

Henrik Vedel-Smith

REDAKTION:

Ib Gejl

© Århus Byhistoriske Udvalg

ISBN 87-89386-24-8

Aarhus Stiftsbogtrykkerie

Indhold

Vækst og foretagsomhed	7
Finn H. Lauridsen: Hans Broge – købmand og igangsætter	9
Ib Gejl: Ceres – bryggeriet ved åens bred	17
Erik Korr Johansen: Frichs – engang Danmarks lokomotivfabrik	27
Henrik Vedel-Smith: Schmalfeld – byens første cigarfabrikant.....	37
Henrik Fode: C. Langballe – ekspert i kalk og mørtel.....	45
Jørgen Fink: Aarhus Oliefabrik – verdensfirma i Jægergårdsgade.....	53
Henrik Fode: Otto Mønsted – Sig navnet: OMA.....	65
Ib Gejl: Arbejdernes Produktionsforening – nede hos Jakob.....	77
Erik Korr Johansen: Sabroe – kølemaskiner fra Dynkarken	87
Finn H. Lauridsen: Elvirasminde – en sød og broget mangfoldighed	97
Jørgen Fink: Bruun & Sørensen – pioner i fjernvarme	105
Henrik Vedel-Smith: Jul. A. Jørgensen – småkager og Marie kiks	113
Henvisninger	123

Vækst og foretagsomhed

Enhver by har sine kendemærker. Det kan være pladser, torve, enkeltbygninger eller bygningskomplekser, sågar monumenter; tilsammen giver de byen karakter og identitet. Man kan bare nævne Piccadilly Circus i London eller Triumfbuen i Paris, der straks registreres af den tilreisende.

Jo bedre kendt man er med lokaliteten, jo flere kendemærker dukker der op, og de tegner i ens bevidsthed et billede af den by, man bor i. Folk i Århus kender Domkirken, Universitetet og Rådhuset, men de kender også Ceres, Oliefabrikken og Schmalfelds hjørne i Vestergade. Det hele er et udtryk for, at aktiviteter af enhver slags sætter deres historiske spor.

Emnet for denne bog er de kendemærker, som er sat af de store virksomheder under den industrielle udvikling i Århus. Fortællingen om disse virksomheders opkomst er også fortællingen om de mennesker, der stod bag, foretagerne, som de kaldes. Hvem var de, hvad lavede de, og hvornår i grunden?

Man kunne godt have valgt flere end de tolv eksempler i denne bog; man kunne også have valgt nogle andre. Men det har været magtpåliggende at bringe en mængde billeder, hvoraf kun nogle få er kendt i forvejen, og så har hensynet til et rimeligt omfang sat grænsen.

Næppe nogen anden tidsepoke har sat sig så stærke spor i Århus som tiden mellem 1840'erne og op til første verdenskrig. Fra 1840'ernes beskedne købstad med 7-8.000 indbyggere udviklede Århus sig til en storby efter danske forhold med sine næsten 65.000 i 1914. Denne vækst er naturligvis ikke bare et lokalt fænomen; den hænger sammen med landets industrialisering, der medførte, at mange mennesker søgte fra landet til byerne, hvor den stærkt voksende industri gav nye arbejdspladser.

I 1840'erne så byen stort set ud, som den havde set ud i århundreder. Folk boede inden for det, vi i dag kalder allégaderingen: Sønder Allé, Vester Allé, Nørre Allé, Nørregade; Vejen bag om byen, som den blev kaldt. Og området inden for denne ring var langt fra udbygget; der var både tofter og bymark, og stykket mellem Frederiksgade og Dynkarken begyndte først at blive udbygget i anden halvdel af 1840'erne. Byportene blev ikke sløjfet før 1851. Efter 1860 kom byens udbygning mod syd og nord: Frederiksbjerg og Sjællandsgadekvarteret, senere Marselisborg-området og Trøjborg. Først efter 1890 kom den egentlige forstadsbebyggelse. Resultatet var et Århus i 1914, som var helt ukendelig fra, hvorledes den havde set ud i århundreder.

Hovednæringsvejene i 1840'erne var almindelige handels- og håndværksfag med grundlag i byens opland. Der var nogle, hvad vi måske ville kalde industrielle virksomheder, men kun et mindretal hævdede sig over det håndværksmæssige stade. I 1850'erne ved man, at der var ikke mindre end 7 bryggerier, 10 brændevinsbrænderier og 6 tobaksfabrikker. Tekstilbranchen var repræsenteret ved nogle væverier og farverier, og på nogle virksomheder ved Havnen byggede man skibe. Inden for jern og metal fandt man jernstøberier og en sømfabrik f.eks. Meget af det havde udgangspunkt i købmandsgårdene, der leverede enhver artikel til kunderne fra det groveste til det mere luksusprægede, samtidig med at købmanden opkøbte kundernes, landmændenes produkter. De tilreisende kunder skulle også indkvarteres og beværtet under besøget i købstaden. Denne nære tilknytning havde sine ulemper, og systemet var ved at gå i opløsning. Det var jo ikke sikkert, købmanden var tilfreds med f.eks. kornkvaliteten hos kunden, ligesom denne kunne komme i et uønsket afhængig-

hedsforhold til købmanden af kreditmæssige grunde. I stedet begyndte en specialisering at finde sted, således at nogle enkelte produkter udskiltes som købmandens hovedartikel, for hvilke man søgte en betydeligt større kundekreds end den, oplandet umiddelbart kunne tilbyde.

I forrige århundredes liberale erhvervsklima var der frit slag for den opfindsomme uden anmassende indgriben fra myndighederne. Det forstod mange etablerede købmænd at udnytte. I Århus kan man nævne Hans Broge, Otto Mønsted og Joh. Baune som nogle af mange eksempler på folk, der foruden at udvikle handelen havde øje for igangsætning og stimulering af industrielle gøremål. Uden Broges og Rud. Wulffs indsats fra begyndelsen var Århus Oliefabrik aldrig blevet til noget, og uden Otto Mønsteds senere interesse for virksomheden var den formentlig gået i sig selv igen før århundredskiftet.

Brygger Lottrup på Ceres er et rendyrket eksempel på en købmand, som specialiserede sig i fremstilling af en bestemt artikel, i dette tilfælde inden for nærings- og nydelsesmiddelområdet, hvor købmand Langballe i stedet valgte bygningsmaterialerne som sit særlige felt.

Danmarks hovednæringsvej i sidste århundrede, landbruget, var indirekte anledning til udvikling af mange industrielle tiltag. Nævnt er allerede Oliefabrikken, der producerede foderkager til landbruget, et andet eksempel er Søren Frich, der slog sig op ved at dække behovet for landbrugsredskaber og bygningsstøbegods. Også Otto Mønsteds virksomhed, fremstilling af margarine, havde nær tilknytning til landbrugssektoren, der bl.a. blev forsynet med kraftfoder gennem Mønsteds handelsvirksomhed.

Schmalfeld var en type fabrikant, der findyrkede et speciale i sin tobaksfabrik, nemlig cigarfremstilling, der ikke tidligere havde haft noget videre omfang i Århus. På samme specialiseringsniveau befandt førnævnte Lottrup sig, når han begyndte at producere bajersk øl som supplement til de lette ølsorter, som man lavede flere steder i byen.

De nævnte foretagere satte ting i gang omkring midten af århundredet, en senere generation vi-

dereførte dem. Der var ofte tale om familieskab: Langballes firma var i familiens hænder i fire generationer. Otto Mønsted var svigersøn til Hans Broge; det samme var Chr. Rømer, der videreførte svoger Mønsteds firma efter århundredskiftet. Den vidt berømte Meulengracht fra Ceres var svigersøn til stifter Lottrup, hvis familienavn dukker op igen hos flere betroede medarbejdere på bryggeriet langt op i dette århundrede. Men ud over videreførelsen af de nævnte store virksomheder kom nye til op mod og efter århundredskiftet: Sabroe, Bruun & Sørensen og Jul.A.Jørgensen f.eks.

Sabroe havde det til fælles med Søren Frich, at han havde en teoretisk uddannelse inden for det tekniske. Også flere af de handelsuddannede havde en teoretisk uddannelse, men i handel var det vigtigst med det praktiske. De senere foretagere blandt købmændene kom forbavsende vidt omkring; længere ophold i England og Tyskland var ingen undtagelse, og denne mobilitet spores også, når man ser på, hvor de forskellige kom fra. Der var faktisk ikke mange, der var århusianere af fødsel. Hans Broge kom fra Grenå, Søren Frich fra Horsenskanten, Otto Mønsted fra Ebeltoft, mens Schmalfeld sågar var københavner. Thomas Sabroe var født i Silkeborg ligesom Jul.A.Jørgensen, mens Carl H.Sørensen, ophavsmanden til Bruun & Sørensen var født i Skive, om end han som 10-årig kom til byen.

En hel særstilling som foretager har Arbejderne Produktionsforening, der på en måde kan ses som et resultat af selve industrialiseringsprocessen. Arbejderne var blevet mange, og deres direkte indflydelse på det færdige produkt mindre og mindre. For i hvert fald at påvirke prisdannelsen for dagligvarer gennemførte de i fællesskab en produktion af brød, sodavand og øl, en produktion, som fandt sted langt op i dette århundrede, indtil stordrift og markedsforhold gjorde det urentabelt at fortsætte.

Blandt den brogede mangfoldighed af foretagere og deres værk præsenteres her et dusin i det håb, at læsernes kendemærker må få større dybde gennem det historiske perspektiv.

Ib Gejl

Hans Broge

– købmand og igangsætter

*"Hans Broge! Vor høvding, vor handels cicerone,
du jydernes konge, foruden kongekrone,
du vandt ved din snille, du vandt ved dit mod,
for altid var du sikker, hvor du satte din fod.
Som fattigmands søn, du hurtigt vokset op,
besteg en sejrstrøne, forgylt fra gulv til top";*
hed det i et ubehjælpsomt mindedigt i Århus Stiftstidende for 27. marts 1908, to dage efter Hans Broges død. "Jydernes kong Hans" eller "Jydernes ukronede konge" er Broge ofte blevet kaldt, også i samtiden. Man havde det med at "konge" – Århus har også haft en "Kong Harald", den socialdemokratiske politiker Harald Jensen, og betegnelsen hentyder naturligvis for begges vedkommende til en pionerindsats for de sider af samfundslivet, som nu engang blev deres. For Broges vedkommende findes der imidlertid i en mindetartikel en noget mere håndfast forklaring, nemlig at han, da han på et tidspunkt kom øverst på skattelisten, af "en af byens vittige hunde" blev kaldt "kong Hans" og svigersønnen Otto Mønsted, der stod lidt længere nede, "prins Otto". Forklaringen kan vel være god nok; men at betegnelsen alligevel for den store almenhed gik på Broges gerning som foregangsmand og igangsætter, er der nu ingen tvivl om. Forfatteren, "en ældre Århusborger", fandt heller ikke noget majestætisk ved Broge, jo nok i skikkelse: høj og bred og med et "karakteristisk" ansigt; men på gaden kom han med en gammel fedtet hue på hovedet, grov "agrarijakke", benklæderne stukket i et par store, langskafte træskostøvler og en tyk egekæp i hånden. "Sådan optræder kongerne ikke, hverken de kronede eller de ukronede". Hans mangel på forfængelighed var netop – forfængelig! Det fænomen er velkendt. Til gengæld modtog han ordener: Ridderkorset, Dannebrogsmændenes hædersteg og Kommandørkorset.

Hans Broge oplevede i sit liv realiseringen af "den amerikanske drøm": det fattige småkårsbarn, som ved egne kræfter og evner nåede samfundets top. Han var født 1822 i Grenå, og faren, der var skipper, druknede, da drengen var seks år gammel. Som 15-årig kom han i handelslære hos H. Meulengracht og søn på Lille Torv i Århus. Da han var udlært, tog han til Hamborg, lærte mere og blev snart jysk rejsende for et stort firma. Efter Hamborg var han en tid kommis i Randers, indtil han i slutningen af 1847 etablerede sig som selvstændig købmand på Mindegade 340 (senere nr. 8) i Århus. Han overtog C.F.W. Lewerkhuusens kolonial-, tømmer- og produkthandel og anbefalede sig i avisen i "tidens stil", således som det fremgår af hoføjede annonce.

Efter overleveringen skal Broge i det første år have været i betydelige vanskeligheder på grund af prissvingninger i kornhandelen; men Treårskrigen 1848–50 rettede op på det. Gennem sin ældre bror Henrik, der havde forretning i Hamborg, lykkedes det ham at opretholde en forbindelse, der ganske vist på grund af krigen ikke var uden risiko; men han tjente gode penge og lagde derved grunden til sin senere store virksomhed. Desværre er der fra denne ikke efterladt noget arkiv, der kunne fortælle om Broge som købmand, ligesom der i øvrigt heller ikke er det fra hans "erhvervspolitiske" indsats. Det sidste ved man imidlertid lidt mere om gennem de organisationer, hvori han fik sit virke, og de fagblade og aviser, han skrev og diskuterede i.

Det er sagt om Hans Broge, at hans historie på en måde også er Århus' historie i et par årtier i sidste halvdel af 1800-tallet. Dette bæger drypper den ovenfor omtalte "ældre Århusborger" malurt i: Det var Broge, der skyldte byen sin position. Han kom på en tid, da der var plads for energiske køb-

NYT ETABLISSEMENT.

At den af Hr. C. F. W. Lewerkhuusen, i Gaarden Nr. 340 paa Mindegade, hidtil førte

Colonial-, Tømmer- & Product-Handel

fra idag, Løverdagen den 4de dennes, fortsættes af Undertegnede, tillader jeg mig herved at avertere for Byens og Omegnens ærede Beboere, ligesom og, at jeg i denne vil bestræbe mig for, ved steds at holde friske og udsøgte gode Vare og ved Opkjøb af Landmandens Producter til de høieste Priser, at sikre mig de Æredes Tilfredshed, som ville bæres mig med deres Handel.

Aarhus, den 4de December 1847.

Hans Broge.

Hans Broges etableringsannonce fra Århus Stiftstidende for 4. december 1847. Forgængeren i ejendommen i Mindegade, C.F.W. Lewerkhuusen, ophørte ikke med sin handel efter salget, men fortsatte ved siden af i nr. 339 (10/12).

mænd, og han forstod at udnytte chancerne. Han arbejdede for byens interesser, når og så længe de faldt sammen med hans egne købmandsinteresser, og da han arbejdede godt, havde han i virkeligheden været med til fremme af meget nyttigt; men hans handlinger var altid præget af købmands-egoismen. Sådant noget kan vel være svært at afgøre; men den gode kritiker glemmer nok i denne forbindelse, at Broges gerning i høj grad var med til at slå navnet Århus fast som det sted, hvor han virkede. Men mere generelt har kritikeren da sikkert ret og dog, for selv om mange danske købstæder kan fremvise Broge-lignende typer i sit borgerskab, skiller han sig alligevel ud også selv om meget af det, han stod for og satte i gang, faktisk var passé, da han døde.

Hans Broges indsats som foregangsmand og igangsætter er mangfoldig. Men måske er dog landbruget og herunder særlig mejeridriften det område, hvor han satte sig de dybeste spor. I artikler helt fra Broges død og frem til 1979 fremhæves det næsten altid, at han var initiativtager til den første smørudstilling i Danmark – i Århus – 1868 et enkelt sted står der endog "ja vel i hele verden". Det er en sandhed med modifikationer. Udstillingerne var kendt helt fra 1850'erne, men havde været for begrænsede kredse dels for de såkaldte Landmandsforsamlinger, hvor kun de bedrestillede landmænd kom, dels for medlemmer af lokale landboforeninger og her gerne i forbindelse med dyrskuer. Men at der var noget særligt ved initiativet i 1867/68 (udstillingen fandt sted i januar) er imidlertid rigtigt nok. Den dækkede med sine 167 deltagere (115 fra større og 52 fra mindre landbrug) hele Jylland, og den rummede kun vinter-

smør. Det sidste var noget virkelig nyt, hvor Broge var pioner. Vintersmør var hidtil ikke blevet udført; men han begyndte at købe det og gav derved landmændene lyst til at bruge kraftfoder om vinteren. Det kunne de i al fald for Århusområdet også få hos Broge. Han var efter en avisnotits fra 1870'erne den første i Danmark, der importerede bomuldsfrøkager direkte, og avisen tilføjer i sin meddelelse, at det for tiden var det "bedste og fordelagtigste" foderstof, der kunne bruges.

Sideløbende med arbejdet for at forbedre smørets kvalitet – dansk smør havde været lidet anset på udenlandske markeder – var Broge også med i de ændringer i mejeridriften, der udfoldede sig i 1870'erne. På nogle herregårde var man begyndt at anlægge koldtvandsmejerier, baseret på afkøling med is eller frisk kildevand, hvorved mælken kunne holde sig frisk i flere dage. Broge blev en ivrig fortaler for vandmejerierne. Han var en velset gæst på landbomøder, hvor han agiterede og inspirerede. For smørproduktionen udgav han i øvrigt en særlig vejledning, der vakte stor interesse.

Foruden smørret opkøbte Broge også korn og kvæg, alt til eksport og fortrinsvis til England. Han blev derved eksponent for den vestvending af den danske handel, der fandt sted efter de to konfrontationer med Tyskland: Treårskrigen og 1864. Det er da rigtigt, at han først og fremmest ønskede at skaffe gode varer til sig selv. Han var jo købmand, og han var som sådan også snu, som en har skrevet, måske også i virkeligheden tilhænger af den oplyste enevældes "Vi alene vide". Men "hvorfor ikke lade en enkelt føre an og regere, når vi er så heldige at have ham iblandt os og mærker, at han kan bedst?", spørger forfatteren.

Som stor købmand havde Broge også skibe i søen – da de var flest fire plus et par anparter. Dem har han formentlig fortrinsvis brugt til sin egen handel på danske havne og i en vis udstrækning udlandet. Forbindelsen med København havde der i mange år været utilfredshed med; men i 1865 lykkedes det om end med besvær til farten på hovedstaden at få etableret "Dampskibsselskabet i Århus af 1865". Broge var blandt initiativtagerne til selskabet, der imidlertid allerede 1870 blev overtaget af det to år forinden stiftede DFDS. I handelskredse var man klar over, at der måtte skabes en regelmæssig forbindelse til England til formidling af den voksende eksport, en forbindelse, der skulle være bedre og sikrere end dem, man allerede havde fra forskellige steder bl.a. fra Jyllands vestkyst. Resultatet blev "Det jysk-engelske dampskibsselskab", der begyndte sin virksomhed 1868 og eksisterede helt til 1897, da det gik sammen med et Randersrederi for endelig 1900 også at gå op i DFDS. Broges betydning for selskabets grundlæggelse vides der ikke noget nærmere om (heller ikke dets arkiv er bevaret); men han tog en meget

stor aktiepost, måske den største. Karakteristisk var det, at det i meget høj grad var landboere, der sluttede op, og i den forbindelse bør det nok nævnes, at Broge selv var landmand, idet han ejede hovedgården Bustrup i Viborg amt og Grå mølle og Gammelgård i Århus amt. Derimod er hans initiativ i 1874 til "Århus-bugtens dampskibsselskab" klart nok. Det fik en stor betydning for afsættningen af landbrugsvarer fra Mols og Helgenæs, der også tidligere foregik over Århus, men med sejlskibe.

For udviklingen i byens handelsliv havde sejl-ruterne stor værdi. Men der var også et bagland, og herfra lettedes transporten ad jernbanerne, hvis anlæg også beskæftigede Broge. Han var med i oprettelsen af Århus-Ryomgårdbanen, der åbnede i 1877 i samdrift med ruten fra Randers til Grenå, der var begyndt at køre året før. Det viste sig imidlertid hurtigt, at de to private baner ikke kunne klare sig økonomisk, og allerede 1881 blev de overtaget af staten. Omtrent samtidig kom der lignende bestræbelser i gang syd for Århus og også med Broge som medaktør. Her var der opstået

Mindegade omkring århundredeskiftet. Bygningen med spiret i baggrunden er hjørnet af Fiskergade/Mindebrogade. Foran den ligger den såkaldte Trods Katholn med elementer af en 1600-tals ejendom. To ejendomme herfra anes forsiden af Broges gård. Ved siden af, i nr. 10, som Broge også ejede, boede S. Chr. Wærn.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokallhistorisk samling.

Parti fra en af Brogekomplekssets gårde. I luften svæver en enlig elektrisk lampe, der nok kun har været til at orientere sig efter; meget arbejdslys har den ikke givet. Billedet er fra en artikel i værket "Danmarks søfart, handel og industri", der udkom under og lige efter 1. verdenskrig. Firmaet blev da drevet af Broges sønnesøn Hans Carl Broge. Artiklen oplyser, at det fortrinsvis handler med kul, råjern, koks og cinders samt mel en gros, og det var naturligt – Broges pionerverer var borte: Smørret tog andelsmejerierne sig af, og kornet var 1896 overgået til Korn- og Foderstof Kompagniet.

et jernbanetomt område, da den østjyske bane blev ført over Skanderborg i stedet for længere østpå, som der en overgang havde været tanker om. Det, man overvejede i første omgang, var forbindelserne Hasselager-Odder-Tvingstrup og Odder-Hovedgård; men aktietegningen gik trægt, så trægt, at man besluttede at opgive den og i stedet koncentrere sig om en bane fra Århus til Odder. Den linie var der mere hold i, og selv om planen i første omgang strandede, kom man dog igennem, og i 1884 var banen færdig – nu udstrakt til Hou.

I en avisartikel fra 1939 hedder det, at der var to sager Århus vedrørende, som Hans Broge gerne ville have været med til at gennemføre: Clemensbroen og Odderbanen. Oplysningen stammer fra et referat af det møde i Århus handelsforening, hvor Broge efter ni års formandsskab frasagde sig dette hverv. Han kunne naturligvis ikke da vide, at han alligevel ville få indflydelse og afgørende indflydelse på de to projekter. Clemensbroen fra Kødtorvet til Søndergade havde været drøftet i flere år; men i 1881 var det hele gået i hårdknude. Da loven om Odderbanen blev vedtaget året efter, uden at hele det nødvendige aktiebeløb var tegnet, fik Broge en idé. Han henvendte sig til Århus byråd og foreslog, at man tegnede aktier for 200.000 kr. i banen. Til gengæld ville han give 10.000 kr. kontant

til den påtænkte bro og endvidere betale kommunen samtlige de beløb, han havde nydt i skattemoderation på grund af sine langvarige ophold i sommervillaen i Brabrand. Broge havde i 1866 ladet opføre en herskabelig villa lige nord for jernbanelinien og skråt over for Brabrand station. Her opholdt han sig meget, men måtte snart konstatere, at han blev sat i skat begge steder – i Århus og derude. Det ville han ikke finde sig i, og der kom en hel batalje ud af det med en retssag, der endog på grund af dens principielle karakter endte for Højesteret. Men Broge fik medhold; han skulle for opholdsperioden, sædvanligvis godt fire måneder, ikke betale til Århus, og han havde derfor i det forløbne tiår tjent ca. 14.000 kr.

Som andre fra tidens erhvervsdrivende borgerskab kom Broge også ind i politik. Han sad i byrådet i 13 år, fra 1857–69, ofte valgt med det største stemmetal. I 1864 stod hans navn således på 205 af de 214 stemmesedler. I byrådet var han bedst i enkeltopgaver, hvor han forstod at samle alle. De

Forslag til indretning af et ismejeri (ikke at forveksle med den københavnske betegnelse for et mejeriudsalg). Mælkespandene anbringes i et over gulvet hævet kar, hvori spandene sættes, og udenom fyldes is og vand. Træstangen i midten er til at tømme vand ud med, så at der efter behov kan tilføres mere is. Mejerisken står med en skummeske, parat til at stryge fløden af. Mejerimedarbejderne var oprindelig kvinder; men netop i Broges tid optog man en diskussion om, hvorvidt ikke også mænd kunne bruges. Det kunne de – mejerisken blev efterhånden afløst af mejeristen.

Efter T. Westermann og H. Goldschmidt (udg.): Landmandsbogen II (1895).

En af beholderne på Århus gasværk formentlig omkring 1890. Som det ses, var beholderne oprindelig placeret – i øvrigt til dels forsænkede – i lukkede bygninger, der tilmed rummede dekorative elementer.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokallhistorisk samling.

daglige, rutineprægede ting, som også dengang optog meget af rådets tid, interesserede ham ikke. Sin hovedbedrift på det kommunalpolitiske område øvede han dog hele 10 år efter sin afgang. Siden 1855 havde Århus haft gasværk, opført og drevet her som andre steder af det engelskejede Det danske gaskompagni. Da en fornyelse af kontrakten med bl.a. ønske om billigere priser i 1879 gik i knude, overvejede byrådet alvorligt at begynde for sig selv, parallelt med det gamle værk. Det fandt Hans Broge både for dyrt og kompliceret, og han forhandlede da på egen hånd med kompagniet. Resultatet blev, at han købte værket for 350.000 kr. og tilbød det til byen for samme beløb. Ville man ikke overtage det, ville han selv drive det videre. Den dristige overrumpling lykkedes, og gasværket blev kommunalt. Skumlere i byen påstod, at Broge nok alligevel havde tjent ved handelen; men da dette kom ham for øre, oplyste han, at kompagniets formand, A.P. Westenholz, i lidkøb havde lovet ham to høns; men at han alligevel var bange for, at han var blevet narret. I 1896 optrådte

DFDS' overtagelse af "Dampskibsselskabet i Århus af 1865" foregik ikke uden sværdslag. I 1868 foreslog DFDS, at man som en begyndelse til et samarbejde kunne drive ruten Århus-Korsør i fællesskab, men fik et afslag, der ydermere blev understreget med en beslutning fra århusiansk side om at bygge endnu et skib foruden "Aarhus", som hidtil havde dækket ruten til hovedstaden. Da det nye skib, som fik navnet "Kjøbenhavn", blev indsat, udviklede der sig via "Vesta", som DFDS satte ind på ruten, en priskrig med takster, der lå langt under rentabilitetsgrænsen. Det var hårdest ved Århus-rederiet, og 6. januar 1870 overtog DFDS de to skibe. Her ses "Aarhus" i tørdok hos Carl Axelsen i Svendborg omkring århundredeskiftet. Det sejlede til ca. 1909, da det blev solgt til op-hugning.

Foto i Erhvervsarkivet.

Broge en sidste gang på den kommunalpolitiske arena, nemlig den dag byrådet vedtog købet af Marselisborg gods. Han var tilhører ved forhandlingerne, og da vedtagelsen enstemmig var tiltrådt, rejste han sig fra sin plads, takkede rådet for det fremsyn, man havde vist ved at gennemføre denne store sag, og udbragte et leve for byrådet. Da råbene var døet hen, svarede borgmester Vestergaard, at det ganske vist var usædvanligt og ikke i overensstemmelse med forretningsordenen, at en tilhører greb ind i forhandlingerne; men fordi det var Broge, der gjorde det, og fordi det virkelig havde drejet sig om en stor sag, tog han mod hyldesten.

I 1865 blev Hans Broge kongevalgt medlem af Rigsrådets landsting. Rigsrådet var et særligt organ, der fra grundlovsændringen af 1855 skulle tage sig af visse fællesanliggender for kongeriget, de tyske landsdele samt Slesvig. Det bestod oprindeligt kun af ét kammer, der ved endnu en grund-

lovsændring af (18. nov.) 1863 blev til to som den normale Rigsdag nu for kongerigske og slesvigske fællesanliggender. Med nederlaget i 1864 mistede det sin betydning og blev ophævet med grundloven af 1866.

Det er sagt om Hans Broge, at man næppe kan nævne en eneste større Århusvirksomhed eller institution, der opstod i sidste halvdel af forrige århundrede, som han ikke på en eller anden måde havde forbindelse med. Det er nok overdrevet; men han var virkelig med i meget. Foruden hvad der er nævnt ovenfor: Den romerske badeanstalt, palmekernerfabrikken (Århus oliefabrik), Mallings landbrugsskole, Korn- og Foderstof Kompagniet, Århus svineslagteri, teglværkerne i Årslev og Tilst (som han ejede og drev en årrække med et par af sine gamle skibskaptajner som bestyrere) m.m. Broge blev med en kliché en institution, som man nok skal have levet i datidens mindre by for helt ud at forstå, for nok opstår der også i vore dage igang-

Til Århus-Ryomgårdbanen opførtes i 1877 en særlig station ved Skovvejen: Østbanegården. Den var efter al sandsynlighed tegnet af arkitekt N.P. Holsøe og blev udvidet i 1904. Modellen var Københavns hovedbanegård af 1863-64 af J.D. Herholdt, der igen havde hentet sin idé fra italiensk klosterarkitektur, bl.a. gavlmotivet med de to tårne. I første halvdel af 1970'erne ophørte banegården at fungere som banegård og stod derefter tom nogle år. Den er nu af en selvejende institution reddet som en bevaringsværdig kulturværdi. På billedet ses hele personalet opstillet sammen med et H-lokomotiv ved en eller anden festlig lejlighed, der ikke har kunnet nærmere bestemmes.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokallhistorisk samling.

sættere, der er betydelige personligheder; men deres indsats er næppe så mangfoldig, som Broges var det, og i et vist omfang – med enkelte undtagelser – skjuler de sig ofte, hvis de da ellers kan komme afsted med det. Broge blev hædret ud over alle grænser. Hans sølvbryllup og hans forskellige jubilæer blev bybegivenheder med festivitas og fakkeltog. Året før hans død ville byrådets borgerlige gruppe have ham gjort til æresborger. Det blev ikke til noget, og det er hævdet, at socialdemokraterne modsatte sig det. Det gjorde de også – forsigtigt; men der var nu også borgerlige, der talte imod – i øvrigt til nogen forundring for forslagsstillerne. Til gengæld blev han æresmedlem af landboforeningen og håndværkerforeningen, og i anledning af hans 50 års forretningsjubilæum i 1897 oprettede jyske købmænd en fond til oprettelse af Den jyske handelshøjskole, der blev indviet i 1905.

Et par måneder efter Broges død startede man – forresten også med anbefaling fra socialdemokratiske by og landspolitikere – en indsamling til et "værdigt mindesmærke" for den gamle købmand. Det blev i 1910 til statuen på Tietgens plads, hvorfra Hans Broge kunne skue ud over den gade, der i 1901 havde fået hans navn. I januar 1911 kunne man købe en lille buste for en pris så lav, at Stiftstidende formodede, "at en mængde århusianere sikkert vil benytte lejligheden til at skaffe sig dette minde om en af Århus' bedste borgere". Endelig rejstes i 1922, hundredåret for Broges fødsel, en mindesten i Brabrand bakker, som Broge havde købt i 1898 og beplantet for endelig i 1901 at skænke den til kommunen.

Mens man således gennem trykte kilder ved en del om Hans Broges arbejder som foregangsmand på mange områder, kender man så at sige intet til ham som menneske og forretningsmand. Fra det

Hans Broge på vej til sin daglige spadseretur i Riis skov omkring 1902–03. På den fine, lukkede karet sidder kuskens Lauritz på bukken, og bag Broge står den 18-årige Thomas Schytte parat med en plaid eller et pelstæppe.

Foto i Erhvervsarkivet.

Hans Broges statue på Tietgens plads var udført af billedhuggeren Aksel Hansen. I februar 1910 præsenterede Hansen for den komité, der tog sig af sagen, en gipsmodel 78 cm høj, 30 cm bred og 28 cm dyb. Modellen blev godkendt og siden foræret til Århus museums kunstafdeling, der stillede den på magasin. Engang i 1960'erne blev den, endnu mens museet havde til huse i Vester allé, af den daværende direktør for kunstmuseet Minna Heimbürger fundet på loftet under skunken. Hun forærede modellen til Erhvervsarkivet, hvor den nu pryder Store sal, placeret på en af de "busteholdere", hvor tidligere Statsbiblioteket havde repræsentanter for åndslivets store stående.

Foto Poul Pedersen, Århus.

første kun et lille brev fra 1875 til sønnen Henrik, der skulle i handelslære i Kerteminde. Faren formaner kærligt Henrik til at skikke sig vel i det fjerne, passe på sig selv også i den daglige hygiejne, vogte sig for alt slet og altid være høflig og beskeden, alt til familiens og ikke mindst morens glæde og ære. Fra det sidste nogle småtræk fortalt af Thomas Schytte, som senere kom til Korn- og Foderstof Kompagniet, og som fra 1899 var en af Broges sidste lærlinge. Selv om Broge havde støttet oprettelsen af handelshøjskolen, ville han ikke have elever derfra. De troede, de havde slugt alverdens visdom. Som arbejdssted var firmaet naturligvis yderst patriarkalsk. Man var i tjeneste fra kl. 8, når man fik sprogundervisning endog fra 7.30, til kl. 21, dog med et par timers pause middag og aften. Kl. 21 skulle posten bringes til hovedpostkontoret og altid der, for en tilfældig gadepost-

kasse kunne jo blive sprunget over ved tømningen. Da Broge først i århundredet blev syg, bl.a. af årebetændelse, skulle han hver dag spadserere. Det foregik i Riis skov, som man nåede i landauer, hvorefter yngste lærling måtte stavre afsted med den store, svære mand under armen. Før man kørte hjem, var man ofte inde hos en gammel ven, der havde et "spilleinstrument", en fonograf eller en tidlig grammofon, og det morede Broge at sidde og høre på den tid. Om søndagen skulle lærlingen ledsage Broge til gudstjeneste i Domkirken; til gengæld deltog han i frokosten bagefter og var også uden for sæsonen med på udflugter til Brabrand og Gammelgård.

Mens han, som nævnt, godt kunne lide "spilleinstrumentet", var han i al fald til at begynde med ikke gode venner med telefonen. Hans debut var en opringning til svigersønnen Otto Mønsted; men da den gamle købmand, fordi han troede, det var nødvendigt brølede så højt, at al kommunikation blev umulig, blev han ærgerlig og sagde med sin almindelige stemme: "Jeg vil sgu blæse dig et stykke". "Nå", sagde Mønsted roligt, "var det bare derfor, du ringede mig op".

Den "ældre Århusborger", der er citeret et par gange, fulgte sin første artikel i Århus-Spejlet op med fire mere. De er ret onskabsfulde og beretter alle om tilfælde, hvor Broge blev "snøret" af landmænd og handelskolleger. Hvis man havde vidst mere om andre sider af hans talenter, kunne de måske have været brugt i et helhedsbillede.

Broges firma, Hans Broge & Co., blev efter hans død drevet videre af hans kompagnon S. Chr. Wærum, der var kommet til ham i 1857, 17 år gammel. Wærum døde i 1910, hvorefter Broges sønnesøn Hans Carl Broge overtog virksomheden. Der var derefter Broger i firmaet til 1947, da det blev opløst. Hans Broge havde i sit testamente bestemt, at det skulle ske, når det gik ud af slægten, og da sønnesønnen, der i 1947 var 65 år, ikke ønskede at fortsætte, trådte testamentets bestemmelse i kraft.

I et digt til afsløringen af statuen i 1910 hed det i et vers:

*Mand fra – desværre – svindende tid
– gamle købmand Hans Broge
lad da dit billed vidne om id,
øvet ved storsyn, borgersind, flid.
– gamle købmand Hans Broge.*

Lad så skumlerne mene, hvad de ville.

Ceres

– bryggeriet ved åens bred

Ceres var kornavlens gudinde hos romerne; ordet har forbindelse med det latinske *cresco*, som betyder vokser. Det var det navn, som Lottrup, Aagaard og Reddelien valgte til det nye bryggeri, som de etablerede i 1856 på banken uden for Vesterbro, hvor vejene til Viborg og Silkeborg skilles.

M.C. Lottrup var brændevinsbrænder og købmand og godt 40 år gammel. Han havde i flere år været ansat hos købmand N.H. Beck i Vestergade. Da Beck døde i 1843, giftede Lottrup sig med enken, tog borgerskab som købmand og overtog forretningen, der efterhånden omfattede produkt-,

tømmer- og kolonialforretning tillige med et dampbrænderi. De to andre foretagere omkring bryggeriets oprettelse var begge apotekere med tilknytning til Løveapoteket. Knud Reddelien var en halv snes år ældre end Lottrup og søn af Løveapotekets ejer fra 1797 til 1833, C.H.N. Reddelien; Knud Reddelien overtog apoteket efter faderens død, men beholdt det kun i 10 år, før han solgte det til Niels Schack Aagaard. Ingen af de to apotekere er i øvrigt kendt som foretagere ud over deres farmaceutiske løbebane, og allerede året efter bryggeriets etablering trak de sig ud ved at afstå deres

Det var en anselig bygning, der fra begyndelsen rummede bryggeriet Ceres. På denne tegning fra 1856 ses det ældste anlæg med åpartiet foran.

Fra "Bryggeriet Ceres 1856–1931".

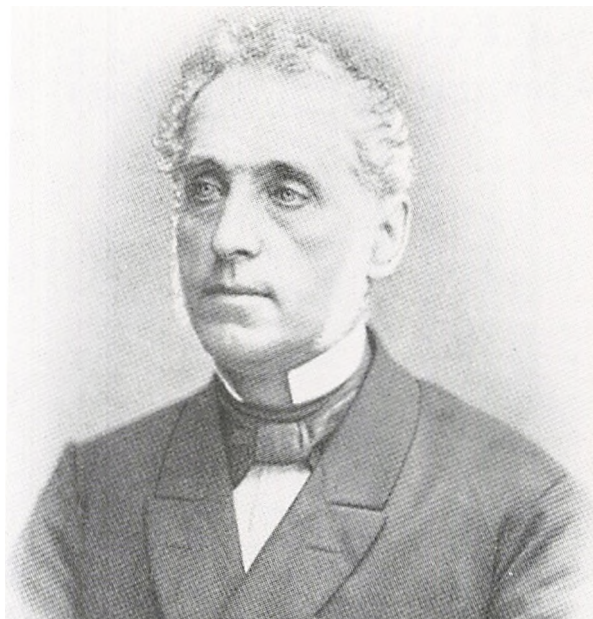
del af virksomheden til Lottrup. Lottrup beholdt sit dampbrænderi, men afstod de øvrige dele af forretningen i Vestergade til blandt andre stedssønnen Ole Beck.

Da den i begyndelsen beskedne virksomhed startede sin produktion, blev der faktisk ikke brygget bayersk øl i Århus. Der var flere små hvidtølsbryggerier, men det bayerske øl blev "importeret" især fra Carlsberg i København. På Ceres begyndte man at brygge bayersk øl samt forskellige slags husholdningsøl og skibsøl. Foruden hos Lottrup i forretningen i Vestergade blev produkterne solgt i A.N. Gilbergs udsalg på Store Torv. I hvert fald fra midten af 1860'erne har Lottrup tjent gode penge på bryggeriet. I 1865 anlagde han den smukke have ned mod åen ved hjælp af en havearkitekt, og i 1866 lod han hovedbygningen opføre. M.C. Lottrup kom ikke til at leve længe. Allerede i 1870 døde han, 55 år gammel. Inden da havde han imidlertid kaldt sin svigersøn, L. Chr. Meulengracht hjem fra London til at overtage forretningen.

Det var det heldigst mulige valg. L. Chr. Meulengracht var sønnesøn af købmand og skibsreder Harboe Meulengracht, en matador efter århusianske forhold. Hans far, der bar det samme navn som han selv og var optaget i farfaderens forretning, døde før hans fødsel. Han voksede herefter op i slægtens kendte gård på Lille Torv under opdragelse af sin mor, en præstedatter. 15 år gammel, i 1852, kom han i lære hos førnævnte M.C. Lottrup i Vestergade. Efter at være blevet grundig oplært her i 4 år rejste L. Chr. Meulengracht til København for at blive videreuddannet, og han tog borgerskab som grosserer i 1861. 1862 fortsatte han til London, hvor han skabte en forretning.

Meulengracht var ikke den eneste århusianer af købmandsslægt, der brugte sine unge år til at drive forretning i England. Mon ikke han traf den lidt ældre Oluf Bech fra Marcus G. Bechs Sønner, der solgte korn i England, bl.a. i London? Men det vides ikke. Nævnte Oluf Bech blev gift i England, men sådan var det ikke med Meulengracht. Han vendte 1865 tilbage til Århus for at blive forlovet med sin læremester Lottrups datter Ingeborg. I 1868, da han var fyldt 31, holdt han bryllup med hende i Århus, hvorefter de rejste over til forretningen i London. I slutningen af 1869 var det da, at parret rejste hjem, da M.C. Lottrup var plaget af sygdom.

L. Chr. Meulengracht overtog svigerfaderens bryggeri den 1. januar 1871. Hans alsidige ud-

M.C. Lottrup var Ceres bryggeriets egentlige grundlægger. Med økonomisk basis i sin købmandsgård i Vestergade påbegyndte han den bryggerivirksomhed, der efterhånden optog ham helt.

Fra "Bryggeriet Ceres 1856-1931".

dannelse kom ham til gode på flere måder. Han var ikke bange for at investere i virksomheden, hvor arbejdet foregik ved håndkraft, og hvor dampmaskinen endnu ikke havde holdt sit indtog som kraftkilde. Ret hurtigt byggede Meulengracht en ny bygning med fladt asfalttag, i hvilken den nederste etage blev indrettet til malkældere, den øverste til kornmagasin. Bygningen blev færdiggjort i 1872, og samme år var der rejsegilde på en tilbygning til den eksisterende hovedbygning, op over hvilken en dampskorsten blev bygget af en højde på 35 alen. Dampmaskinen købte Meulengracht hos Frich's. Dette var blot begyndelsen til Meulengrachts byggeprogram, der i 1882 var nået så langt, at det Ceres, som er det nuværende, nogenlunde havde taget form. Det nævnte byggeprogram indeholdt etableringen af hvælvede lagerkældere og isrum, senere et særligt ishuse, hvortil kom nyt inventar til bryggeriet i 1880. Endelig 6 lagerkældere og en række bygninger omkring gårdspladsen. De sidste større arbejder i Meulengrachts program var en udvidelse af hovedbygningen og opførelsen af et nyt malteri. Det skete i 1888, hvor bryggeriet fik den påskønnelse at få anerkendelse og medalje på Landsudstillingen i København. Det er begrænset, hvad der er bevaret af regnskabsmateriale fra Meulengrachts tid, men der er ingen

L. Chr. Meulengracht (1837–1903) var sønnesøn af den lokale matador Harboe Meulengracht, der var købmand og skibsreder i Århus. Han voksede op i familiens kendte gård på Lille Torv, inden han efter ophold i København og London blev indehaver af Ceres.

Foto i Ceres arkiv, Erhvervsarkivet.

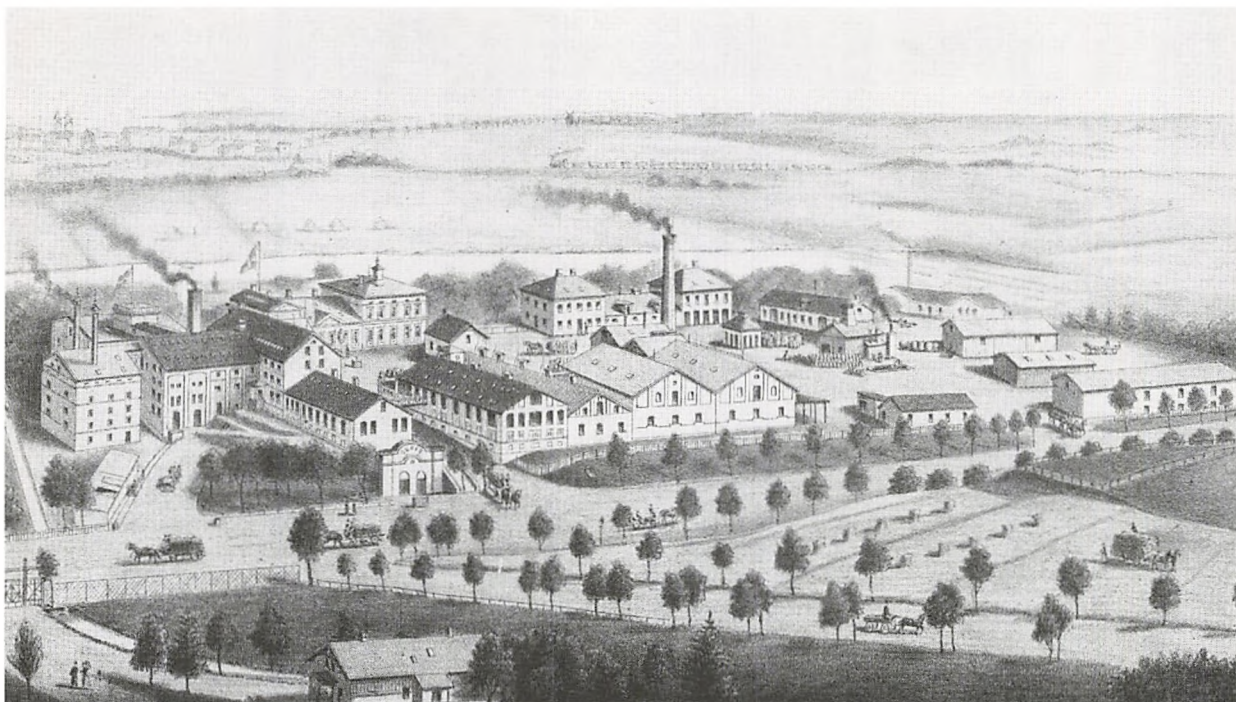
tvivl om, at bryggeriets indtjening var god. Allerede ved virksomhedens 25 års jubilæum 1881 gav Meulengracht en fest for arbejderne og deres ægtefæller, og han meddelte ved den lejlighed, at han havde oprettet et legat på 20.000 kr. for arbejderne, ligesom han skænkede flere portioner à 1.000 kr. til forskellige velgørende formål. Meulengracht og hans hustru fortsatte gennem årene med at uddele midler til værdigt trængende. I 1896 stiftede de et nyt legat, der skulle finansiere operationer på Århus Kommunehospital for fattigfolk, der ikke selv kunne betale. Men ellers menes det, at ægteparret har ydet megen velgørenhed i det skjulte. F.eks. kunne parret finde på at placere deres store juleindkøb hos småhandlende, der trængte hårdt til omsætning.

Og hermed er et nyt tema anslået: L. Chr. Meulengracht som en legendarisk skikkelse i Århus i sidste fjerdedel af forrige århundrede. Forfatteren Lisbeth Lottrup, selv købmandsdatter fra Fredensgade med pigenavnet Baden, gift med en løjtnant, der blev bogholder på Ceres fra 1931, har skildret enkeltheder fra livet hos det barnløse og hoved-

Dette pudsige billede er angiveligt fra 1872 og viser besætningen på Ceres. Ingen kan være i tvivl om, at det er en forsamling af bryggeriarbejdere, man ser. Tilsyneladende har hver enkelt udstyret sig med sit arbejdsredskab, ligesom der i det hele er tale om en dekorativ opstilling.

Foto i Ceres arkiv, Erhvervsarkivet.

I 1889 blev værket "Danmarks industrielle etableringer" udsendt. Heri var denne samtidige tegning af bryggerianlægget ved Ceres, som det tog sig ud ca. 30 år efter indvielsen. Viborgvej går ud af billedet i nederste højre hjørne. På tegningen ses det samlede resultat af Meulengrachts store byggeprogram.

rige ægtepar Meulengracht. Der kan være god grund til at fæste lid til hendes beretning, idet hendes svigerfar, Severin Lottrup, fra 1891 var kasserer ved Ceres. Senere blev han forretningsfører til 1907.

Lisbeth Lottrup fortæller, at bryggeren var den eneste ud over den kommanderende general, der holdt egentlig ekvipage, altså landauer med kusk. Hertil kom et større tjenerskab, der bestod af et udsøgt køkkenpersonale, en kammerjomfru samt en fast sy pige, der arbejdede fuldtids på etatsrådindens garderobe. (Meulengracht blev etatsråd 1892). Hertil kom en tjener, der ud over sine mange gøremål skulle holde orden på Meulengrachts angiveligt 30 par lorgnetter; endvidere var der stuepiger. Det store personale var nødvendigt, da huset efter engelsk herregårdsmønster altid var fyldt med gæster. Da ægteparret fejrede sølvbryllup i 1893, skrev avisen, at Ceres var pragtfuldt illumineret, og i åen sås flere private både med lysballoner. De tilstødende haver var ligeledes illumineret, og efter at sangforeningen Brage havde sunget et par sange, afbrændte kunstfyrværker Kræfting et fyrværkeri, hvor slutningsnummeret var sølvbrudeparrets navnetræk i transparent.

Et tegn på stor velstand var det, at Meulengracht

havde 10.000 flasker vin i kælderen. Han var stærkt interesseret i rødvin, og han importerede, tappede og lagrede selv det meste. 3 måneder om foråret tog ægteparret til rivieraen eller Spanien. L. Chr. Meulengracht var medlem af byrådet i årene 1876 til 1890. Hans største fortjeneste her var hans arbejde for, at byen fik et tidssvarende vandværk.

Brygger Meulengracht døde i Monte Carlo den 9. april 1903 efter at have skrantet noget. Hans jordefærd blev noget af det største, byen har set i den retning. "Det var hele Århus, der jordede sin bedste mand", stod der i Stiftstidende.

Inden sin død havde Meulengracht selv sørget for bryggeriets fremtid, idet han i 1898 havde afstået Ceres til det nydannede aktieselskab, Østjydske Bryggerier A/S. Dermed var bryggeriets historie som enkeltstående virksomhed uigenkaldelig forbi. Sammenslutningen kom foruden Ceres til at omfatte "Horsens Bayersk og Hvidtøl Bryggeri", bryggeriet "Vejle" og bryggeriet "Fredericia". Kapitalen var fra begyndelsen på 1.9 mill. kr., fra januar 1920 udvidet til 3 mill. Administrerende direktør blev Oscar Møller, der var blevet uddannet som brygger på bryggeriet i Fredericia, senere Horsens.

1890'erne var en tid med industriel vækst i Dan-

Nytårsaftensdag 1895 lod bryggeren sig fotografere i haven sammen med personalet. Det er Meulengracht i anden række på midten med besætning på kraven.

Foto i Ceres arkiv, Erhvervsarkivet.

mark og præget af mange fusioner. Foruden bryggeribranchen kan nævnes cikorie og tændstikker som områder, hvor konkurrencen var knivskarp. Dels producerede man dagligvarer til et marked i opgang, dels holdt spekulatøren sit indtog f.eks. således, at hvis et dominerende selskab gav et godt udbytte, ville andre forsøge sig. I enkelte tilfælde med den bagtanke, at den herskende virksomhed ville opkøbe den nye konkurrent til en god pris for fortsat at kontrollere markedet.

Noget i retning efter denne model skete også på bryggeriområdet i Århus. Allerede året efter, at Østjydske Bryggerier var stiftet, blev der taget et initiativ. Under navnet "A/S De forenede Bryggerier" blev der indbudt til aktietegning i forbindelse med en sammenslutning af de fire bryggerier "Godthåb", "Sjællandsgades bryggeri", "Bryggeriet Nørrebro" og "Vejlby bryggeri". Det var solide folk, der stod bag, bl.a. fabrikant Viggo Ormslev og købmand Viggo L. Rahr, og den kapital, der skulle rejses, var ialt på 400.000, hvoraf de

300.000 var tegnet underhånden. Tegningen foregik gennem Aarhus Privatbank. Som direktør havde initiativtagerne sikret sig inspektøren på "Gamle Carlsberg", polyteknikeren Eugen Stahl Schmidt. Med dette initiativ var antallet af bryggerier i Århus reduceret til 3, hvoraf den tredje var Arbejdernes Produktionsforening, der netop på grund af etableringen af det nye bryggeri, der senere fik navnet Aktiebryggeriet Trøjborg, fordi det til formålet havde købt en stor grund ved Aldersro, standsede sine egne planer om et prætentivt nyt bryggeri og nøjedes med at installere sig i Sjællandsgade. Som en af grundene til at etablere det nye bryggeri nævnedes initiativtagerne, at der blev solgt megen udenbys produktion i Århus. Bryggeriet Trøjborg blev en fiasko. Allerede 1903 blev det overtaget af et konsortium, bestående af 4 af de oprindelige stiftere, men 1905 måtte konsortiet sælge til Østjydske Bryggerier til en lav pris. Under den hårde konkurrence i de få år blev der imidlertid gravet kløfter i dele af det århusianske er-

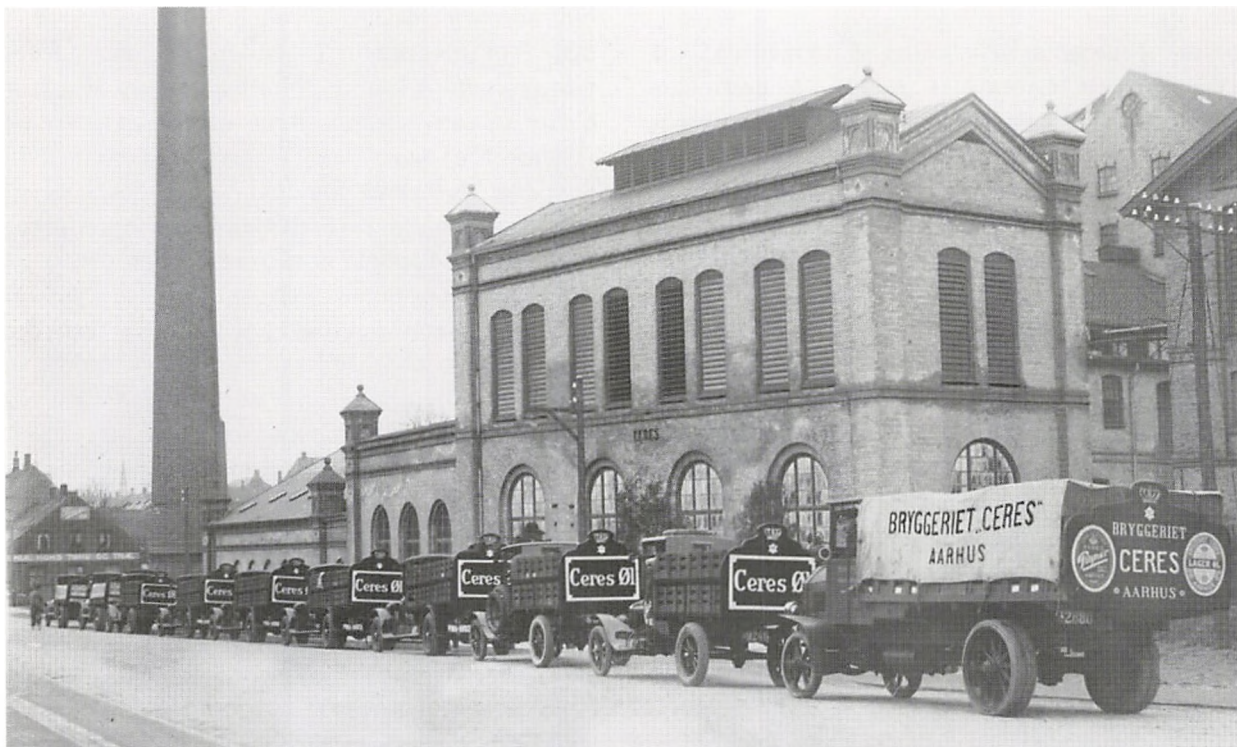
I 1898 afstod Meulengracht bryggerivirksomheden til det nydannede aktieselskab Østjydske Bryggerier efter fusion med bryggerier i Horsens, Vejle og Fredericia. Selskabets første direktør blev Oscar Møller, der var uddannet på bryggeriet i Fredericia. Oscar Møller sad på posten til 1925. Kort før sin afgang gennemførte han omlægningen af distributionen, der bl.a. medførte, at hestevognene blev afløst af automobiler, der nedenfor ses på rad og række foran bryggeriet den 1. april 1925.

Fotos i Ceres arkiv, Erhvervsarkivet.

hvervsliv, og mange penge blev tabt af aktionærer, både i Trøjborg og i Østjydske Bryggerier.

I de slemme år, hvor konkurrencen trykkede, fortsatte investeringerne dog på Ceres. Ved virksomhedens 50 års jubilæum i 1906 stod man med et nyt malteri, et moderniseret bryghus, et stort nyt køleanlæg og ialt 17 lagerkældere med 800 lagerfade.

Bajerskølbryggerierne, især i Jylland, fik problemer på halsen fra 1912, da den såkaldte beværterlov blev vedtaget. Afholdsforeningerne havde siden begyndelsen af århundredet presset hårdt for at få gennemført lovforslag til ædruelighedens fremme. Efter mange års bestræbelser nåede man resultatet med den nævnte beværterlov, der gav mulighed for kommunefstemninger, som medførte kronedlæggelser og nægtelse af bevillinger til handlende. Kort efter fulgte verdenskrigen, der vendte op og ned på forholdene inden for erhvervslivet, også for bryggerierne, der fik nye muligheder og nye problemer. Ølforbruget steg på hjemmemarkedet, og eksportmulighederne tilsvarende på det tyske marked. På den anden side var det vanskeligt at skaffe korn, og råvare- og kulpriser steg stærkt. Der blev tjent mange penge, men selvstændigheden var det så som så med, idet den overordentlige kommission, som den kaldtes, re-

Ved siden af bødker Mikkelsens udstillingsfad ses her direktør Viggo Bie, der afløste Oscar Møller og beklædte direktørposten til 1941, samt underdirektør C.P.N. Nørgård.

Foto i Ceres arkiv. Erhvervsarkivet.

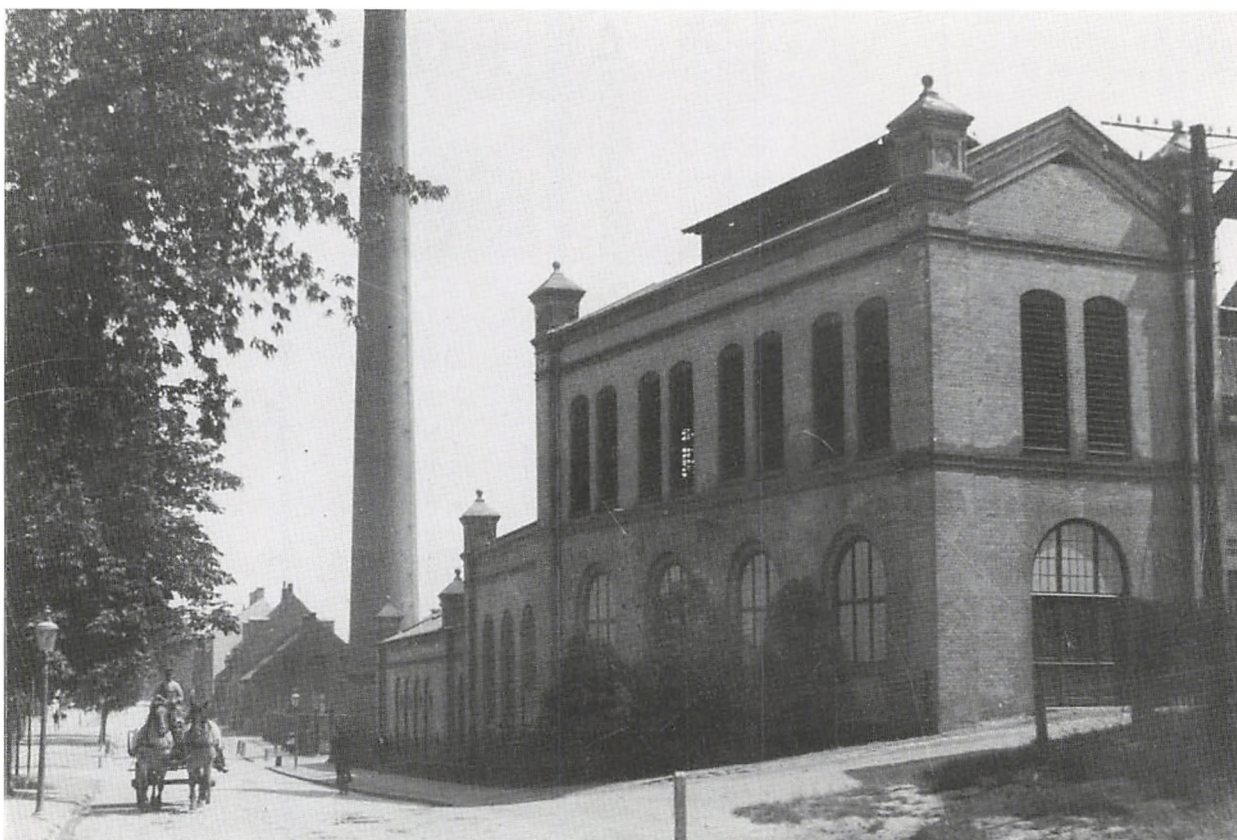
gulerede erhvervslivets forhold meget dybtgående.

Efter krigen fortsatte moderniseringerne på Ceres. Aftapperiet blev fornyet, men af mere vidtgående betydning var det, at de gamle træfade i lagerkældrene begyndte at blive erstattet af aluminiumstanke, en meget kostbar investering. Mere synligt for publikum var gennemgribende ændringer på distributionssiden. Ceres øl blev forhandlet af ølhåndlere i byen, som blev forsynet af de populære hestekøretøjer med bryggerhestene. Fra april 1925 blev systemet ændret. Store salgsbiler afløste hestevognene; samtidig afviklede man ølhandlerledet og overtog selv distributionen. Ølforhandlerne på vognene blev antaget blandt de tidligere ølhåndlere, der også fik deres tidligere personale med som medhjælpere.

Omlægningen af distributionen blev en af direktør Oscar Møllers sidste handlinger. Han blev fra oktober 1925 afløst af Viggo Bie, der blev siddende på posten til 1941. Viggo Bie var farmaceut af uddannelse. Noget af det første, han kom til at gennemføre, var anlæggelsen af mineralvandsfa-

brikken i 1926, der hurtigt kom op på en produktion af betydeligt omfang. Mineralvandsfabrikens første produkter var citronvand, sportsvand, svensk sodavand (det samme som rød sodavand) og apollinaris. 1940 blev mineralvandsfabrikken moderniseret og udvidet til en kapacitet af 6 mill. flasker om året. På grund af den sæsonmæssige afsætning blev der på visse tider af sommeren arbejdet i skift. Da Viggo Bie gik af 1941, blev han afløst af Bernhard Kjær som administrerende direktør og Johs. Høyrup som teknisk direktør, en post som denne beklædte til 1953.

Kjær var kommercielt uddannet i København og var blevet ansat som direktionssekretær 1938, mens Høyrup havde været knyttet til bryggeriet siden 1908. Det blev bl.a. den nye direktions opgave at lave gennemgribende forandringer i administrationslokalerne. Disse var placeret i L. Chr. Meulengrachts private bolig på bryggeriet, hvor hele indmaden praktisk taget blev pillet ud i de første krigsår, og en gennemgribende modernisering gennemført. Også laboratoriet blev moderniseret ved samme lejlighed.

Silkeborgvej ved Ceres i en noget mere idyllisk skikkelse end nutidens. Billedet er sandsynligvis fra begyndelsen af 1920'erne. Foto i Ceres arkiv, Erhvervsarkivet.

Bernhard Kjær fik imidlertid andet end bryggerivirksomhed at tænke på. Landet var besat, og han påtog sig at oprette et særligt Røde Kors kontor i Århus, der skulle virke til gavn for Århusborgere, som var under tysk arrest og for deres pårørende. Kontoret havde en yderst selvstændig stilling; det var ikke en filial af hovedkontoret i København, og det var heller ikke underlagt Århusafdelingen. Sin bemyndigelse havde Kjær direkte fra hovedkontoret i København, og hans kontor var den eneste instans, der kunne få adgang til arresten. Bernhard Kjær udførte et stort arbejde, hvoraf en del var yderst belastende, nemlig kontakten med de dødsdømte og det opslidende og forgæves arbejde med at udvirke benådnings. Den 31. maj 1944 blev Bernhard Kjær arresteret og sendt til afhøringer i København. Efter en nat i Vestre Fængsel blev han dog atter løsladt, men det tyske politi ville ikke mere samarbejde med ham. Den 1. juli 1944 trådte han definitivt ud af arbejdet. Bernhard Kjær fik senere en sørgelig skæbne. I sensommeren 1949 blev han udsat for en række angreb i "Demokraten", der henviste til "meget

vedholdende rygter". Han blev karakteriseret som en mand uden stabilitet og hævninger, der uddannelsesmæssigt pyntede sig med falske fjer. Hans investeringspolitik var overoptimistisk og forfejlet, især i Horsens, hvor han yderligere havde sendt dårligt øl på markedet til stor skade for bryggeriernes renommé. Værst var det måske, at avisen referede, at han under krigen havde brugt adskillige flere tusinde kroner, end han havde kunnet aflægge regnskab for, men at Røde Kors havde afstået fra sanktioner på grund af bevisets stilling. Dette bekræftedes af Røde Kors, mens Østjydske Bryggerier ikke ville kommentere sagen. Bernhard Kjær gik imidlertid af og rejste til København, hvor han døde i august 1954 efter forgæves forsøg på at skabe sig en ny karriere.

Efterkrigsårene har bestandig båret præg af nyinvesteringer i takt med den rivende teknologiske udvikling, der har kendetegnet hele bryggeribranchen. I næsten 25 år blev virksomheden ledet af Vagn Klæbel, der tiltrådte efter det korte mellem spil, hvor Niels Arup var kommitteret for bestyrelsen. Den 1. oktober 1950 tiltrådte Klæbel,

MINERALVANDSFABRIKEN „CERES“

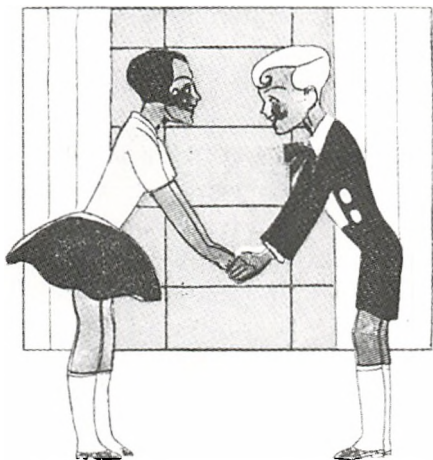

AARHUS

Det var Viggo Bie, der anlagde mineralvandsfabrikken på Ceres i 1926. Her ses fabrikkens første fire produkter. I 1930'erne udsendte bryggeriet et lille reklamehefte med tekst og tegninger af Hakon Mielche, der introducerede hver enkelt mineralvand, serveret til "Ulla"s fødselsdag. Fra heftet med de små vers på melodien Tordenskjold er her valgt en uhyre tidstypisk tegning af Ulla og hjælperen Per. Mielches datter hed i øvrigt Ulla.

Reklamemateriale i Ceres arkiv, Erhvervsarkivet.

Det var en herlig Dag.

*Ulla sagde næste Dag:
»Ja, det er skam ingen Sag,
naar til Fødselsdagen man
inviterer »CERES« Vand!«*

der foretrak at kalde sig brygger ud fra det synspunkt, at en brygger både tog sig af det tekniske og det salgsmæssige. Vagn Klæbel havde været driftsinspektør på Carlsberg i årene 1937 til 1950. Han var af apotekerslægt fra Skagen og uddannet farmaceut 1930. Han fik skandinavisk brygmesterek-samen 1933 og var i de følgende år inden an-sættelsen som driftsinspektør brygmester dels på Carlsberg, dels på Wiibroe i Helsingør. Klæbel interesserede sig meget for den salgsmæssige side af bryggeriets virksomhed. "Dortmunder" blev in-troduceret 1953, og ligeledes det røde øl, senere kendt under navnet "Red Eric". "Lyngtop" og "Havskum" var andre "sjove øller". På mineralvandsområdet blev der i 1950'erne produceret 13 forskellige slags. Ved 125 års jubilæet blev 25% af produkterne eksporteret. I 1956 forsvandt betegnelsen "Østjydske", og hele koncernen fik navnet

I hvert fald siden 1920'erne har Ceres-reklamerne slået på det jyske. På billedet ses et skilt på Leo Sørensen's forretning i 1955. Butikken lå på hjørnet af Dynkarken og Mindet, hvor nu Hotel Atlantic har overtaget pladsen. Navnet 'TOP' som betegnelse for Ceres-pilsneren stammer fra omkring 1950.

Foto i Ceres arkiv, Erhvervsarkivet.

Ceres. I Vagn Klæbels tid (indtil 1973) blev bryggeriet Vendia i Hjørring tilkøbt sammen med sodavandsfabrikken Pompus på Amager. 1. oktober 1976 blev Ceres sammenlagt med Thor i Randers og Urban i Ålborg under navnet Jyske Bryggerier. 1979 tiltrådte Eyvind Lundbye som direktør. Han var indtil da underdirektør på Carlsberg og 50 år gammel ved tiltrædelsen. Han var salgschef på Carlsberg, hvor han stod for det nationale salg.

I sommeren 1982 blev det gamle bryggeri ramt af en voldsom brand, der medførte skader for millionbeløb. Set fra et kulturhistorisk synspunkt var

det desværre de gamle bygninger, det gik ud over, f.eks. det af Meulengracht opførte malteri, ligesom laboratoriet blev sat ud af drift. To af de gamle bygninger måtte rives ned, og i alt blev der nyinvesteret for 15 mill. kr. efter branden.

I 1989 fusionerede Jyske Bryggerier med Faxe til Faxe/Jyske A/S. Hovedadministrationen blev herefter flyttet til Sjælland. Eyvind Lundbye skulle en passende tid forblive på Ceres som administrerende direktør, men perioden blev kortere end beregnet, da han døde i begyndelsen af maj 1990 efter pludselig sygdom.

Frichs

– engang Danmarks lokomotivfabrik

En gade mellem godsbanegården og industrikvarteret i Åbyhøj samt en erhvervspark er i dag de eneste spor, der er tilbage af byens første store industrivirksomhed, som gennem næsten 150 år var kendt af ethvert barn og voksen med i Århus. Sammen med Ceres, Oliemøllen og Sabroe har Frichs været blandt de fabrikker, der mere end nogen andre har markeret Århus som industriby.

Men i modsætning til de tre andre eksisterer Frichs ikke mere. For godt en halv snes år siden drejede fabrikken nøglen om efter at have skrantet i en årrække. Forgæves prøvede den at slå ind på nogle andre produktioner end dem, som den i mands minde var kendt og berømt for – lokomotiverne. Vinduer og kedler kunne dog ikke bære den oppe nu, som de havde gjort tidligere. For historien om Frichs er ikke bare toghistorie. Da fabrikken blev grundlagt i 1854, var det ikke med henblik på at lave jernbanemateriel, selv om landets første banestrækning var blevet åbnet få år i forvejen mellem København og Roskilde. Hensigten var først og fremmest at fremstille bygningsstøbegods og landbrugsredskaber, som også var hovedprodukter for de mange jernstøberier, der i det sidste tiår forinden havde set dagens lys i næsten alle danske provinsbyer. De var det første led i den begyndende industriudvikling i Danmark og havde som baggrund, at det danske landbrug fra omkring 1830 indledte en lang velstandsperiode med en stadig voksende eksport til især England. De danske bønder fik råd til at bygge nye stalde og lade de traditionelle og simple træredskaber afløse af mere effektive jernredskaber og -maskiner.

Århus havde fået sit første jernstøberi i 1841, da købmand Jens Meulengracht sammen med mechanicus Frederik K. Bøeg indrettede et værksted i Grønnegade/Klostergade, og få år senere i 1849 lod købmand Christen Christensen i Frederiks-

gade opføre et støberi i tilknytning til sin købmandsgård der. At det var et par af byens veletablerede købmænd, der stod bag de nye industrivirksomheder, var der ikke noget usædvanligt i, som det også vil fremgå andetsteds i bogen. Det var dem, der havde penge til det.

Søren Frich – som fabrikken havde navn efter – var dog hverken købmand eller indfødt århusianer. Faderen, Johan Peter Frich, stammede fra selvejerbønder på Horsenskanten, mens moderen, Johanne Marie, var datter af den velhavende købmand Søren Harpøth i Ringkøbing. J. P. Frich (1797-1872) var uddannet jurist, men tog efter embedseksamen tilbage til sin hjemegn, hvor han blev herredsfoged og ejer af flere større proprietærgårde. En kortere periode var han medlem af den rådgivende Stænderforsamling i Viborg, og han sad også efter junigrundlovens indførelse i 1849 en tid i Landstinget. Ud over Søren havde familien endnu en søn, der endte som borgmester og byfoged i Skagen, samt en datter, der blev gift med sognepræst Børge Quist Vestesen i Vinding ved Horsens. I denne forholdsvis velstående proprietærfamilie blev Søren født på gården Bolund vest for Horsens i 1827. Som sin broder blev han sendt på skole i Århus, hvor han 1842-45 i Dynkarken gik i den nyoprettede Videnskabelige Realskole. I modsætning til Katedralskolens klassiske undervisning gav den en mere praktisk orienteret uddannelse i matematik og moderne sprog som forberedelse til en fremtid inden for erhvervslivet. Uddannelsen blev efter 1845 fortsat i København på Polyteknisk Læreanstalt, hvor han tog eksamen i bl.a. maskinlære, teknisk mekanik og tegning. Ingeniørstudierne blev dog afbrudt af hans deltagelse i Treårskrigen (1848-50). Han meldte sig som frivillig og deltog alle tre år i kampene, indtil han i Istedslaget blev hårdt såret og måtte søge sin afsked. Hans op-

levelser i krigen satte varigt præg på ham, både rent fysisk (en ødelagt lunge) og i hans livslange interesse for og støtte til de danske sønderjyder.

Som supplement til den teoretiske uddannelse arbejdede Søren Frich i våbenstilstandsperioder under krigen og efter at være kommet sig efter sit skudsår som lærling og volontør på jernstøberierne i Frederiksværk. I foråret 1852 tog han desuden på en udenlandsk studierejse, der først førte ham til støberier i Belgien og senere på året til en maskinfabrik i Newcastle i England. Specielt det sidste sted tog hans fremtidsplaner nærmere form, som det fremgår af en indførsel i hans dagbog fra rejsen: "Altså mit løsen er agerdykningsredskaber og støberi. Jeg håber, at jeg derved kan fortjene mit brød, da Danmark er i færd med at udvide og forbedre sin agerdykning især ved hjælp af maskiner." Efter sin tilbagevenden til Danmark i 1853 var han klar til at etablere sig i jernindustrien. Han besluttede sig for at bygge fabrik i Århus, måske på grund af byens centrale beliggenhed i det østjyske eller fordi han forudså, at den ville få en central plads i det jyske jernbanenet, der var under planlægning. Eller måske, fordi han kendte byen fra sin skoletid. I januar 1854 søgte han indenrigs-

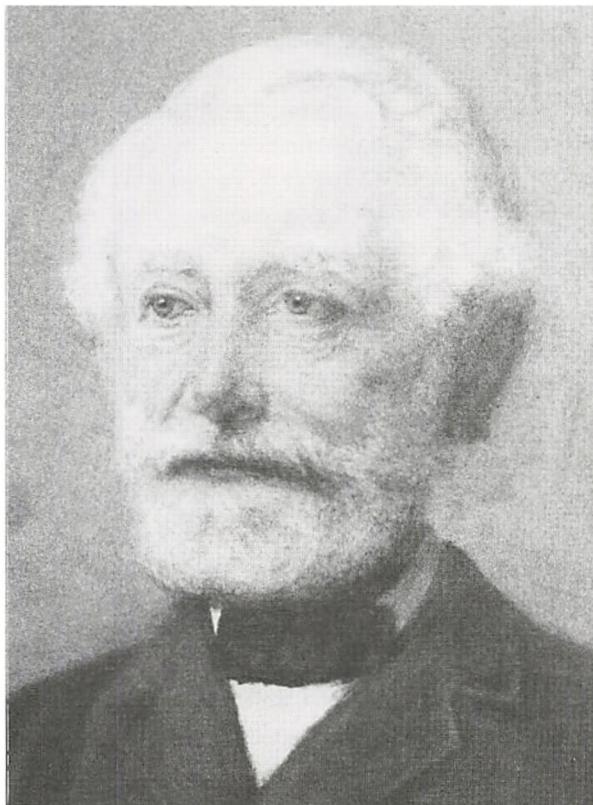
ministeriet om bevilling – det skulle man før næringsfrihedsloven af 1857 – til at anlægge og drive et jernstøberi og maskinbyggeri samt tilladelse til "at udsælge de fabrikerede genstande i større og mindre partier". Trods protester fra en række af byens borgere mod den nye fabriks "stenkulsrøg og støv", der ville forhindre folk i "at åbne døre og vinduer" og skade et nærliggende gartneris "eksotiske vækster" fik han tilladelsen en måned efter.

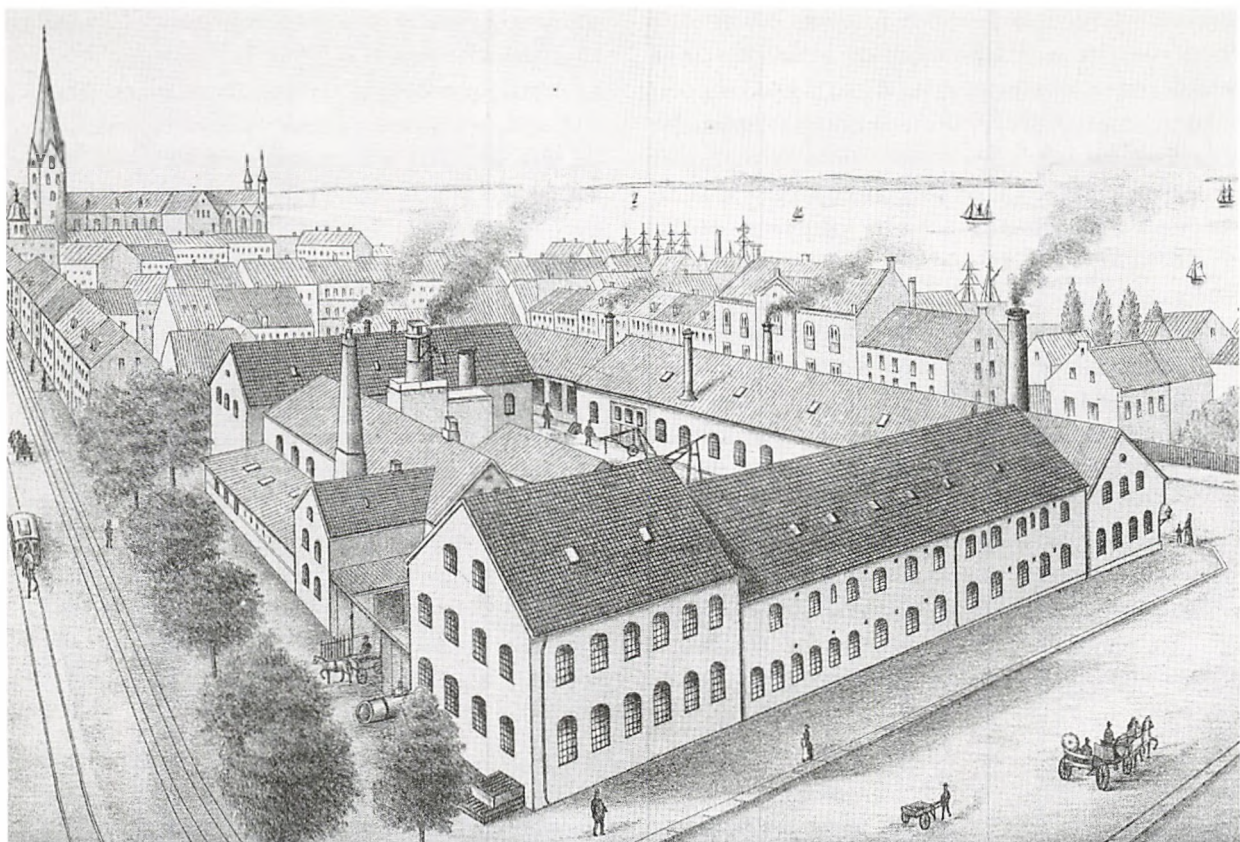
Han købte af købmand Hendrik Schandorff en stor grund på hjørnet af Søndergade og Sønder Allé på et område, der endnu var delvis ubebygget, og her opførte han i løbet af sommeren fabriksbygningerne, hvoraf den største langs Sønder Allé indeholdt kontor, beboelse og snedkerværksted. I tre andre en- eller toetagers bygninger var indrettet maskinværksted og støberier. Pengene til det forholdsvis store anlæg havde han lånt af sin far, der også støttede ham i de første par år, hvor de omkring 25 ansatte brugte en væsentlig del af tiden til selv at fremstille de nødvendige maskiner og værktøj.

Byggestøbegods og landbrugsredskaber var altså som i de fleste andre af tidens jernstøberier hovedprodukterne i de første år. Det varede dog ikke

Søren Frich som helt ung og som han omkring 1890 kunne gendes af fabrikkens arbejdere og mange af byens borgere. Tegning og foto i Frichs arkiv, Erhvervsarkivet.

Der eksisterer ingen billeder af fabrikken i dens første årtier. Tegningen her fra 1889 viser virksomheden efter adskillige udbygninger. At den er tegnet for "imponerende" i forhold til omgivelserne er sikkert meget bevidst. Den skulle bruges i en bog om landets nye industrivirksomheder.

Tegning i Danmarks industrielle etableringer.

længe, før Søren Frich markerede, at han ikke ville nøjes med at drive et ordinært provinsstøberi. Han begyndte at specialisere sig, og allerede efter godt ti års forløb var de to kategorier så godt som udgået af fabrikens produktionsprogram. I stedet var bl. a. "mølletøjet" kommet ind som et stærkt voksende støberiemne. Baggrunden herfor var frivelsen af møllerinæringen i 1850erne, der gav anledning til et omfattende nybyggeri af kornmøller på landet, og både de nye og de allerede eksisterende møller begyndte i disse år at gå over til at få installeret jerngangværk (vingeakslar, stjernehjul, drev mv.) i stedet for det tidligere anvendte trægangtøj. Meget hurtigt fik Frich opbygget et stort modellager af mølletøj til komplette møllerianlæg, og i de følgende årtier kom fabrikken til at levere udstyr til omkring 1000 møllebyggere og -ejere over det meste af landet.

Omkring 1860 begyndte det jyske jernbanebyggeri, og Århus blev 1862 hjemsted for banernes fælles værksteder. Til dem knyttede Søren Frichs

Jærnstøberi og Maskinfabrik fra starten forbindelse med leverancer af specialstøbegods til bl.a. signalludstyr, sporskifter, drejeskiver og kulkraner. Omfanget af jernbaneordrer var meget svingende, men Frich bevarede forretningsforbindelsen med Centralværkstederne, også efter at disse var overgået til Statsbanerne i 1867 og deres virksomhed efterhånden kom til at dække hele det statslige banenet.

Mest perspektiv var der dog i fremstillingen af dampmaskiner og dampkraftanlæg, som Frichs også optog kort efter oprettelsen. Sammen med arbejdsmaskiner til den voksende industri blev den et af fabrikens hovedområder fra begyndelsen af 1870erne og århundredet ud. Den første lille dampmaskine (på 2 hk) blev leveret allerede i 1855 til Hendrik Schandorffs dampbrænderi i Frederiksgade, og i de følgende år blev der produceret en halv snes tilsvarende, også fortrinsvis til brænderier. Efterhånden som man fik kapacitet til større dampanlæg, blev kundekredsen udvidet til at omfatte bl.a. tekstilfabrikker, savværker, papirfa-

brikker og cement- og olieindustrien. Således fik den nyoprettede Århus Palmekærnefabrik i 1872 installeret en 25 hestes maskine, og i løbet af 1870'erne og 1880'erne, hvor dampteknologien for alvor vandt indpas i den danske industri, og Frichs udviklede sig til en af de førende danske virksomheder på området, producerede man dampmaskiner på indtil 100 hk.

Med leveringen af dampmaskiner fulgte ofte ordrer på arbejds- og værktøjsmaskiner samt større jernkonstruktioner til de nye industrivirksomheder. Blandt de mange lokale kan igen nævnes Palmekærnefabrikken eller lidt senere Otto Mønstedts Margarinefabrik, men også bryggeriet Ceres fik ved grundlæggelsen en væsentlig del af inventaret leveret fra Frichs. Industrimaskiner af mange slags gik i øvrigt fra fabrikken i Søndergade til så forskellige virksomheder som teglværker, spritfabrikker, klædemøller, kunstgødnings- og cementfabrikker samt papirværkerne, men Søren Frichs næ-

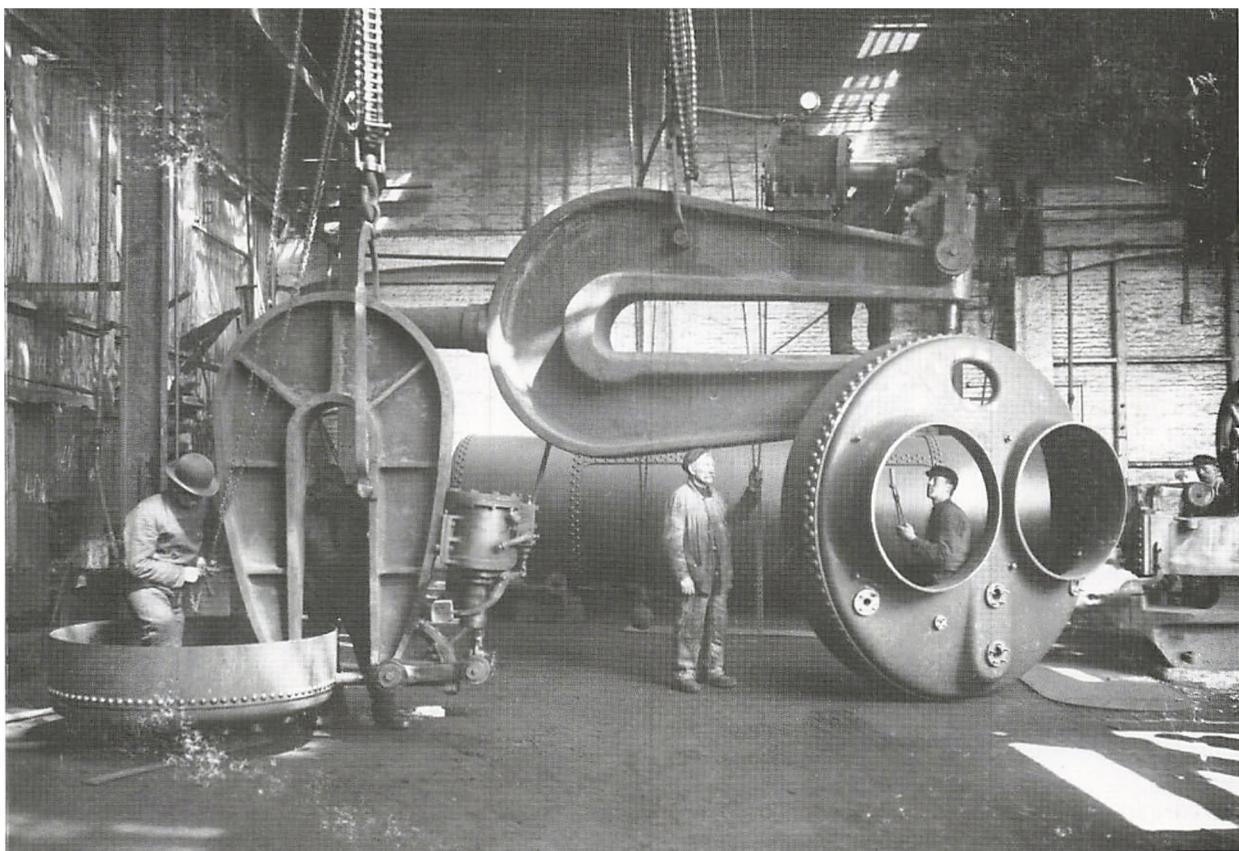
se for nye produktionsområder viste sig også i begyndelsen af firserne, hvor han hurtigt blev en væsentlig leverandør af både dampanlæg og specialmaskiner til de mange nye andelsmejerier, der i de følgende år i hastigt tempo skød op over hele landet. En enkelt fiasko skal dog også noteres: To små jerndampskibe i 1872-73 blev de eneste i Frichs "karriere" som skibsbygger. Navnet på den ene – "Tumleren", kom kun alt for godt til at svare til skibenes sejleegenskaber.

I løbet af de første 30 år voksede fabrikken fra at have ca. 25 medarbejdere til godt 100 i begyndelsen af 1870'erne og mere end 150 midt i firserne. Mellem 1867 og 1882 blev fabrikskomplekset adskillige gange udvidet med nye værksteder, ligesom Søren Frich i 1875 på den anden side af Søndergade købte ejendommen nr. 72-74, der blev indrettet til kontor samt beboelse for ham og familien. Han havde haft den sorg at miste sin første kone Marie, datter af oberst Friedrichsen i Slesvig,

Interiør fra jernstøberiet omkring 1904 giver et godt indtryk af de store og mørke fabrikslokaler. Her arbejdede fabrikkens mange støberiarbejdere, rensere og formere. De mekaniske hjælpemidler var – som det ses – beskedne.

Foto i Frichs arkiv, Erhvervsarkivet.

I kedelsmedjen havde de faglærte grov- og kleinsmede på samme tid mere maskinelt udstyr til rådighed. Billedet viser sammen-
nitning af dampkedler ved hjælp af store magnetlignende nittmaskiner, ophængt i transportbånd.

Foto i Frichs arkiv, Erhvervsarkivet.

efter få års ægteskab, og giftede sig nogle år efter med hendes yngre søster Elisabeth, med hvem han havde sønnen Johannes og pigerne Helga og Thyra. Den sidstnævnte beskriver i nogle erindringer faderen som den patriarkalske, men også meget autoritære arbejdsgiver, der var præget af "en ukuelig kæmpevilje, og et ubrydeligt retsind, men også en stædighed og en magtudfoldelse, der gjorde ham til en meget frygtet mand". Til Byrådet blev han valgt tre gange, men sad kun i meget korte perioder. Hans temperament var slet ikke til forhandlinger og kompromisser, så han nedlagde hver gang sit mandat, når hans forslag, bl.a. om havneudvidelser, ikke blev fulgt. Han var som dateren skriver "naturligvis udpræget konservativ højremand og foragtede alt, hvad der dengang kaldtes venstre. På valgdagene, når højrekandidaten Ingerslev til Marselisborg skulle vælges, mødte far altid op med alle sine arbejdere i sluttet trop og passede på, at hver og en af dem stemte rigtigt. Og Gud nåde den, der svigtede kulør, han fik sin af-

sked fra fabrikken næste dag." Med redaktøren af Århus Amtstidende, den radikale venstrepolitiker, Lars Bjørnbak, lå han i stadig strid, og det var ham, der efter møntreformen 1875 var ophavsmand til den særlige Århusbetegnelse for den nye grimme kobberfemøre: "en bjørnbakker".

I 1883 satte Søren Frich virksomheden til salg, men først næsten to år senere kunne man 4. juni 1885 i Stiftstidende læse den fælles annonce, hvor han takkede for tilliden, og de nye ejere af S. Frichs Efterfølgere håbede på velvilje. Fabrikken blev delvis i familien, idet den ene af de nye indehavere var Frichs søstersøn, ingeniør Hilmar Vestesen, der gik i kompagniskab med sin kollega John Wied (en bror til digteren Gustav Wied). Under disses ledelse – hvor Vestesen især tog sig af det produktionsmæssige og Wied af det merkantile – fortsatte udbygningen af fabrikken både med udvidelser på det oprindelige område mellem Søndergade og Amaliegade og med nybyggerier på modsatte side af Søndergade mod Asylgade. Fabrikken

Fabrikken set fra Sønder Allé ved hjørnet af Amaliegade omkring århundredskiftet. Nogle år efter udflytningen til Åbyhøj blev fabriksbygningerne revet ned, og 1918-21 opførte A/S Fotorama med A. Høeg-Hansen som arkitekt det stadig eksisterende Regina-kompleks.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalthistorisks amling.

blev landets førende i udviklingen af nye typer dampmaskiner med ventilstyring og blev i årene omkring århundredskiftet leverandør af et betydeligt antal større dampanlæg til de mange elektricitetsværker, der skød op landet over, efterhånden som denne helt nye energikilde vandt indpas. Mange større industrivirksomheder fik installeret egne små elværker, hvoraf der også blev fremstillet nogle til brug i skibe. En ny afdeling for elektrisk udstyr blev taget i brug 1896, og sideløbende fortsatte også fremstillingen af produktionsudstyr i større målestok til fabrikker, havne og transportanlæg. Af andre nyskabelser på denne tid må endvidere nævnes sugegasanlæg og -motorer, der i en kort periode trængte sig på som afløser for dampmaskinerne, indtil de blev slået ud af elkraften og de oliedrevne motorer.

Fabrikken var således i stadig vækst og havde i begyndelsen af århundredet mere end 400 ansatte. Både pladsforholdene og størrelsen på mange af virksomhedens frembragte varer gjorde det efterhånden nødvendigt at flytte væk fra Søndergade,

der nu var blevet et hovedstrøg i byen. Et større areal blev derfor købt i den nærmestliggende del af Åby sogn, nær ved åen, hvor der via Hammelbanen kunne skabes bedre transportmuligheder med jernbanenettet. Hertil blev støberiet flyttet i 1908, og i 1912 rømmede resten af virksomheden de gamle fabriksarealer, der nogle år efter blev bebygget med den markante Regina-ejendom. Samtidig med udflytningen og anlæggelsen af det store fabrikskompleks blev firmaet omdannet til et aktieselskab med de hidtidige ejere og overingeniør Peter Due-Petersen (ansat siden 1896) som direktør. Fire år senere trak både Vestesen og Wied sig tilbage fra ledelsen, mens Due-Petersen fortsatte som enedirektør.

Også på fabrikkens produktionsområde blev årene omkring 1910 skelsættende. De første danske dieselmotorer blev fremstillet af B&W i årene efter 1904, men ved patentrettighedernes udløb gik Frichs i gang med produktionen af disse maskiner, der på mange felter udkonkurrerede dampmaskinerne. I 1911 kom de første forenklede typer

(de såkaldte bronsmotorer) fra fabrikken, men kort efter blev de egentlige dieselmotorer sat i produktion. I løbet af det følgende tiår blev de en af virksomhedens vigtige fabrikationsgrene. I begyndelsen blev der udelukkende fremstillet stationære anlæg til industrivirksomheder og andre "landerhørv," men fra 1918 udvikledes også store maskiner til skibsbrug, og de blev sammen med de mindre transportable anlæg til lastbiler og især tog snart fabrikkens særlige specialiteter på området.

Det hang sammen med, at den anden nye produktionsgren, som Frichs optog omkring 1910, var lokomotivbygning. Forhistorien hertil var, at Statsbanernes oprindeligt indkøbte lokomotiver efterhånden var ved at være nedslidte, og der rejste sig i rigsdagen krav om, at landets forbrug af lokomotiver burde bygges af danske virksomheder. En 1909 nedsat komité, hvori bl.a. Vestesen havde sæde, slog fast, at forbruget ville være så begrænset og fabrikationsinvesteringerne så store, at en eventuel dansk lokomotivfabrik måtte sikres eneret på leverancer til DSB. Det blev vedtaget, og blandt de

få interesserede firmaer, der meldte sig, blev Frichs den foretrukne. Dermed blev hovedgrundlaget skabt for den udvikling, som fabrikken gennemgik i de følgende fire årtier, og som medførte en stadig tilgang af nye værkstedsbygninger på fabriksområdet og en stigning i antallet af ansatte, der i slutningen af perioden nåede op på omkring 1000. Disse år blev fabrikkens "glansperiode".

Efter en række prøveleverancer af forskellige ranger-, person- og godstogslokomotiver sluttede Frichs 1919 overenskomst med DSB om levering af disses løbende behov for lokomotiver. I begyndelsen var det udelukkende damplokomotiver, der blev bygget, først og fremmest til DSB, men af de omkring 125, der indtil 1932 kørte ud af lokomotivhallen og via den store drejeskive i fabriksgården blev ledt ind på sporet til Hammelbanen, gik dog også en del til privatbanerne eller til udlandet. Gennem resten af trediverne var produktionen af dem indstillet, men den blev genoptaget i de første krigsår som følge af mangelen på dieselolie, og frem til begyndelsen af 1950erne kørte

Lige over for fabrikken købte Søren Frich i 1875 denne smukke hjørnejendom, Søndergade 74, der derefter blev taget i brug til privatbolig, kontor og tegnestue. Huset var bygget af købmand Schandorff i 1853, omtrent samtidig med fabrikken, og den forsvandt også af bybilledet omkring 1920 i forbindelse med det store nybyggeri i kvarteret. Billedet er fra ca. 1905.

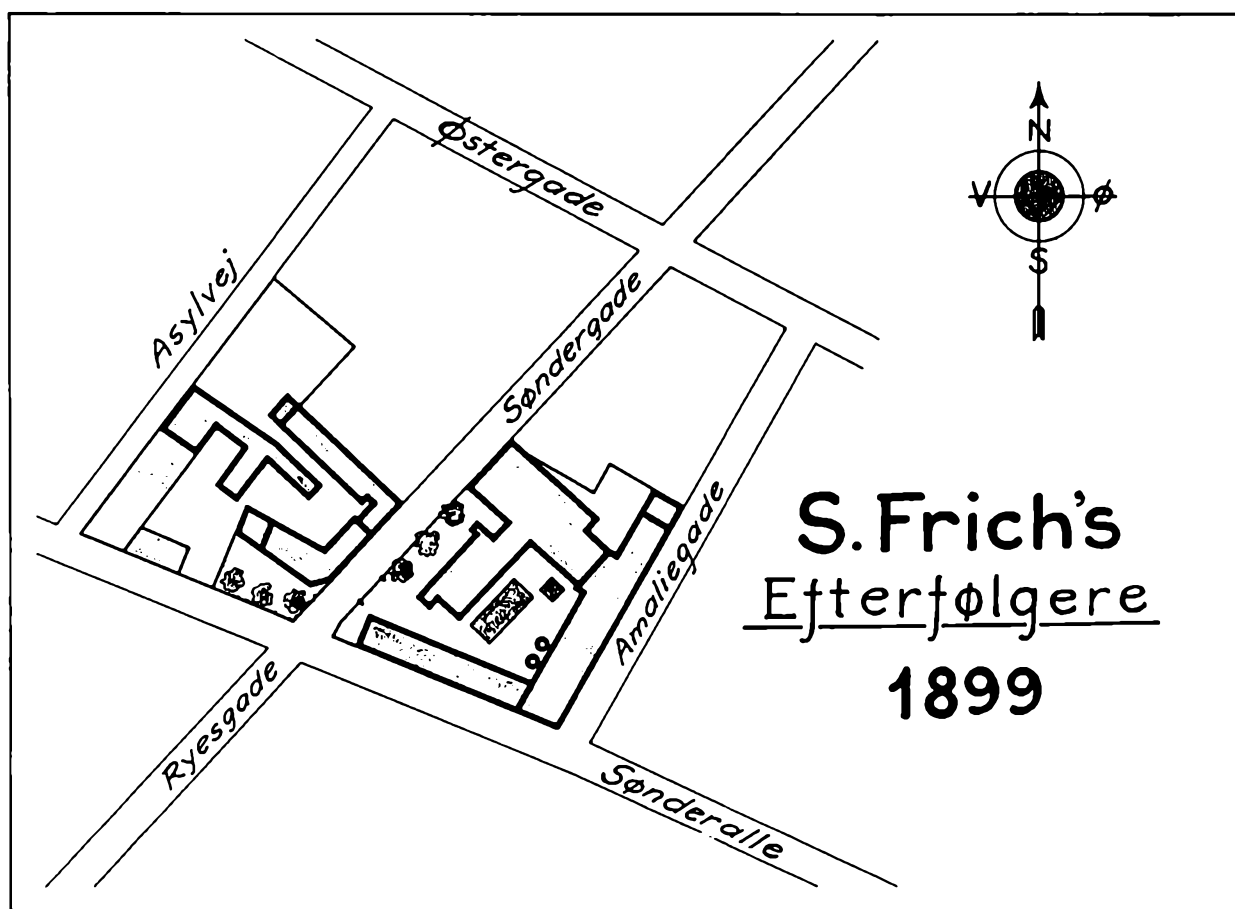
Foto i Frichs arkiv, Erhvervsarkivet.

yderligere omkring 60 damplokomotiver ud på det danske – og det finske – banenet.

Ellers var damphestene blevet afløst af diesellokomotiver i Frichs nybygningsprogram, eller rettere af dielelektriske lokomotiver, hvoraf det første blev leveret til Odderbanen i 1926. Både med hensyn til motorkraft og kørselsøkonomi var de nye typer bedre. Trækraften blev leveret af to dieselmotorer, der sammenbygget med hver sin generator udgjorde et lille elværk, og strømmen herfra drev to elektromotorer, der via tandhjulsgear overførte kraften til hjulsættene. Med en erfaring fra både lokomotiver og dieselmotorer var Frichs godt rustet til den nye produktion, og dette i forening med, at man rådede over en stab af fremragende konstruktører i netop disse år, medvirkede til, at Frichs i trediveerne kunne placere sig blandt verdens førende lokomotivfabrikker. Mere end 220 lokomotiver og motorvogne udgik i årene frem til 2. verdenskrig fra fabrikken, de fleste til

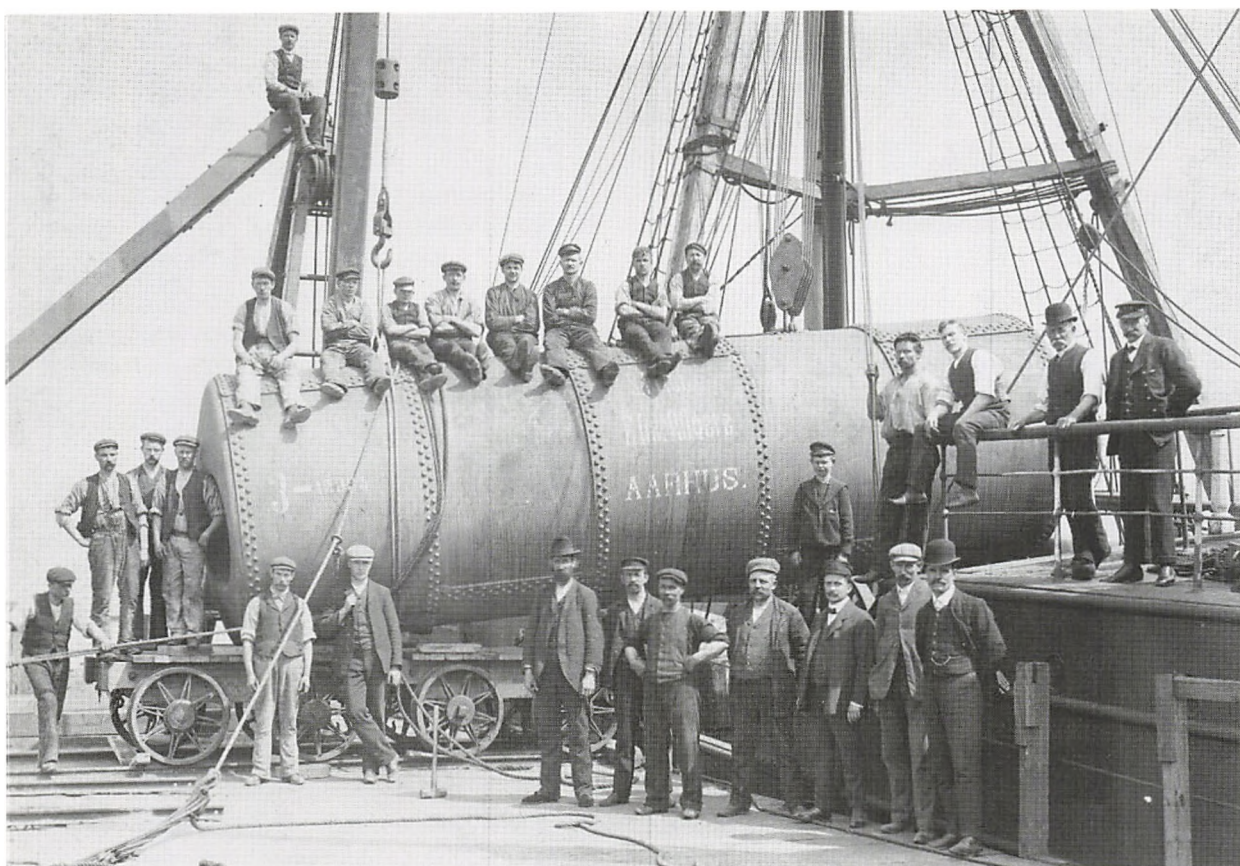
Statsbanerne, men også mange til privatbanerne. Dertil kom en betydelig eksport, hvor den mest opsigtsvækkende var en større leverance til Siam i 1932, men også på baner i Frankrig, Sverige, Holland, Belgien, Spanien, Finland, Estland og New Zealand kom der i disse år til at køre Frichslokomotiver. Den største succes af alle blev bygningen af de otte røde lyntog, som DSB i årene efter Lillebæltsbroens opførelse i 1935 indsatte i fjerntrafikken. En af dem vakte beundring på verdensudstillingen 1937 i Paris, hvor den blev tilkendt højeste pris. Både lyntogene og mange af de øvrige motorvogne blev i øvrigt bygget i nært samarbejde med vognfabrikken Scandia i Randers, og det gjaldt også de omkring 60 rent elektriske motorvogne, der kom til at køre som S-tog i den københavnske nærbanetrafik.

Ud over lokomotivbygning havde fabrikken sideløbende fremstilling af dampmaskiner og -kedler, beholdere, jernkonstruktioner samt jern- og

Oversigt over fabriksanlæggene langs Søndergade før udflytningen til Åbyhøj. Det oprindelige fabriksanlæg mod Amaliegade var før århundredskiftet fuldt udbygget, og på området mod Asylvej blev der ud over kontorbygningen udvidet med en række lager- og værkstedsbygninger.

Plan i Frichs arkiv, Erhvervsarkivet.

Transporten af de færdige store dampmaskiner og -kedler fra fabrikken var ofte besværlig, især før udflytningen. Billedet her viser arbejdsstyrken ved indladning i havnen af en dampkedel til det engelske Erith Oil Works formentlig omkring 1910-12.

Foto i Frichs arkiv, Erhvervsarkivet.

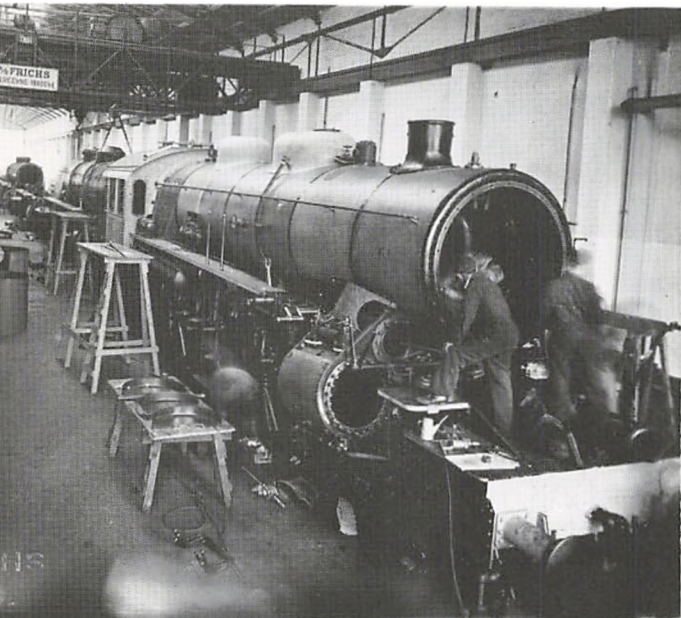
stålstøbegods. Stålstøberiet var kommet til få år efter udflytningen til Åbyhøj, og i slutningen af trediverne begyndte Frichs desuden en fabrikation af stålvinduer og -døre, der blev videreført og udvidet i årene efter krigen, hvor den i 1966 flyttede til et nyopført fabrikskompleks i Galten. Endvidere blev fra midten af 1940erne stålstøbte cylinderforinger en stadig vigtigere specialitet i produktionen.

Krigens brændstofmangel betød som nævnt, at man igen begyndte at lave damplokomotiver. Fabrikken måtte også efter værnemagtens ordre gå i gang med fremstilling af en halv snes kæmpelokomotiver til de tyske jernbaner. De blev nu aldrig leveret, for efter en lang produktionsperiode blev de i efteråret 1944 sprængt i luften ved en sabotageaktion.

Efter krigen blev bygning af dieselmaskinerne igen det vigtigste. DSB begyndte i disse år en total udskiftning af de gamle damplokomotiver, og det betød ordrer på næsten 150 nye lokomotiver og motorvogne i det første tiår, efterfulgt af et stort

antal ranger- og godstogsmaskiner i årene efter. Dertil kom fra begyndelsen af tresserne omfattende leverancer til fornyelsen af det københavnske Stogsmateriel. Med mellem 1000 og 1100 mand i beskæftigelse kunne fabrikken se ud til at være i en lovende udvikling.

Det var dog langt fra tilfældet. Tværtimod var der i disse år flere og flere tegn på, at Frichs i stigende grad mistede terræn i forhold til udviklingen hos de førende udenlandske lokomotivfabrikker. Konkurrencen kom i første omgang fra det amerikanske gigantfirma, General Motors, der i de første efterkrigsår udviklede et særdeles driftsikkert lokomotiv med kun én dieselmaskine med stor motorkraft, som DSB var stærkt interesseret i. Forhandlinger i 1950 om at få disse bygget på licens hos Frichs strandede imidlertid. De skandinaviske licensrettigheder gik i stedet til en svensk fabrik, som Frichs i 1952 blev underleverandør til i leverancen af de nye MY-lokomotiver til DSB. Det var naturligvis en torn i øjet, ikke bare for fabrikken, men også af hensyn til beskæftigelsen for den

Fra Frichs fabrikker er i virksomhedens arkiv på Erhvervsarkivet bevaret et stort antal fotos af produktionen, arbejdsprocesser og bygninger. Herfra stammer disse billeder af henholdsvis lokomotivhallen 1950 og tegnestuen 1929.

århusianske fagbevægelse og Smedeforbundet. Den lokale folketingsmand Thorvald Mikkelsen fik sammen med smedeformanden Hans Rasmussen udvirket, at Frichs i 1954 fik bestilling på et par prøvelokomotiver. Det faldt dog ikke heldigt ud, idet forskellige konstruktionsvanskeligheder gjorde, at den sidste først kunne leveres så sent som i 1960. At fabrikken heller ikke op gennem tresserne og halvfjerdserne kunne være med i den tekniske udvikling blev understreget af, at man igen måtte tage til takke med at være underleverandører til tyske fabrikker (rangerlokomotiver og regionaltog) eller gå i nært samarbejde med Scandia (S-tog).

En manglende produktudvikling er således en væsentlig forklaring på Frichs nedgang i efterkrigsårene. Bag den ligger dog uden tvivl en svag ledelsesmæssig styring. P. Due-Petersen, der havde gjort en energisk indsats for opbygningen og udviklingen af lokomotivproduktionen, døde i 1945, hvorefter ledelsen overgik til hans søn, Jens Due-Petersen, der havde været meddirektør siden 1939. Dennes konservative og ikke særligt fleksible ledelsesform bidrog til at vanskeliggøre forhandlinger omkring licensaftaler og togleverancer og gav anledning til, at Frichs efterhånden blev præget af mange arbejds konflikter, ligesom unge ingeniører og teknikere fik svært ved at slå igennem med nye udviklingsideer. Også bestyrelsen blev le-

det af Jens Due-Petersen, og han fortsatte som formand her, efter at han i 1972 havde overdraget direktørposten til svigersønnen, Bent Bigård Sørensen.

Endnu op gennem tresserne havde Frichs dog en betydelig produktion, bl.a. af rangerlokomotiver og motorvogne til den københavnske nærtrafik, og beskæftigede endnu ved årtiets slutning omkring 800 mand. Nedturen blev for alvor mærkbar i 1970'erne. Den svigtende produktionsstyring og afsætning gav flere og flere huller i ordrebøgerne, også selv om dieselmotorer, maskinkonstruktioner, kulsiloer og vindmøllehatte kom til som supplement. I 1976 måtte man lukke vinduesfabrikken i Galten, og året efter overførte DSB eneretten til produktion af togmateriel til Scandia i Randers. Efter et par år med skranten og tab af hele aktiekapitalen opgav ejerkredsen omkring Due-Petersen i 1979 at føre fabrikken videre. Frichs gik konkurs, og resterne blev året efter solgt til Kosan-koncernen, der gennem nogle år forsøgte at rekonstruere og forny virksomheden, bl.a. med produktion af gasflasker og gasmotorer. Det gik dog ikke, og i 1986 blev hele fabrikkomplekset i Åbyhøj solgt til byggeselskabet Brdr. de Linde, der siden har ombygget det til en "erhvervspark" for mindre virksomheder. Frichs-fabrikkerne er blevet til Frichsparken.

Schmalfeld

– byens første cigarfabrikant

I marts måned 1971 faldt de sidste aftaler på plads, der betød, at det nu var slut med en fortsat produktion af tobaksprodukter i den kendte hjørnejendom i Vestergade 29. På dette tidspunkt blev det meddelt, at Schmalfelds Tobakskompagni havde overdraget skråtobaks-produktionen til Skandinavisk Tobakskompagni. En del af aftalen indebar dog, at den nye ejer overtog alle opskrifter og produktionsmidler, ligesom man også fik overdraget navnet "Schmalfelds Skråtobak". Dette skulle betyde, at produktet ville være uforandret for forbrugeren.

Men dette var kun begyndelsen til enden. Allerede i august samme år ophørte tobaksfabrikationen, og det gamle firma blev nu omdannet til et rent handelsfirma bl. a. med det formål at forvalte ejendommen i Vestergade, hvor Århus Kunstakademi nu fik lokaler.

Afslutningen kom i 1974, da byrådet på et møde 21. november besluttede at købe ejendommen i Vestergade for 1,1 mio. kr. til fortsat anvendelse for Århus Kunstakademi. De karakteristiske bygninger kom fortsat til at fremstå, som da Schmalfeld havde tobaksfabrikation.

Jacob Ernst Schmalfeld, som fabrikken blev opkaldt efter, kan ikke spore sin familie særlig langt tilbage i tiden i Danmark. Slægten stammer højst sandsynligt fra Tyskland, og første gang, man hører om den i dansk sammenhæng, er i 1815 i Skælskør, da Johan Jacob Schmalfeld antages som kæmner. I 1820, 9. februar, blev Jacob Ernst Schmalfeld født i København, hvortil familien var flyttet. I 1836 blev han ansat hos William Stochfleth Wille, grosserer og tobaksfabrikant i København. Han blev hovedsagelig beskæftiget på kontoret, men var meget optaget af tobaksfabrikationen. Efter en halv snes års ansættelsesforhold be-

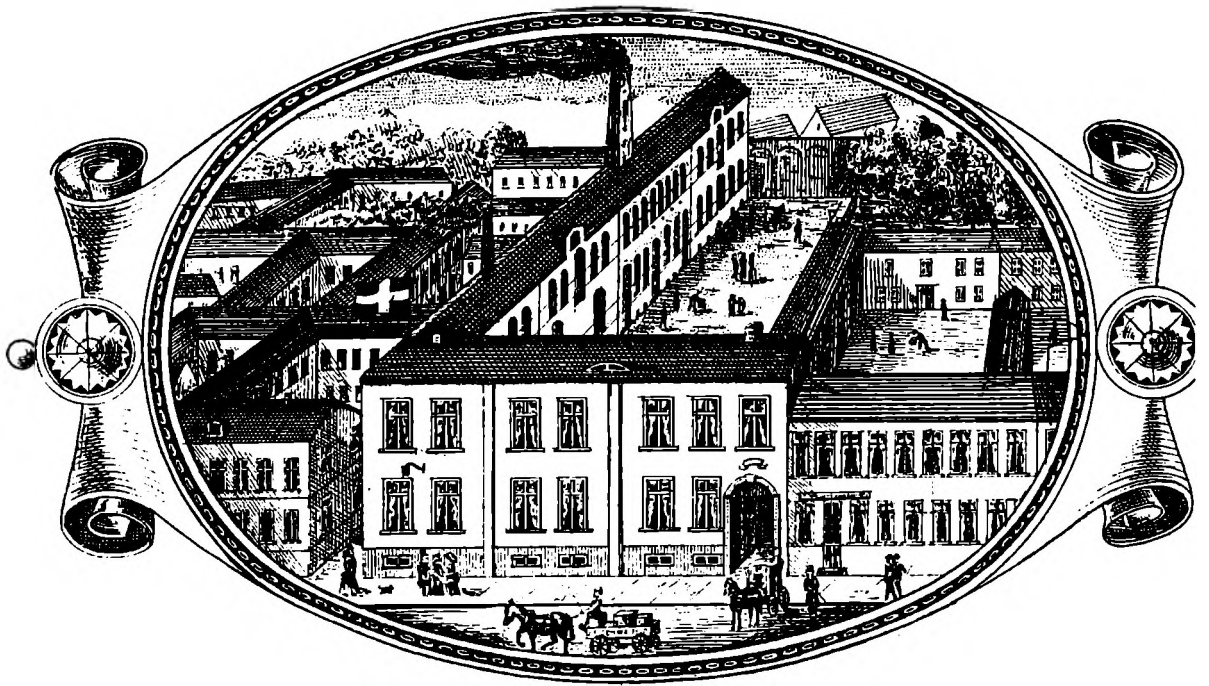
sluttede Schmalfeld at etablere sin egen tobaks- og cigarfabrik.

29. januar 1846 indsendte han en ansøgning til generaltoldkammer- og kommercekollegiet om at få bevilling til at drive en tobaks- og cigarfabrik.

Den vestre hjørnegrund ved Maren Smeds Gyde, nu Store Torv 15, var bebygget med et 2-etages forhus, hvori der var indrettet to butikker. Men det var i det ene sidehus, der var indrettet til beboelse for to familier, at Schmalfeld formentlig havde sit udsalgssted, da han åbnede sin forretning 25. november 1846. Et tredje hus var indrettet med værelser og i 1847 kornlofter, baghuset var stald og kornlade, men i 1857 er det anført som indrettet til værelser og fabrik.

Foto i Erhvervsarkivet.

J. E. Schmalfeld, AARHUS.

På en del af Schmalfelds melange-emballager er tobaksfabrikken gengivet som en virksomhed i fulde omdrejninger, jfr. den kraftigt rygende skorsten, et symbol som nutidens fabrikanter nok ikke ville være så stolte over. Illustrationen kan ikke stedfæstes med sikkerhed, da det er en idealiseret gengivelse, men det skal sandsynligvis forestille Vestergade 29, en del træk i forhuset er sammenlignelige med bygningen.

Illustration i Erhvervsarkivet.

Ansøgningen sluttede med: "... som en plads, hvis lokale forhold synes at love et sådant etablissement god fremgang, har jeg dertil udset Århus, og er det til denne by at anlægge og drive en sådan fabrik forbunden med et udsalg af såvel egne som fremmede fabrikkers produktioner, at jeg hermed tillade mig at anholde om bevilling,..."

Ansøgningen blev derefter genstand for den normale procedure, der indebar kommentarer fra diverse myndigheder: stiftsamtmændene over Århus stift, Århus bys magistrat og borgerrepræsentantskab, der blandt sine medlemmer havde tobaksfabrikant Funder. Men ingen havde noget at udsætte på, at der blev givet en sådan bevilling. Kollegiet kunne derfor 14. marts 1846 udfærdige en bevilling til J.E. Schmalfeld, der 7. april samme år indleverede det lovbefalede mærke, som bestod af hans sammenslyngede initialer.

25. november 1846 var følgende annonce indrykket i Aarhus Stiftstidende:

"At jeg hersteds har oprettet en tobaks- og cigarfabrik, i forbindelse med en kommissions- og speditionsforretning, tillader jeg mig herved at bekendtgøre.

Fabrikkens udsalg åbnes idag i hr. købmand Wilh. Hviids gård imellem det store og det lille torv.

Århus den 25. november 1846

J.E.Schmalfeld."

Der kan herefter ikke herske nogen tvivl om, at netop denne dag må betragtes som fabrikens fødselsdag. Der var ihvert tilfælde ikke tvivl hos Schmalfeld selv, da han 50 år senere fejrede fabrikens jubilæum. Grunden til, at dette forhold fremhæves, er, at der på et tidspunkt efter J.E. Schmalfelds død fremkom datoen 16. november som fabrikens grundlæggelsesdag.

Det er imidlertid vanskeligt at komme bag facaden på denne initiativrige person, idet der ikke er efterladt mange oplysninger om J.E. Schmalfeld. Han kom fra ganske beskedne kår, men formåede

J. E. Schmalfelds hovedbygning var ikke kun optaget af tobaksfabrikken. På 1. sal var der privatbeboelse, mens stueetagen i nogle år omkring 1900 blev anvendt til undervisningslokaler for Jyllands Handels-Akademi. En sammenligning af dette fotografi med den idealiserede gengivelse vil for en del bygningselementers vedkommende stemme overens, f. eks. vinduerne og portens placering. Foto i Erhvervsarkivet.

via egne evner og måske via svigerfaderens, sukerfabrikant Meyer i København, økonomiske hjælp at anlægge fabrikken. Hans hustru, Marie Louise, døde i 1893 og blev begravet i familiegravstedet på Søndre Kirkegård, hvor allerede 3 børn var blevet begravet i 1850'erne. Tre andre børn, to piger og en dreng, nåede at blive voksne, men slægten fortsatte kun på kvindesiden, da sønnen, Johan Frederik, meget tidligt blev håbløst syg og aldrig giftede sig. Om J.E. Schmalfeld som familiehænder er der kun efterladt den oplysning fra en datterdatter, at han var meget lidt indladende, nærmest mut og afvisende, kun optaget af sine forretninger. Han har dog i høj grad været omsorgsfuld for sine søskende. Af folketællingslisterne fremgår det, at han i 1850 havde sine to søskende, Frederich og Petrinc, boende hos sig (deres moder var død 11. maj 1849). Broderen blev angivet som ugift handelsbetjent (22 år) og søsteren (31) som ugift husjomfru. I 1860-tællingen var det kun sø-

steren, der endnu boede hos dem. Hvad der blev af disse to søskende vides ikke med sikkerhed, men i familieoverleveringerne omtales en faster Trine i Horsens, som muligvis kan være Petrinc.

Som tidligere omtalt var det i "Hr. købmand Hviids gård" (Store Torv 15, hvor nu Sjernekiøskken ligger), at Schmalfeld etablerede sig med sin fabrik og sit udsalg. De rent fysiske rammer for virksomheden er der ganske gode efterretninger om via brandtaksationsprotokollerne, men først fra 1857 omtales selve fabriksanlægget. I forhuset var der indrettet to butikker, mens Schmalfelds udsalg var i det ene sidehus. Der var endnu et sidehus samt et baghus, også med beboelse som i de øvrige huse, men først i baghuset var der indrettet fabrik m.m.

Året for vurderingen, 1857, var Schmalfeld medejer af ejendommen, hvilket han var blevet året før (om datoen er der tvivl, da der i afskriften i skøde-

og panteprotokollen er sket en fejl i afskriften, men at det var i 1856, er der ikke tvivl om, da første afdrag skal betales til december termin 1856). Han havde i fællesskab med købmand F.W. Høyer købt ejendommen af enkemadam Christine Hviid for 35.000 rdl.

Produkterne solgte ikke sig selv. Allerede fra fabrikkens start rejste Schmalfeld rundt og præsenterede sine varer for de handlende. Først senere, i 1860'erne, benyttede han sig af rejsende agenter. Et forhold, der skulle øge afsætningen, var, at de handlende fik rabat, når det årlige indkøb oversteg en vis størrelse. Et andet forhold var, at fabrikken selv fastsatte udsalgsprisen, hvilket betød, at de handlende ikke kunne underbyde hinanden.

Det var gode tider for Schmalfeld. I 1870 havde han fået så god gang i sin fabrik og et så solidt økonomisk fundament, at han var i stand til at udvide sin fabrik med den Funderske tobaksfabrik i Vestergade. Denne fabrik, som blev en del af Schmalfelds Tobaksfabrik, havde siden Th. P. Funders død i 1860 ført en lidt usikker tilværelse. Han enke, Henriette Judithe Funder, havde videreført virksomheden, men tilskødede 1862 grund og byg-

Den liggende hund var indregistreret varemærke for J. E. Schmalfelds produkter.

Illustration i Erhvervsarkivet.

Fabrikens mestre, arbejdere, arbejdsdrengene og vistnok også "unge Schmalfeld" med hat yderst til venstre, stillet op til fotografiering omkring 1897. Porten bagved fører ind til Schmalfelds dengang smukke have, hvori fandtes det lille havehus, der nu står ved Borgmestergården i Den gamle By.

Foto i Erhvervsarkivet.

DALGAS MELANGE.

J. E. SCHMALFELD'S
FABRIKER,
AARHUS.

ninger til premierløjtnant I.P.Th.Quistgaard for 30.000 rdl., heri inkluderet en jordlod på Århus mark. Men Quistgaard drev ikke tobaksfabrikken længe, formentlig på grund af manglende indsigt i det handelsmæssige og industrielle, men det blev der rådet bod på i 1868, da C.F.L. Galle blev optaget som medejer. Dette samarbejde holdt dog ikke længe, hvilket man kan se af et brev, som Schmalfelds forretningsforbindelser modtog i marts 1870. I dette står der blandt andet:

"Efter at Herr C.F.L. Galle under 22. januar d.A. er udtrådt af firmaet "Den Funderske Tobaksfabrik", har jeg fra 1ste april d.A. at regne overdraget samme til Herr J.E. Schmalfeld her af staden...." På den anden side af brevet havde Schmalfeld skrevet, at han ikke alene havde overtaget tobaksfabrikken, men også at han videreførte Den

Mange af tobaksemballerne havde forskellige eksotiske motiver, ofte med en hollandsk inspireret tekst eller med en henvisning til, at dette produkt var af samme kvalitet som det fra Flensborg. Men på en del var der også gengivet enten et vue over Århus eller en kendt person, i dette tilfælde Dalgas.

Illustrationer i Erhvervsarkivet.

Funderske Tobaksfabriks produktsortiment, også hvad angik fabriksnavnet.

Denne meddelelse havde sit udgangspunkt i en lejekontrakt mellem Quistgaard og Schmalfeld, hvor Schmalfeld lejede fabrikskomplekset for 10 år, men med ret til efter fem år at kunne købe grund og bygninger for 21.000 rdl. Denne ret benyttede Schmalfeld sig af, da det aftalte tidsrum var gået. 20. marts 1875 blev købekontrakten underskrevet, og ejendommen var nu overgået til Schmalfeld for de 42.000 Kr., som det aftalte beløb var blevet omregnet til. I december samme år købte han yderligere et par tilstødende haveparceller af Quistgaard.

Med denne erhvervelse var Schmalfeld kommet i besiddelse af et fabriksanlæg, der var betydeligt større, end det han rådede over på Store Torv, men han fortsatte dog produktionen her endnu en række år. 2. januar 1881 blev den gamle fabrik hærgnet af en voldsom brand. Nogle handelsbetjente, der boede i ejendommen, blev denne søndag lidt over middag opmærksomme på en brandlugt. Det viste sig, at der var ildløs i den ene sidebygning, hvor der var indrettet cigar-tørrestue. Datidens cigar-tørreovne bestod i det væsentligste af en stor jernplade oven over et ildsted, hvorfra et system af kanaler fordelte varmen under pladen. Branden var så voldsom, at bygningen ikke stod til at redde. I salen i en af forbygningerne blev ødelagt af dels ild, dels vand, mens huset og sidehuset på hjørnet

af Maren Smeds Gyde blev reddet med få ødelæggelser på taget. Men som Aarhus Stiftstidende konstaterede i sin beretning fra branden "...Da de pågældende bygninger alle var gamle, er skaden i så henseende næppe meget at beklage." Senere i artiklen står der "...Man kan ikke andet end være spændt på, om virkningen af denne ildebrand vil blive, at brandpladsen ryddes for de brændte huse og nye tidssvarende bygninger kommer til at træde istedet på dette meget befærdede strøg, som forhåbentlig ved samme lejlighed vil blive gjort bredere for passagen. I dette tilfælde fristes man fra byens standpunkt til at beklage, at branden ikke tilføjede nødvendiggjorde en ombygning af hjørnehuset til Lille Torv."

Hvor utroligt det end lyder, blev tobaksfabrikationen ikke ramt synderlig hårdt, hvilket skyldtes, at det ikke var store mængder tobaksvarer, der var i bygningerne, da Schmalfelds tobaksfabrik allerede havde overflyttet en del af lageret og pro-

De slanke Vidjer —

føjer sig let under hans øvede Hænder, rutineret søger han det bedste Materiale ud, og —

-han tar en
Schmalfelds Skraa
— den bedste, der findes!

Skråtogetherne havde lige fra starten stået på fabrikkens produktprogram, og gennem årene udvikledes forskellige skråtyper som f. eks skipper-, smal- og mellemskrå. I en periode gennemførte fabrikken en annoncererie, hvori man kombinerede skrå med de forskellige håndværk. En af de sidst udviklede typer var den her viste Black Twist; bemærk at hunden har rejst sig, det gjorde den også på enkelte cigar- og ceruttyper som f. eks. Pommery.

Illustrationer i Erhvervsarkivet.

MANUFACTURED
EXPRESLY
FOR SKANDINAVIEN.

“HYGIÆA”

Meget mild
LET OG
velsmagende

**J. E. SCHMALFELD
AARHUS**

nigotin-renset
RØGTØBAK

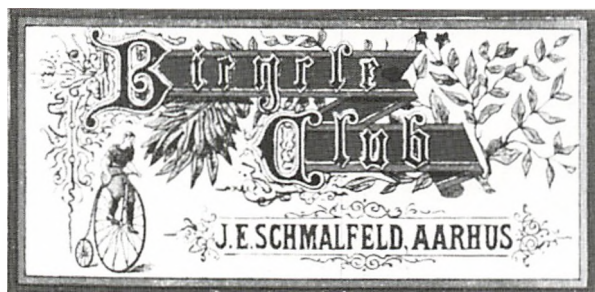
fræmstillet i
**J. E. SCHMALFELDS-
Fabriker
AARHUS.**

duktionen til Vestergade. Det var derfor hovedsageligt kun cigarrulle- og tørrestuen, som blev ramt.

Efter denne brand opgav Schmalfeld den gamle fabrik som produktionssted og detailsalget, som fulgte med cigarprivilegiet, ophørte ligeledes, da Schmalfelds Tobaksfabrik flyttede til Vestergade 29.

En måneds tid efter branden solgte han sin andel af ejendommen til medejeren F. W. Høyer. Dette hang muligvis sammen med, at han havde brug for kapital til genopbygning af Vestergade 29, som også blev brandhærgede i januar 1881, eller fordi det var for uoverskueligt at skulle genopføre to brandhærgede fabrikker. Også denne brand synes opstået ved tørreovnen og greb så hurtigt om sig, at fabriksbygningen inden kort tid stod i lys lue. Derfra bredte ilden sig til lagerbygningen og videre til side- og baghuse. Jyllandsposten skrev bl.a.: "Folk strømmede til i hobetal, og den ene sprøjte ankom efter den anden. Forvirrede ordrer og kontraordrer summer om ørerne på én, sprøjterne kører frem og tilbage, ild og røg fyldte gårdspladsen, en strålemester kommer ilsomt, med vaklende trin ned fra taget og kaster voldsomt op, den tykke tobaksrøg har været ham for kraftig."

Som sædvanlig lå Schmalfeld ikke på den lade side. Ikke længe efter branden havde han fået arkitekt Vilhelm Carl Puck til at tegne et nyt fabriksanlæg i 3 etager. Men 22. februar 1881, allerede en måned efter branden, kasserede bygningskommissionen forslaget. Der måtte ikke bygges så højt på grund af de smalle gader, og det var for dominerende, men et ændret forslag på kun 2 etager blev godkendt i marts. Denne bygning blev brand-

Nye tider og nye fritidsinteresser afspejlede sig i emballagerne for nye og lettere tobakstyper. Men også navne, der kunne give associationer til det sunde, fandt vej til produkterne som f. eks. "Hygiæa", der var prydet med æskulapstaven, symbolet for lægekunsten. Hygiæa, der betyder sundhed, var for øvrigt Æskulaps datter.

Illustrationer i Erhvervsarkivet.

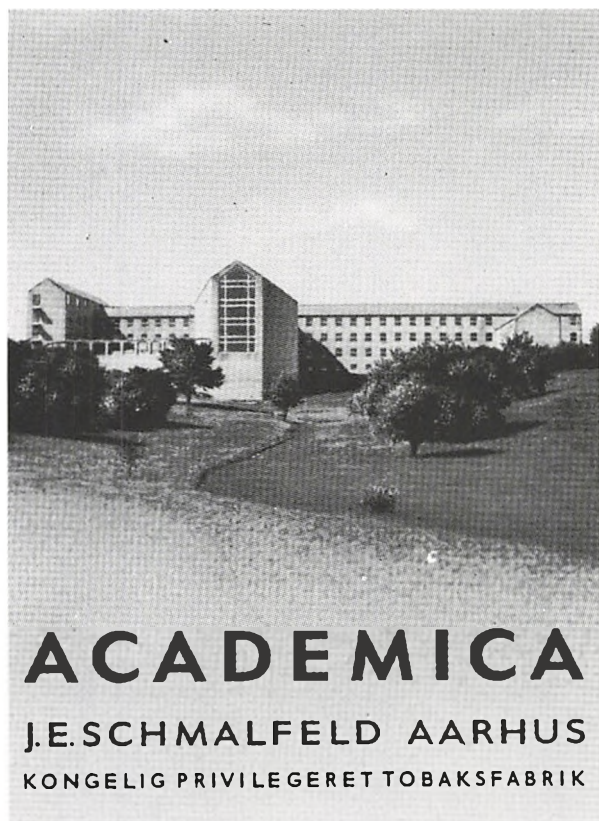
hærges i december 1896, men denne gang opstod ilden formentlig ikke i cigartørrestuen, da tørringen foregik ved dampopvarmning. Ilden bredte sig dog hurtigt, og en overgang var der fare for de omkringliggende huse, men efter halvanden times tid havde man fået kontrol med branden. Da det blev dag var der: "...Kun en ruin, intet andet er den store bygning i dag. Ilden og det nødvendige nedrivningsarbejde har raseret tagetagen, gennembrændt og hærges 1. ste sal, og i stuen driver vandet nu sit spil.

Ned ad trapper, ud gennem døre fosser en strøm af brun tobakssauce, fed og skummende. Ned fra lofterne drypper en brunlig regn, fra dynger og fra væltede karduser står en sur os af ulmende tobak; selv fra kælderens, hvor en del råmateriale opbevares, løfter sig en em af vandtrukne tobaksblade op gennem det sorte elevatorhus.... En del af fabrikkens personale, unge cigarrullere, er kommen for at se de sørgelige rester af deres arbejdsplads. De finder halvt forkullede forme, hvori cigarene endnu sidde nogenlunde ubeskadigede, og mellem de svedne hobe kjende de de forskellige mærker: "Her er Prenzado's", "Nej, se, her ligger de kønne "Tuberosa" osv. En af dem tager et vanddrivende bundt op og spørger os, om vi ikke vil ryge: nej tak, "ja, ja, så tager jeg den med hjem og prøver, om de ikke kan tørres, så jeg kan få mig en god cigar i morgen, for det er nemlig min fødselsdag i morgen...."."

Få år efter, at Schmalfeld havde overtaget Den Funderske Tobaksfabrik, forsøgte han at drage sønnen, Johan Frederik, ind i forretningen. Midt i 1870'erne fik han prokura og var dermed i stand til at tegne firmaet. I 1892 oprettede fader og søn en interessentskabskontrakt, hvor J. E. stod for de to trediedele og J. F. for en trediedel. Desuden var det aftalt i kontrakten, hvordan eventuelle uoverensstemmelser mellem dem vedrørende driften skulle løses: J. E. havde den afgørende stemme. Denne konstruktion fortsatte til 1899, hvor firmaet blev omdannet til aktieselskab, fordi J. F. Schmalfeld var for syg til at kunne fortsætte virksomheden. Blandt de nye ejere var kendte århusianske købmænd, blandt andet Hans Broge og Joh. Baune. Som leder af fabrikken valgte man Vilh. Thuesen, der kom fra en kendt tobaksfamilie i Nyborg. Han var direktør til sin død i 1925, hvor han blev efterfulgt af sin søn, Kai Thuesen.

Det kan måske ved nærmere eftertanke vække en vis forundring, at Funder i sin tid ikke protesterede mod borgerskabet/privilegiet til Schmalfeld, men

det hang formentlig sammen med, at den fabrikation, der skulle påbegyndes i 1846, var noget nyt her i landet. Det nye bestod i cigarfabrikation, hvortil privilegiet jo udtrykkelig var blevet givet. I Århus havde der indtil da sikkert ikke før været fremstillet cigarer, og Schmalfeld har været en af de første cigarfabrikanter i provinsen. Det er derfor ganske ejendommeligt, når man kan læse i et interview med en salgsdirektør, at Schmalfeld først i 1925 tog fabrikation af cigarer op! Det kan selvfølgelig være, at man i en periode ikke har produceret cigarer eller ikke har lagt så stor vægt på denne produktionstype og i stedet har koncentreret sig om skråtobak og almindelig røgtobak, men fabrikkens oprindelige fundament var cigaren, hvilket også fremgår af, at det var i cigartørrestuen, branden i "Hr. købmand Hviids gård" opstod.

Ikke kun forsiden af cigar- og cerutpakkene blev dekoreret. På bagsiden af Academia kunne læses: "Det Jyske Universitet indviedes i 1933 efter i 5 år at have virket under mere private former, grundlagt af byen og en kreds af borgere. Det danner kronen på byens vækst gennem et århundrede og varsler en ny tid i dens udvikling."

Illustration i Erhvervsarkivet.

C. Langballe

– ekspert i kalk og mørtel

Firmanavnet C. Langballe & Søn ses stadig i den lokale telefonbog, der fortæller, at der er lager i den vestlige del af byen, mens administrationen er henlagt til den nordlige. Det sidste er udtryk for, at firmaet er en del af en større virksomhed, Aarhus Mørtel Compagni A/S, der ejes af Calkas-koncernen, en mastodont i byggematerialer.

Men selve navnet, Langballe & Søn, er lokalt og har en sådan klang, at det fortsat med fordel kan bruges som navn på en filial eller et bifirma, som det officielt hedder. Bag navnet skjuler der sig en Århusvirksomhed med rødder helt tilbage til 1830erne.

Starten var den klassiske: Den blandede købmandshandel. I 1834 overtog Christian Carl Langballe sammen med A. C. I. Leth en ældre købmandsgård i det vestlige Århus helt ude ved Vestergades byport. Den blev videreført under navnet Langballe & Leth. En bevaret regnskabsbog fra overtagelsen fortæller i grove træk en smule om varelagerets sammensætning og lidt om de mange bygninger, der typisk hørte til en købmandsgård. Butikken 328 Rd.

Brændevinspakhuset 767 Rd.

Jernhuset 432 Rd.

Gården 77 Rd.

Kælderen 103 Rd.

Det nye pakhus 148 Rd.

Farvehuset 36 Rd.

Salthuset 106 Rd.

Halvtaget 400 Rd.

Baggården 984 Rd.

Lofterne 368 Rd.

Total 3749 Rd.

Det var begrænset, hvad Langballe havde indskudt i forretningen: Helt præcist 174 Rd 5 Mk og 8 skilling, mens hans kompagnon heldigvis havde mere

kapital: godt det dobbelte, så det betød, at forretningsgrundlaget allerede fra starten var rimelig solidt. I hvert fald kunne de to købmænd deres kram, så allerede det første år var fortjenesten mere end tre gange så stor som deres kapitalindskud.

Grundlæggeren af firmaet, købmand C. Langballe, 1805-1885, havde fået en traditionel uddannelse i gamle købmandsgårde, før han startede for sig selv. Han så dog hurtigt, at det var nødvendigt at specialisere virksomheden: Det blev byggematerialer.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

Det betød da også, at de straks kunne gå i gang med en modernisering og ombygning af de gamle bygninger: Der kom et nyt plankeværk til, og der blev opført et nyt hus i gården. Endelig blev ikke mindst gælden i købmandsgården nedbragt gennem et ekstrastort afdrag på købesummen.

Indehaverne ændrede ret hurtigt den gamle forretnings vareudvalg. Brændevinspakhuset kom således til at huse mange andre varer: krudt, slibesten – såvel fra England som Gotland – kønrøg foruden vitriol samt naturligvis fortsat det sædvanlige brede udvalg i brændevin samt et par ankre vin.

I salthuset var der endnu et bredt udvalg af forskellige salttyper i tønder, mens det i gården var stenkul, tjære og igen et par slibesten, der fyldte op.

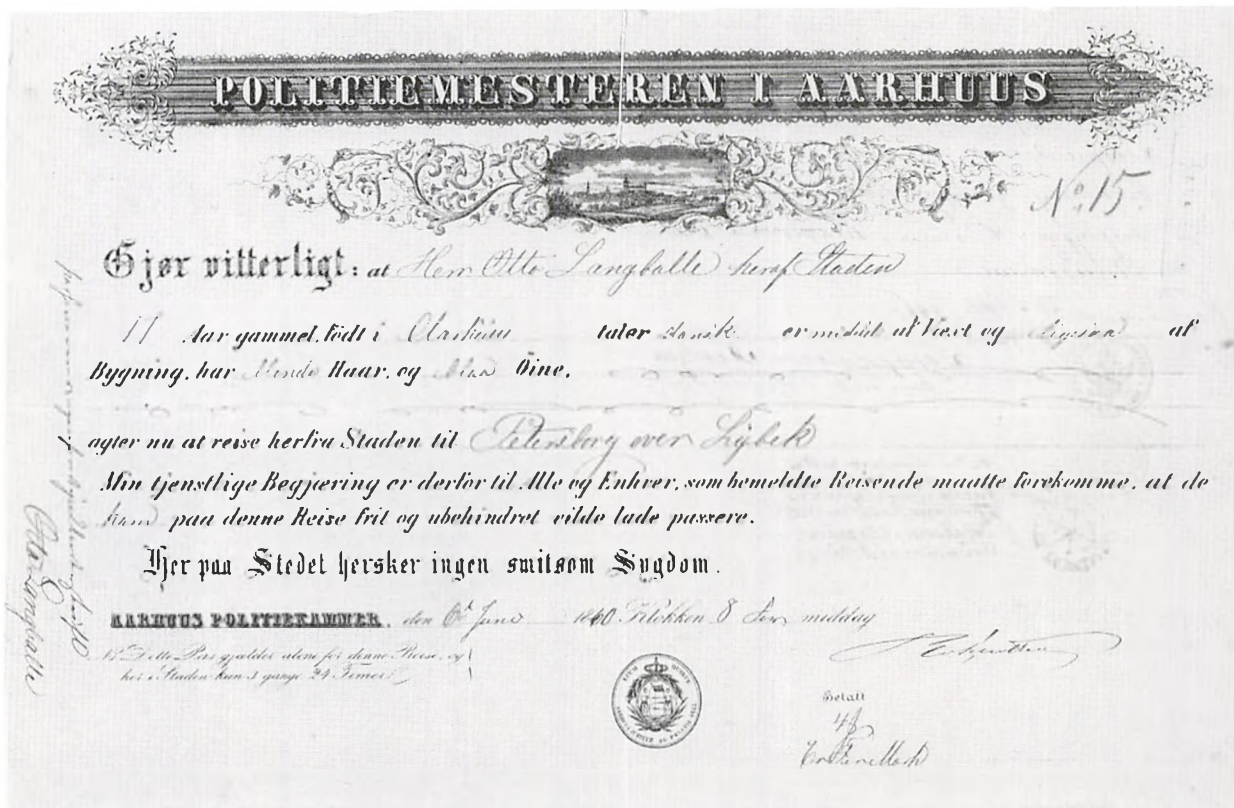
I det nye pakhuis var det kolonialvarer og kornvarer, der var gjort plads til, foruden store og små søm, blåfarve, ris og jernvarer i en skøn blanding. Under halvtaget og i baggården var der til gengæld mere overskuelighed. Her var der et rigt udvalg i tømmer af forskellige dimensioner. I kælderen hav-

de smørtønderne deres plads, men efterhånden blev de fortrængt til fordel for raps, som Langballe forretningsmæssigt så flere muligheder i.

Fra de bevarede handelsbøger kendes også en lille smule til firmaets handelsforbindelser. Det var især bønder fra byens opland mod vest. For disse lå købmandsgården ideelt, straks de kørte ind i byen. Derfor er det også lokaliteter som Gjellerup, Brabrand, Borum, Mundelstrup eller Harlev Mølle og Storrिंग, der oftest optræder i regnskabsbøgerne.

Selv om forretningerne gik godt, kunne kompagniskabet dog ikke holde, og i efteråret 1838 fik A. C. I. Leth sin kapital udbetalt, hvorefter C. Langballe fortsatte forretningen som eneindehaver, mens den tidligere kompagnon overtog en anden forretning i byen, hvor han koncentrerede sig om kolonialhandel.

Det vides ikke, hvorfor de skiltes, men det er karakteristisk, at Langballe nu, da han stod alene, for alvor begyndte at ekspandere også uden for det traditionelle område. Det var grovvarehandel, der

Otto Langballe havde en møster i St. Petersburg. Hun var gift med en betydningsfuld købmand, der gjorde store forretninger mellem Rusland og Skandinavien. Det forklarer, at Otto Langballe i en alder af blot 17 blev sendt til Rusland. Forinden blev der udstedt et stort rejsepas, der bl.a. oplyser, at rejsen gik over Lübeck.

C. Langballes arkiv, Erhvervsarkivet.

havde fået hans særlige bevågenhed. I 1840 købte han det tegl- og kalkbrænderi, der lå ganske tæt ved købmandsgården. Måske havde Langballe erkendt, at den blandede landhandels tid var ved at være forbi, og at handelsmønsteret gik i retning af en vis specialiseret og målrettet forretning. I hvert fald blev det inden for bygningsmaterialer – ikke mindst kalk og mørtel samt teglværksprodukter – at forretningen siden skulle blive kendt.

Teglværket var af ældre dato og havde adskillige gange med vekslende held været søgt bortforpagtet. Det vides fra de lokale avisannoncer. I 1834 blev det oplyst, at teglværket var særdeles godt og bekvemt indrettet, og at det var konstrueret, så det kunne levere mere, især "da ovnen var bygget, så der kunne brændes med stenkul". 55.000 sten kunne den klare på en brænding, og byen var umættelig, som det blev sagt. En særskilt ovn var opført til brænding af kalk. Det var en vigtig artikel i byggeriet, for kalk var uundværlig som bindemiddel mellem mursten. For at kalken kunne ætse og dermed binde, måtte den forinden brændes i en særlig kalkovn. Kalk og tegl var således en særdeles fornuftig kombination, for det betød, at ejeren blev næsten totalleverandør til byggeriet. Kun et år efter købet af teglværket optræder kalken i firmaets bøger, og i

Det var ikke mindst Otto Langballe, 1843-1910, der fik virksomheden til at vokse. Han var i de sidste årtier af 1800-tallet involveret i alt, der havde med byens økonomiske vækst at gøre: Jernbane- og dampskibsselskaber, pengeinstitutter, telefonselskabet, og så havde han en årrække sæde i byrådet og var formand for handelsstandsforeningen.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

C. Langballes teglværk på hjørnet af Nørre Allé og Langelandsgade omkring århundredskiftet. Det var det første teglværk på Århusengen, der indførte dampdrift. Det var i drift til 1917.

Foto i Erhvervsarkivet.

1842 ses for første gang navnet Glatvedkalk, der siden skulle blive virksomhedens hovedartikel.

Man må gå ud fra, at Langballe gjorde en fordelagtig handel; der hørte således et større areal med lergrav til teglværket. På længere sigt kom det store teglværksareal til at danne grundlag for byens vestlige og nordlige udvidelse, og alene på den måde kom indkøbsprisen mangefold tilbage.

Den gamle købmandshandel blev i begyndelsen drevet selvstændigt, men det var som nævnt bygningsmaterialerne, der blev lagt vægt på, og endelig i begyndelsen af 1850'erne mistede Langballe interessen for den gamle forretning, idet han ganske enkelt forpagtede den bort. Men da havde han allerede slået sit navn fast som leverandør af teglværksprodukter.

Da Langballe ikke var teglværksuddannet, var hans forretningssucces ikke mindst en følge af, at han allerede i 1842 fik et solidt samarbejde med en lokal teglbrænder, og det kom til at bestå i næsten 20 år. Da produkterne derfor var af bedste klasse, gik salget næsten af sig selv, for i de år voksede byen, og det velbeliggende teglværk kunne uden vanskeligheder sælge alt, hvad det kunne producere.

Der er bevaret et fyldigt virksomhedsarkiv fra forretningen, og i dette findes også privat materiale, hvoraf det bl.a. fremgår, at teglværksejeren i november 1842 blev gift med Hansine Pauline Pallisen fra Ålborg. Året efter fødtes deres ældste søn Otto, der kom til at føre virksomheden videre. Hansine Pallisen var en søster til den senere generalkonsul og handelsmand Hans Pallisen i St. Petersborg, og det betød, at Otto fik mulighed for at tilbringe nogle af sine læreår i Rusland.

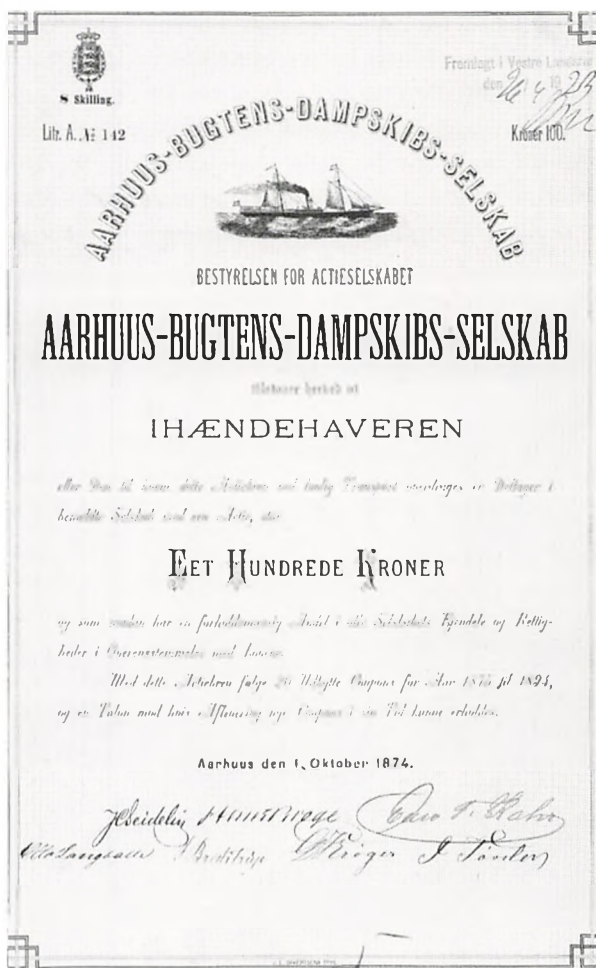
Indtil C. Langballe blev gift, 37 år gammel, havde han levet og arbejdet i købmandsgården, der dog også gav husly til en ugift handelsbetjent, en 26 årig tjenestekarl og endelig en 45 årig ugift tjenestepige, som folketællingen fra 1840 oplyser.

Langballe var uden tvivl rastløs, og han kunne ikke nøjes med det, han allerede havde sat i gang, så i 1851 kastede han sig desuden over at drive et saltværk i byen, og også det blev hurtigt et godt økonomisk aktiv. Ved århundredskiftet blev det bortforpagtet, da ikke mindst ændringer i toldsatser gjorde det stadig sværere at drive værket rentabelt.

I 1870 var sønnen Otto så gammel, at han kunne indtræde i virksomheden. Han havde som nævnt fået en bred uddannelse og ikke mindst været i

Rusland, men forinden havde han lige som sin far stået i lære i Randers, hvorfra han kom til købmand Hans Broge i Århus, så det var med en vis sikkerhed, faderen lod ham indtræde i sine virksomheder.

Årene omkring 1870 var meget afgørende for byen. Den havde vækst i folketallet, og så var den ikke mindst blevet knyttet til jernbanenettet, hvilket gav regelmæssig togdrift til Randers. Det var en udvikling, der var perspektiver i, og det så ikke mindst Otto Langballe. Skulle byens udvikling sikres, måtte den knyttes sammen med den nye tids transportsystemer: jernbaner og dampskibe. Midt i et sådant trafiknet ville byen have særlige muligheder for at kunne udvikle sig. Det var nu ikke, fordi C. Langballe ikke havde erkendt nødvendigheden af en tilstrækkelig transportkapacitet; han

Overalt på papirer af en vis betydning sås Otto Langballes spidse håndskrift. Her er det et aktiebrev til Århus Bugtens Dampskibsselskab, han har underskrevet, i øvrigt sammen med Hans Broge.

C. Langballes arkiv, Erhvervsarkivet.

havde endog udvidet sine aktiviteter med et traditionelt sejlskibsrederi, så han ikke behøvede at være afhængig af at købe transport. Mercantil-Calenderen oplyser, at Langballe i 1863 var byens næststørste skibsreder med en flåde på 3 skibe, kun overgået af kollegaen Hans Broges. Det største skib, en skonnert, hed næppe helt tilfældigt Otto, mens de to øvrige bar navne som Oscar og Caroline. Det sidste var helt i tidens ånd, men det var samtidig også navnet på en datter, mens drenge- og kvindes navne til skibe bestemt hørte til undtagelserne; men sådan var Langballe på mange måder utraditionel.

Kun i begrænset omfang var skibene optaget af at forsyne hans kalk- og saltværk med råstoffer. Det var nemlig almindeligvis mere gunstigt at indsætte dem i sejlads på England med kornvarer og retur med kul. Men der er også vidnesbyrd om, at de sejlede verden rundt og bl.a. nåede helt til Australien, Vestindien og Kinakysten.

Helt i tidens ånd forsøgte Langballe sig også med fiskeri i de nordlige farvande. Det var nu ikke en succes, og det var engagementet i rederidriften som helhed heller ikke. Ganske vist var der gode rejser, men omvendt var der måske flere, der gav underskud eller kun lige holdt pengene sammen. Da dampskibene for alvor meldte deres indtog omkring 1880, afviklede Langballe i stilhed sine rederiaktiviteter, for nu var det ikke meget, skibene indbragte. Tiden var ganske enkelt løbet fra den form for tonnage. Fortsat støttede han dog skibsfarten, ikke mindst den lokale.

Otto Langballe har uden tvivl haft sin del af æren for at afvikle virksomhedens rederi, men det betød på den anden side dog ikke, at han ikke interesserede sig levende for skibsfartens muligheder. Nu skulle sådanne blot ikke være købmandsejede, men helst hvile i en aktieselskabsform, så derfor var han også aktiv i dannelsen af Århus Bugtens Dampskibsselskab i 1874 og fik sæde i bestyrelsen for Jydsk-Engelsk Dampskibsselskab, der senere gik ind under DFDS.

Med Otto Langballes indtræden i virksomheden i 1870 var generationsskiftet på vej og med det nye ideer og visioner ikke mindst en ny opfattelse af samspillet mellem by og erhvervsdrivende. Faderen havde ganske vist også været kommunalt aktiv og havde en kort tid haft sæde i ligningskommissionen og havnekommissionen.

Otto Langballe kunne ikke nøjes med sine egne forretninger, man så ham overalt, hvor der foregik

noget, og det var ofte netop på de steder, hvor også Hans Broge færdedes. Han var engageret i jernbanen til Ryomgård og videre til Grenå og i det projekt, der stod bag banen mod syd til Odder. Han var medinitiativtager til dannelsen af Aarhus Oliefabrik, han blev formand for bestyrelsen for Østjyske Bryggerier "Ceres" og ligesom sin fader fik han sæde i direktionen for Spare- og Lånkassen. Senere kom han også ind i Århus Trælasthandel, Schmalfeldts Fabrikker og Århus Hypotekforening.

Overalt på vigtige papirer så man hans lille spidse håndskrift med det tydelige navnetræk Otto Langballe.

1880-1889 var han formand for Århus Handelsforening, og i hans formandsperiode stiftedes Foreningen af jyske Handelsforeninger, i hvis forretningsudvalg han derfor naturligt havde sæde i en årrække.

Fra 1876-94 var han medlem af Århus Byråd og af havneudvalget og var følgelig med til at vedtage de betydelige havneudvidelser. Også vandværksudvalget og fattigudvalget fik han sæde i.

I 1884 kunne firmaet C. Langballe fejre sit 50-års jubilæum. I de år, der var gået, var byens indbyggertal næsten 4-doblet, og Århus havde udviklet en professionel handelsstand, der ikke længere var afhængig af de gamle købmandsgårde, men hvor hvert firma på sit område havde eller var ved at specialisere sig.

I 1885 afgik firmaets stifter C. Langballe ved døden, og Otto Langballe havde herefter enensvaret for forretningernes drift. Ligesom faderen havde han især interesse i kalk og tegl, og han søgte da også konstant at udvikle netop disse forretningsområder. Han gik en ny vej. Han søgte nemlig at begrænse den hårde konkurrence mellem de mange mindre kalkværker ved at indbyde dem til et samarbejde, der efterhånden udviklede sig til Kalkværksforeningen. I årene efter århund-

Mercantil-Calenderen fra 1869 fortæller om firmaets engagement i skibsfart. Rederiet blev dog efterhånden afviklet, da tiden var ved at løbe fra de traditionelle sejlskibe. I stedet blev der sat penge i aktier i de lokale dampskibsselskaber.

Stjold	Barf	} 21
Sansine, HBLF	Stonbr.	
Otto	Stonn.	
Caroline	Slup	

redskiftet blev hovedindsatsen lagt på dette særlige organisatoriske område.

I 1910 afgik han ved døden, 67 år gammel.

Men virksomheden fortsatte, og ligesom han var blevet optaget i forretningen af sin fader, optog Otto Langballe i 1909 også sin søn Hans Adolf Langballe i forretningen. Han havde stået i lære hos en anden af de store lokale købmænd, Joh. Baune & Co. og havde derefter nogle år været tilknyttet Aarhus Oliefabrik. Ligesom faderen havde han også opholdt sig nogle år i udlandet.

Allerede Otto Langballe havde flyttet kalkværket væk fra den gamle adresse bag teglværket til Spanien, mere præcist for enden af Jægergårdsvej, og i 1911 tog H. A. Langballe initiativ til at flytte hovedkontoret til samme adresse. Aarhus Kalkværk fik stadig større betydning for firmaet C.

Langballe & Søn. Der er gennem forsikringsarkiver bevaret fyldige beskrivelser af de nye fabriksanlæg. Fabrikationen blev således oplyst at bestå af kalk, mørtel og tagpap. Kalkstenen kom fra Glatved strand, bakkesandet fra lokale strande; 15 mand havde deres beskæftigelse her. Tagpapfabrikationen bestod delvis af importeret råpap og asfalt fra Tyskland, mens tjæren var af lokal oprindelse; 5 mand arbejdede her. Til begge fabrikationer blev der anvendt dampkraft, men set med moderne øjne var der mange uhensigtsmæssige arbejdsformer. Tjæretønderne måtte f.eks. slæbes op på et træstillads, for at indholdet kunne blive hældt ned i kedlen.

Fabriksarealet blev ellers domineret af kalkovnen. I en højde af 10 meter over jorden lå der en cirkelformet bygning, til hvis top der førte en trap-

Efter Otto Langballes død i 1910 videreførte sønnen H. A. Langballe virksomheden. Det var bl.a. ham, der nedlagde teglværket og omdannede virksomheden til et aktieselskab i 1948.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokallhistorisk samling.

Dette billede blev taget på havnen i 1969, da firmaet fejrede sit 135 års jubilæum.

Fjerde generation af familien Langballe, Lennart Langballe, stod da i spidsen for virksomheden og dens ca. 50 medarbejdere. Hovedaktiviteten var import og salg af byggematerialer. Ved jubilæet var det allerede planlagt at flytte virksomheden til Brabrand.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

pe, som gik rundt om kalktårnet. Midt over ovnen ragede en jernbetonskorsten yderligere 10 meter op. Midt i 1930erne hørte produktionen i kalkovnen op, men i mange år prægede den fortsat arealet. Stadig flere af virksomhedens produkter kom til at bestå af indkøbte varer til byggebranchen, især mursten og fliser. Langballe tog også initiativ til at udvide varesortimentet med bygningsmateriale så som cement, tagpap, ildfaste materialer m.m.

Hovedkontoret blev fotograferet i 1934, for da kunne virksomheden fejre sit 100 års jubilæum.

I glasmontren ses prøver på forretningens byggematerialer. Billedet viser i øvrigt et typisk kontormiljø fra den tid, hvor kvinder endnu arbejdede iført en særlig kittel.

Foto i Erhvervsarkivet.

Det blev også H. A. Langballe, der måtte lukke teglværket. Der var ganske simpelt ikke længere plads til det inde i byen, så i 1917 ophørte driften, og på arealerne rejstes i stedet moderne rød-stensejendomme.

Herefter blev mørtelfremstillingen det bærende for virksomheden, men også den blev efterhånden klemt af byudviklingen. I 1931 blev der opført en moderne kontorbygning. Fabriksdrift og bysamfund hørte ikke længere sammen.

I 1948 blev firmaet omdannet til aktieselskab. Ved H. A. Langballes død i 1954 blev det overtaget af sønnen Lennart Langballe, der fortsatte med at

lægge vægt på handel med bygningsmaterialer. Væksten betød, at firmaet endnu en gang flyttede, nu til det gamle bropalæ, Clemenstorv 17, hvor der blev indrettet kontorer og udstillingslokaler. I 1976 trak Lennart Langballe sig tilbage fra forretningen; året efter var adressen blevet Åboulevarden 3, og virksomheden reklamerede med alt i bygningsmaterialer samt mørtelfabrik.

Firmaet gled bort fra familien Langballe. I begyndelsen af 1980'erne blev det overtaget af Faxe Kalkbrud, der kort tid senere solgte det til Aarhus Mørtel Co, der nu viderefører det gamle virksomhedsnavn fra en adresse i Brabrand.

Aarhus Oliefabrik

– verdensfirma i Jægersgårdgade

Aarhus Oliefabrik blev oprettet i 1871 på en grund lige syd for baneterrænet i Århus, og der har den ligget lige siden. Det lyder af uforstyrret ro og stille vækst, og det er helt forkert. Til trods for, at virksomheden er blevet, hvor den startede, er dens historie rig på dramatik og omvæltninger, og mere end én gang har der været opræk til, at den ikke kunne fortsætte.

1871 stiftedes oliefabrikken under navnet Aarhus Palmekernelfabrik. Det skete midt i en økonomisk højkonjunktur, og bag stiftelsen stod en kreds af storkøbmænd med tilknytning til grovvarebranchen, Hans Broge og Rudolf Wulff fra Århus og generalkonsul Hendrik Pontoppidan fra Hamborg samt firmaet Adler, Wulff & Meyer (Jydsk Handels- og Landbrugsbank). Tanken med den nye fabrik var at producere palmekernel-foderkager til brug for landbrugets mælke- og smørproduktion. Som biprodukt ved denne produktion blev der udvundet olie. Den var der ikke nogen stor afsætning af i Danmark, men det lykkedes at skabe en eksport af olien til Rusland.

Nogen stor fabrik opstod der ikke på dette grundlag, og i 1880'erne kom palmekernelfabrikken ind i en stagnationsperiode. Det var der flere grunde til. For det første var de økonomiske konjunkturer slået om midt i 1870'erne, og de var vanskelige i de følgende 20 år. For det andet var markedet for foderkager endnu ikke særlig stort, fordi landbruget først var ved at foretage driftsomlægningen fra korn til smør og bacon, og for det tredje blev palmekernelfabrikken nedprioriteret til fordel for et datterselskab, som blev oprettet i Libau (det nuværende Lipaja i Letland). Datterselskabet blev oprettet, fordi Rusland lagde hindringer i vejen for eksporten af olie fra Århus. Ville man beholde det

russiske marked, var det altså nødvendigt at etablere en fabrik i landet, og da det russiske marked så mere lovende ud end det danske, blev hovedparten af maskinerne fra palmekernelfabrikken i Århus sendt til den nye Libauer Oelfabrik. Der blev tjent masser af penge i Libau, medens fabrikken i Århus førte en meget beskedent tilværelse.

Direktør i fabrikkens første periode var Alfred V. Kieler (1844-1926). Han var handelsuddannet og havde i 1874 købt en limfabrik i Brabrand, men blev året efter gift med Hendrik Pontoppidans datter og knyttet til palmekernelfabrikken som direktør. Det var ham, der gennemførte ideen om at bygge en fabrik i Libau, og han flyttede selv derover og ledede palmekernelfabrikken og dens datterselskab derfra. I 1892 opgav han ledelsen af fabrikken i Århus og koncentrerede sig om fabrikken i Libau, som han stod i spidsen for til 1906. De indre politiske uroligheder i Rusland efter den russisk-japanske krig 1904-05 fik ham imidlertid til at vende hjem og slå sig ned i Århus. Her kom han i berøring med flere af byens store virksomheder, men indtog ikke længere nogen ledende stilling. Han døde i 1926 i København.

10. Adler, Wulff & Meyer andrage om Nedføttelse af Sabneafgifter for Palmensø-hjærner til den nye Fabrik, de agte at anlægge, og om at Afalfsten maa sættes til 2 sk. Tønden, ligesom ved Hads- og Hørfrø. Andragendet anbefales af Børædet.

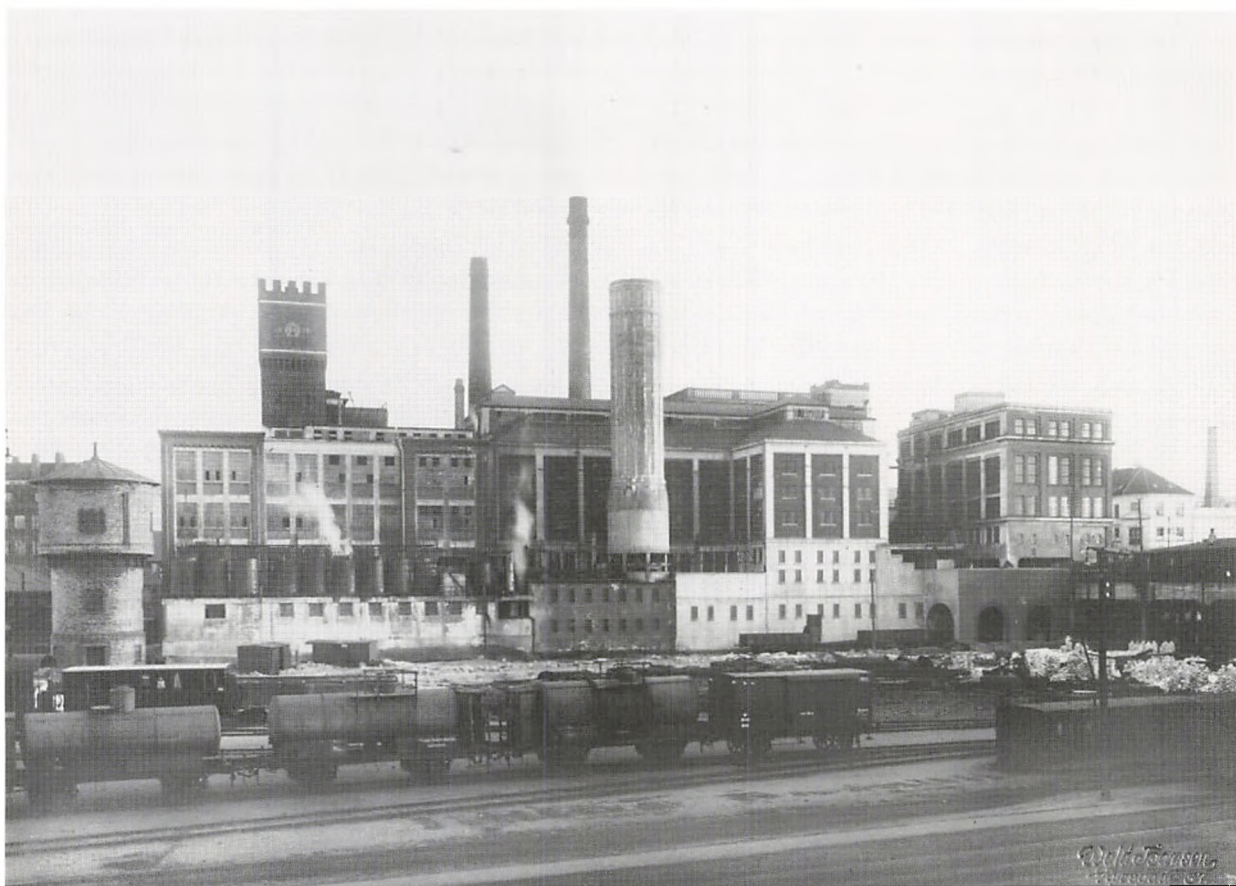
Palmekernelfabrikken blev stiftet den 14. september 1871, men trådte ikke i funktion før i 1872. Den første meddelelse, offentligheden fik om den påtænkte fabrik, var denne lille notits i Aarhus Stiftstidende 13. oktober 1871.

I 1892 blev palmekernefabrikken omdannet til Aarhus Oliefabrik. Bag denne omdannelse stod først og fremmest Otto Mønsted. Han havde påbegyndt margarinefabrikation, og til det formål havde han brug for planteolie. Der var derfor ved at opstå et marked for planteolie i Danmark, og grundlaget for den rekonstruerede virksomhed blev nu produktion af planteolie, medens foderkærerne blev et biprodukt. Alfred Kieler fratrådte ledelsen af fabrikken i Århus og blev afløst af Frederik Lausen.

Under hans ledelse voksede Aarhus Oliefabrik kraftigt. En række nye råstoffer blev taget under bearbejdning, først og fremmest copra (tørrede kokosnøddekerner), men også sesamfrø, jordnødder og soyabønner. Den øgede produktion krævede mere plads. Sukkerhustofte (karréen mellem Jægergårdsgade, Blichersgade, Brammersgade og Clausensgade) blev købt allerede i 1892 med tilhørende bygninger, og samtidig blev bygningerne på den oprindelige grund stærkt udvidet. Disse udvidelser var imidlertid ikke store nok til at klare

den stadigt voksende produktion, og i 1915 begyndte firmaet at opføre anlæg i den nye sydhavn. Det var begyndelsen til det meget store fabriksanlæg, der nu ligger på havnearealet. Placeringen på havnen rummede mange fordele for Oliefabrikken. Fabrikken havde sit eget kajanlæg, og det sparede transport og omladning af råstofferne. Desuden var det værdifuldt, at fabrikationen ikke foregik midt i et boligkvarter. Aarhus Oliefabrik udvinder planteolier ved hjælp af opvarmet benzin, og selv om der er gjort meget for at mindske faren for brand og eksplosion, er der en risiko forbundet med produktionen, og fabrikken er da også fra tid til anden blevet hjemsøgt af brand, således feks. i januar 1916.

Den kraftige ekspansion gjorde for alvor Aarhus Oliefabrik til et internationalt orienteret foretagende. Det viste sig på alle områder. Det voksende forbrug af oversøiske råstoffer fik virksomheden til at oprette egne handelselskaber og opkøbsstationer i Østen og Afrika, hvor råstofferne blev hentet. Vigtigst var Ceylon Trading Company oprettet

Aarhus Oliefabriks velkendte profil set fra baneterrænet omkring 1920.
Foto i Erhvervsarkivet.

1910 og Macassar Produce Company i det nuværende Indonesien, grundlagt 1918. Gennem disse selskaber søgte firmaet at sikre sig sin råstofforsyning.

Afsætningen af firmaets produkter var imidlertid også international. Allerede i Kielers tid var fabrikken i Libau blevet oprettet, og denne linje blev fulgt op af Lausen, der i 1902 erhvervede Oelwerke Teutonia i Hamborgs sydlige udkant og i 1907 en del af aktiekapitalen i Erith Oil Works ved London. Fabrikken i Libau var stadig et datterselskab, og i 1911 byggedes en oliefabrik i Odessa og i 1912 en margarinefabrik i Warszawa og endelig i 1918 en margarinefabrik i New York.

Frederik Lausens kontor var dekoreret med stukrelieffer af Hansen-Reistrup i loftet. Palmegrenene var en stadig påmindelse om grundlaget for fabrikkens drift og aben en påmindelse om, at der også var andre, der ønskede at udnytte palmerne – medmindre den kun var der af rent dekorative grunde.

Foto i Aarhus Oliefabrik.

Den store silo på havnen fra 1927-28 var en arkitektonisk nyskabelse og har ved sin iøjnefaldende udformning været et yndet motiv for malere og tegnere og fotografer.

Foto i Aarhus Oliefabrik.

Fra indvielsen af Aarhus Stadion juni 1920. Frederik Lausen havde lagt et stort arbejde i skabelsen af et stadion. Han ses på forreste række som nr. to fra venstre sammen med formanden for De danske Idrætsforeninger, J.L. Nathansen og Chr. X.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

Hovedmotivet i denne ekspansion var ønsket om at kunne sikre sig; at kunne kontrollere produktionen fra råvarerne blev købt i Østen, til de færdige produkter blev solgt på verdensmarkedet. Aarhus Oliefabrik havde etableret en international position i kraft af produkter af høj kvalitet, men derved havde virksomheden også fået mange konkurrenter, og ledelsen var til stadighed på vagt over for industrispionage. Direktør Lausen tilkendegav selv, at frygten var begrundet af konkrete begivenheder omkring århundredeskiftet uden at komme nærmere ind på hvad eller hvem, men man ved, at Ø.K., der ejede den konkurrerende Dansk Sojakagefabrik, i begyndelsen af 1920'erne skaffede sig fortrolige oplysninger gennem en under-

direktør i Aarhus Oliefabrik, så frygten var ikke ubegrundet. Også på anden måde viste det sig, at Aarhus Oliefabrik var blevet en virksomhed, som man regnede med internationalt. En af oliefabrikens store kunder i England var Sir George Watson. Han var direktør for det store firma Maypole Dairy Company i London og var efterhånden blevet afhængig af leverancerne fra Aarhus Oliefabrik eller rettere datterselskabet Erith Oil Works. Han var derfor interesseret i at skaffe sig kontrol over denne leverance og bød i 1910 interessenterne i oliefabrikken en kurs på ca. 800 for deres andele. Det sagde de ikke nej til, og dermed var det Watson, der ejede Aarhus Oliefabrik. Elementært, kunne man sige, når bare man har penge nok eller

kan skaffe dem. Den eneste, der ikke solgte sine andele, var Frederik Lausen.

Det var en fuldstændig omvæltning i virksomhedens ejerforhold, men det fik så godt som ingen praktisk betydning. Fabrikken blev liggende, hvor den lå, og Lausen fortsatte som direktør. Han sikrede sig nogle år senere forkøbsret, hvis Watson ville sælge sine andele, og det blev aktuelt i 1918. På mindre end to døgn lykkedes det Lausen at rejse den nødvendige kapital, og derved kom Aarhus Oliefabrik atter på danske hænder. Den blev nu omdannet til et aktieselskab, og denne selskabsform har virksomheden været drevet under lige siden. George Watsons periode i Aarhus Oliefabrik blev kun et mellemstykke.

Omdannelsen til aktieselskab blev indledning til en fornyet ekspansion for virksomheden. Bortset fra Erith Oil Works, som Watson havde overtaget, fulgte datterselskaberne med moderfirmaet, og flere udenlandske datterselskaber og opkøbsfirmaer blev erhvervet eller oprettet i årene 1918-20, men i efteråret 1920 slog de økonomiske konjunkturer om, og den lange periode med gode konjunkturer, der havde varet siden midten af 1890'erne, blev nu afløst af mellemkrigstidens store økonomiske vanskeligheder og tilbagevenden-

Raffinaderiet og det store vandtårn på den grund, hvor de første bygninger blev opført i 1872, men hvorfra produktionen siden er flyttet ned til havnefabrikken.

Foto i Aarhus Oliefabrik.

Oliefabrikkens laboratorier omkring 1930.

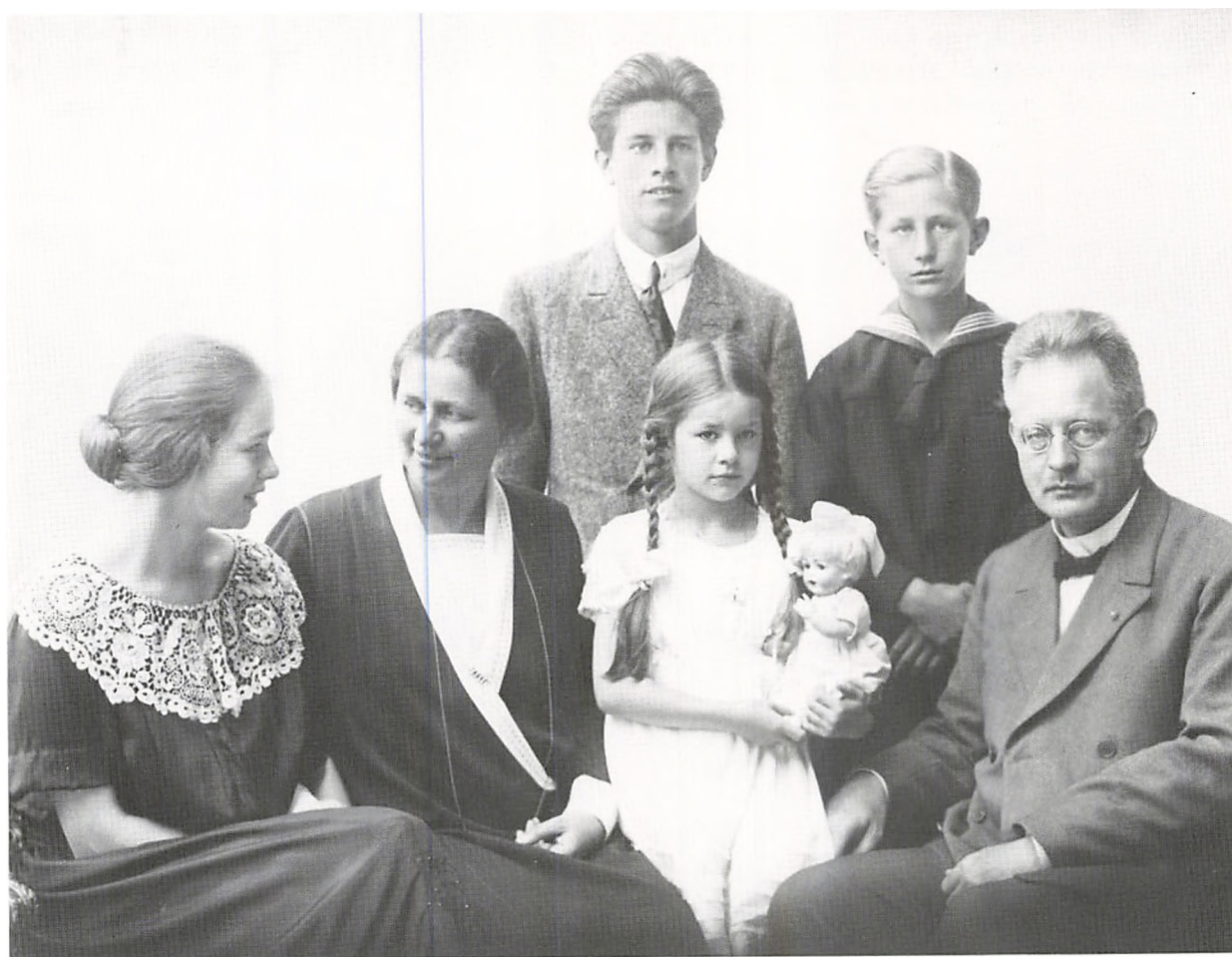
Foto i Aarhus Oliefabrik.

de kriser. Aarhus Oliefabrik blev også ramt af dette. Hovedparten af de udenlandske datterselskaber og opkøbsstationer måtte sælges i begyndelsen af 1920'erne, og to gange kom oliefabrikken i så store vanskeligheder, at den måtte rekonstrueres, og først efter den sidste rekonstruktion i 1928 blev der skabt grundlag for fornyet fremgang for virksomheden. På det tidspunkt var Lausen imidlertid fratrådt som direktør. Han havde drevet virksomheden frem til den internationale position, den havde nået, men han havde svært ved at vænne sig til de forandrede konjunkturer og svært ved at vænne sig til at være underordnet en bestyrelse. I 1926, da han var blevet 60 år, trak han sig tilbage som direktør, men blev siddende i selskabets bestyrelse til sin død.

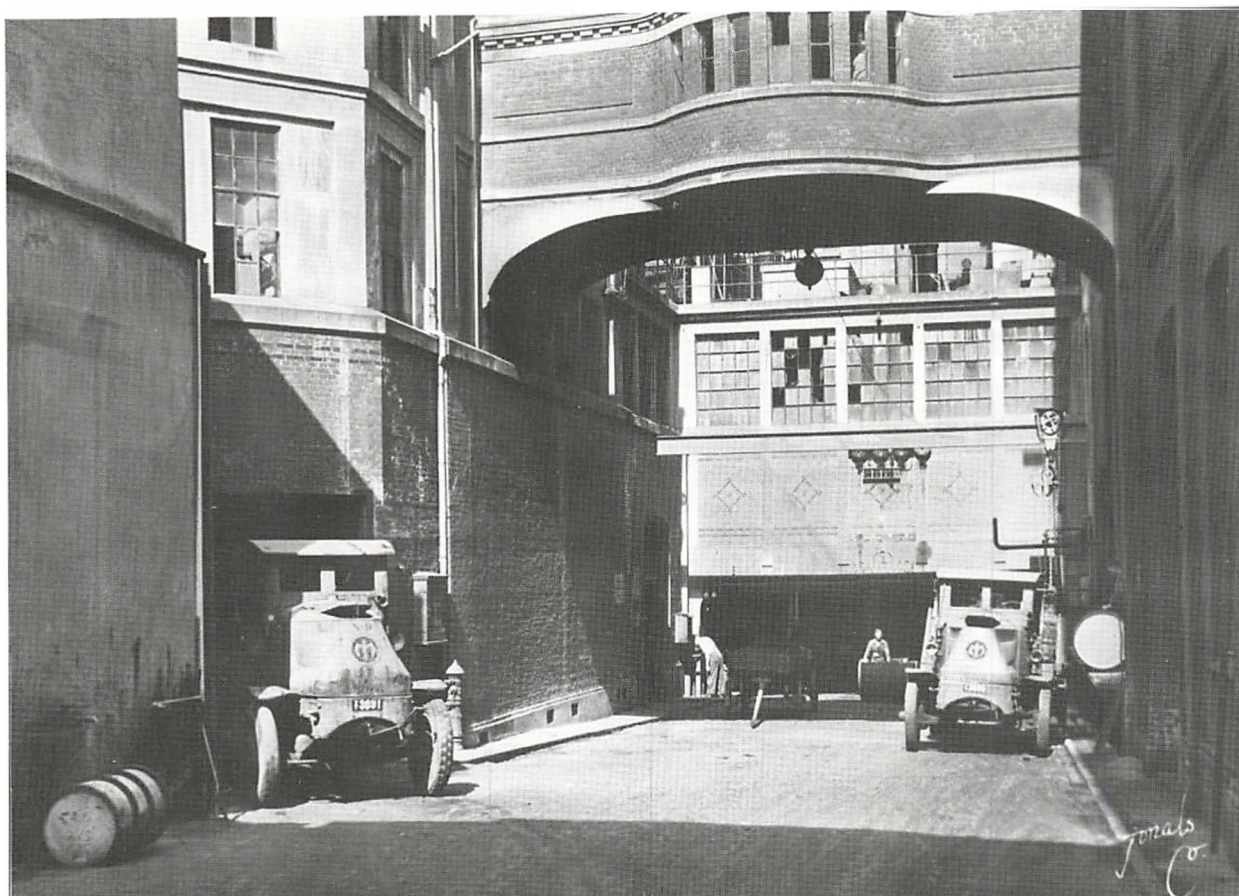
Frederik Lausen (1866-1959) har mere end nogen anden æren af, at Aarhus Oliefabrik blev et verdensfirma. Han blev født i Odense som søn af

bankdirektør E. Lausen og fik en handelsuddannelse, først i Danmark og siden i London og Hamborg. Her kom han i forbindelse med generalkonsul Hendrik Pontoppidan, og det var sikkert med ham som mellemmand, at han i 1892 i en alder af kun 25 år blev udnævnt til chef for Aarhus Oliefabrik. Han kastede sig ud i en kraftig udbygning af virksomheden og en stigende internationalisering, som førte ham ud på lange rejser, to gange jorden rundt f.eks. Rejserne gav ham den viden, som kun kan erhverves ved selvsyn, men blev også brugt til almene iagttagelser. Således gjorde han sig i 1903 pludselig til korrespondent for Aarhus Stiftstidende, fordi han tilfældigvis var i Beograd, da det serbiske kongepar blev myrdet.

I sit udadvendte virke gjorde han sin by store tjenester. Han fik forhindret planerne om at opføre en stor bygning på Bispetorv, som skulle forbindes med Domkirken med en bue, og han var hovedmanden i det arbejde, som førte til bygningen af

M.C. Holst med familie 1924. Fra venstre datteren Fanny, fru Tora Holst f. Frederiksen, Svend, Anna, Hans Helge og M.C. Holst. Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokallhistorisk samling.

I forgrunden på dette billede fra fabriksanlægget syd for baneterrænet ses to af oliefabrikkens berømte grønne Mack-lastbiler. De var på det nærmeste uopslidelige og kendt af alle i Århus på grund af deres kædetræk, som førte dem raslende og skramlende gennem byen.

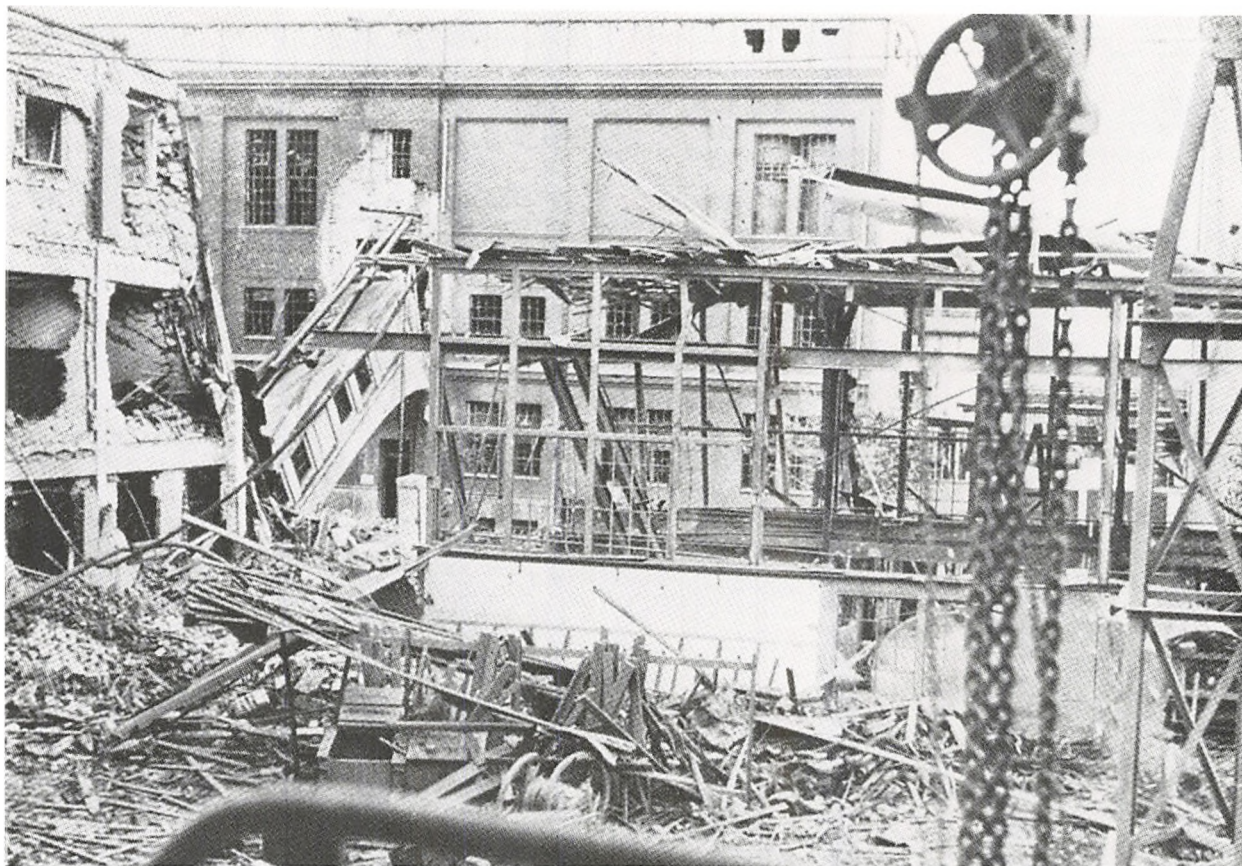
Foto i Aarhus Oliefabrik.

stadion i 1920, og han var med i det forberedende arbejde på at oprette et universitet i Århus og fremsatte her forslaget om at oprette et erhvervs-fakultet. Det førte ham ind i et samarbejde med den radikale historiker Erik Arup, og i fællesskab formulerede de to den betænkning, der lå til grund for oprettelsen af det økonomiske studium ved Aarhus Universitet.

I 1918 erhvervede han godset Clasonsborg syd for Herning, og her fik han opført en ny hovedbygning, tegnet af arkitekt Høeg-Hansen, der også havde tegnet stadion i Århus. I 1926 trak Lausen sig tilbage til Clasonsborg og engagerede sig i kartoffelavl. Det lykkedes ham at etablere en eksport af læggekartofler på et tidspunkt, da kartoffelavl i øvrigt foregik med tab, og det skabte ham en sådan prestige blandt de jyske kartoffelavlere, at han i årene 1936-39 blev formand for De samvirkende jyske kartoffelsektioner (SAJYKA). Frederik Lausen fik et langt otium på Clasonsborg optaget af at

anlægge parken omkring hovedbygningen og af at plante træer. "Jeg tror sågu, at det for lægerne er blevet en sport at holde liv i mig og det kan jeg sådan set ikke have noget imod" udtalte han, da han blev 90. Han døde i vinteren 1959, 92 år gammel.

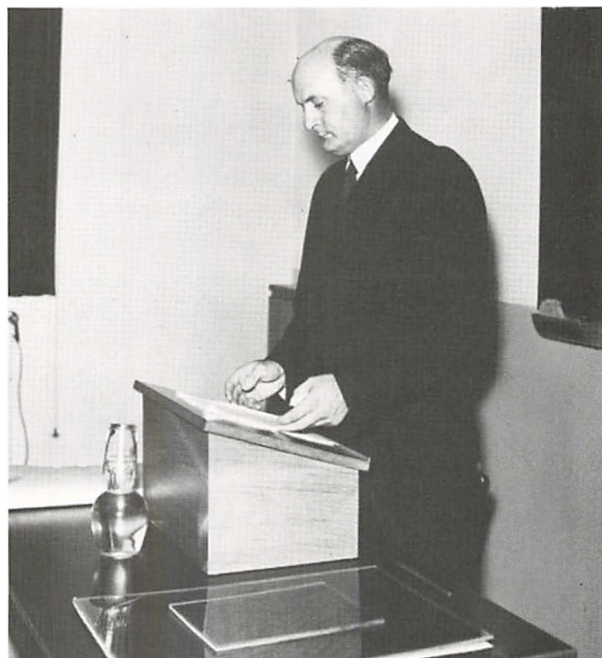
Lausens merkantile og administrative dygtighed var ikke den eneste forklaring på Aarhus Oliefabriks vækst og udvikling. Også rent teknisk var virksomheden fuldt på højde med udviklingen, og det skyldes frem for nogen M.C. Holst (1875-1951). Han var søn af Århus-købmanden S.M. Holst og blev cand. polyt. i 1896 og kort efter ansat på Aarhus Oliefabrik, hvor han var teknisk leder til sin afgang i 1936. Han udviklede kort efter sin ansættelse produktet Cebes, som er handelsnavnet for fabrikkens produkt CBS (Cocoa Butter Substitute), og som de fleste har stiftet bekendtskab med som chokoladeovertrukket på negerkys. For oliefabrikken var Cebes det vigtigste enkeltpro-

24. september 1942 blev oliefabrikken bombet ved et natligt flyangreb. Det måtte ikke nævnes i aviserne, som alene talte om skader på bygninger i den sydlige bydel, men alle vidste, at det var oliefabrikken, og alle vidste også hvorfor : Det var en straf for direktør Junckers tyskvenlighed. Senere forskning har vist, at den engelske bombepilot intet anede om Århus, Aarhus Oliefabrik endsige direktør Juncker, men var på vej hjem fra et mislykket togt til Tyskland, da det tyske antiluftskyt i Århus havn åbnede ild mod maskinen. Bomberne blev kastet i et forsøg på at uskadeliggøre antiluftskytset, og det var et fuldstændigt tilfælde, at de alle ramte Aarhus Oliefabrik.

Foto i Aarhus Oliefabriks jubilæumsskrift 1971.

dukt fra M.C. Holsts hånd. For det danske samfund øvede M.C. Holst sin største indsats under 1. Verdenskrig, da fedtstoffer fik status som strategiske råstoffer og fik vital betydning for krigsførelsen. De allierede forsøgte at afskære Tyskland fra olie og fedtstoffer, og denne afskæringspolitik ramte også Danmark. Det blev et problem for den danske industri, der bogstavelig talt ikke kunne få hjulene til at køre af mangel på smørelse. I denne situation lykkedes det Holst at udvikle teknisk fedt, som kunne erstatte de traditionelle smøremidler. Han blev som anerkendelse for sit arbejde udnævnt til æresdoktor ved Polyteknisk Lærestalts 100 års jubilæum i 1929.

Thorkild Juncker på talerstolen 1938 under forelæggelse af oliefabrikkens investeringsplaner.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

Boje Skjold tegnet af Eiler Krag til Aarhus Stiftstidendes serie "I mine øjne".

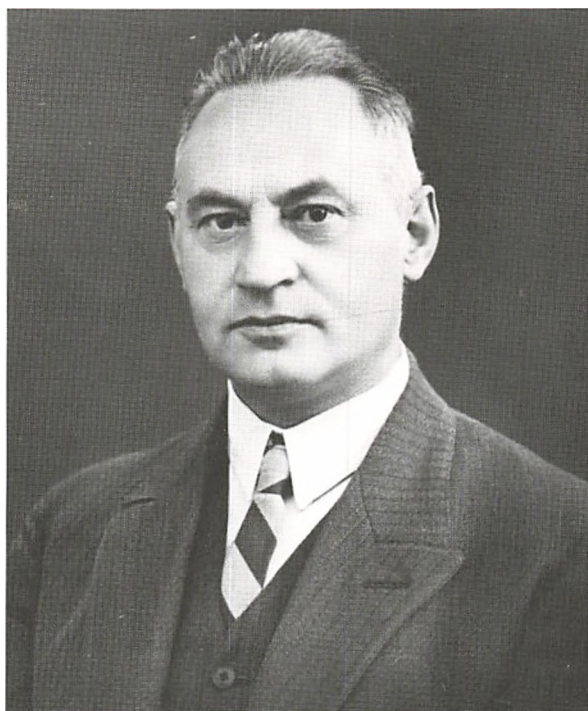
Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

Henry Lynderup Knudsen.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

Hvis Lausen og Holst var anden generation af ledere af oliefabrikken, var Thorkild Juncker (1897-1955) og C.L. David (1878-1960) tredje. Thorkild Juncker blev direktør på oliefabrikken i 1927 og fortsatte frem til 1945. I hans direktørtid lykkedes det at få bragt oliefabrikken frelst gennem rekonstruktionen i 1928 og derefter ind i en ekspansions- og konsolideringsperiode. Det var i sig selv bemærkelsesværdigt, at virksomheden både kunne ekspandere og konsolidere sig på samme tid, men dobbelt bemærkelsesværdigt, at det kunne ske i 1930'erne, som var en periode med store økonomi-

C.O. Gravenhorst.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

ske vanskeligheder, og så tilmed umiddelbart efter, at firmaet for anden gang på fem år havde måttet rekonstrueres. Det er i sig selv et talende vidnesbyrd om Junckers dygtighed som direktør. Der til kom, at han i forhold til firmaets medarbejdere var mere imødekommende, end man måske kunne have ventet ud fra hans iøvrigt meget myndige optræden. I 1931 stiftedes en pensionskasse for funktionærerne, i 1932 et feriecenter for arbejderne, i 1933 Arbejderfonden og i 1934 en stiftelse for af-

gåede arbejdere. I de følgende år blev der anskaffet sommerhuse til brug for funktionærerne, og i 1940 blev der oprettet en understøttelsesfond for funktionærerne. Foranstaltninger som disse var med til at sikre arbejdsklimaet på fabrikken. De gode år for virksomheden kulminerede i 1937. Da tegnede Aarhus Oliefabrik sig for 30 % af omsætningen på havnen og 25 % af det gods, der blev sendt ud fra banegården. 2. Verdenskrig og besættelsen ramte oliefabrikken hårdt. Aktiviteten faldt brat, da tilførslen af oversøiske råstoffer faldt væk. Man optog forskellige erstatningsprodukter, men det var slet ikke nok til at opretholde det hidtidige arbejde. Alligevel beholdt fabrikken de fleste af medarbejderne og var i stand til at gøre det i kraft af den konsolideringspolitik, der var blevet fulgt i 30'erne.

brikken førte ham ind i andre engagementer. Han fortsatte Lausens arbejde for det økonomiske studium ved Aarhus Universitet, og han blev medlem af Industrirådet og kom i slutningen af 30'erne til at stå som en af de førende industridrivende i landet. Men under besættelsen lod han sig blænde af Tysklands magt, og uden at være nazist fremstod han i offentligheden som tyskvenlig i en sådan grad, at han efter krigen blev idømt fængselsstraf for sin optræden. Det blev afslutningen på hans tilknytning til Aarhus Oliefabrik. I efterkrigsårene lykkedes det ham at udvikle instrumentfabrikken Terma fra ingenting til en virksomhed med 150 ansatte, og han var midt i arbejdet på at skabe et internationalt gennembrud for denne fabrik på det elektroniske område, da han døde af hjertelamelse 58 år gammel.

Thorkild Junckers dygtighed som leder af oliefa-

Højesteretssagfører C.L. David blev aldrig direk-

Fra indvielsen af oliefabrikkens fritidsløale i H.N. Clausensgade 1971. Ved romaskinen direktør S. Chr. Møllerup og på cyklen til højre formanden for oliefabrikkens idrætsforening, Anker Jensen.

Foto Bjarke Larsen.

24. jan 1982 var det lige ved at gå galt. Fire af fabrikkens sikkerhedsforanstaltninger svigtede på samme tid, og det udløste en eksplosion. Til gengæld virkede den femte sikkerhedsforanstaltning : skunslukningsanlægget, som på kort tid kvalte den brand, der fulgte oven på eksplosionen, men det fremgår tydeligt af ansigtsudtrykkene, at det var alvor.

Foto Jørn Timm.

tør for Aarhus Oliefabrik, men sad i fabrikkens bestyrelse, fra den i 1918 blev omdannet til aktieselskab, og han var bestyrelsens formand fra 1923, til han udtrådte i 1957. I disse 34 år var C.L. David en meget aktiv og engageret bestyrelsesformand til stor irritation for Lausen, der var vant til at bestemme selv, og det er derfor rimeligt at nævne David blandt de personligheder, der har ført oliefabrikken frem. Ikke mindst i de vanskelige år i 20'erne, hvor fabrikken måtte rekonstrueres, spillede David en stor rolle. C.L. David hørte til sin tids berømteste jurister, og hans forsvar for direktør Glückstadt i forbindelse med Landmandsbankens krak i 1922 har dannet skole inden for juraen. For eftertiden er han mere kendt som grundlæggeren af Davids samling i Kronprinsessegade i København og som den, der skænkede Marienborg til den danske stat.

Årene efter 2. Verdenskrig var vanskelige frem til midten af 50'erne. Det tog tid, inden verdenshandelens mønstre blev genoprettet, og for Aarhus Oliefabrik tog det tid at få opbygget det inter-

nationale salgssapparat, der er nødvendigt for virksomheden. Men fra midten af 50'erne kom virksomheden igen ind i en ekspansionsperiode, der varede frem til begyndelsen af 1970'erne, da Danmarks indtræden i EF og oliekrisen skabte ændrede økonomiske konjunkturer. De gode år for fabrikken blev brugt til at foretage en gennemgribende modernisering af fabrikationen, som i stadig højere grad blev henlagt til havneområdet. Først blev virksomhedens energiforsyning moderniseret, dernæst de centrale råstofbearbejdende afsnit og endelig losnings- og lageranlæggene med bygning af nye siloer og nye tankanlæg til opbevaring af de udvundne olier og fedtstoffer.

Direktører i disse år var frem til 1957 Boje Skjold (1882-1967) og C.O. Gravenhorst (1884-1963), som havde været medarbejdere siden henholdsvis 1909 og 1913, og som begge var kommet ind i direktionen i 1940 og havde overtaget den egentlige ledelse i 1945. Ingen af disse to har tegnet sig så stærkt i eftertidens bevidsthed som Lausen, David

og Juncker, og det samme gælder deres efterfølger, H.L. Knudsen (1910-1970), der var fabrikkens direktør fra 1957 til sin pludselige død i 1970 få dage efter sit 40 års jubilæum på oliiefabrikken.

I 1973 slog konjunkturerne om, og det blev for oliiefabrikken indledningen til en vanskelig periode. Den internationale konkurrence blev skærpet, og de ændrede markedsvilkår krævede en tilpasning. Den foretog virksomheden gennem en fortsat specialisering og produktudvikling. De produktområder, der nu for alvor begyndte at komme i forgrunden, var specialfedtstoffer og soyaproteinkoncentrater, mens olieprodukterne gled lidt mere i baggrunden. Det var imidlertid en vanskelig proces at foretage tilpasningen til de nye markedsf forhold, og slutningen af 1970'erne blev generelt en vanskelig periode for oliiefabrikken.

I begyndelsen af 80'erne indledtes imidlertid en opgangsperiode. Aarhus Oliiefabrik deltog i stiftelsen af en oliiefabrik i England, Anglia Oils, som udviklede sig meget tilfredsstillende og gradvis er gledet helt over på Aarhus Oliiefabriks hænder. Samtidig var udviklingen i råvarepriserne gunstig for selskabet, således at indtjeningen i midten af 80'erne nåede et meget højt niveau. 80'erne blev i øvrigt præget af, at hensynene til miljøet fik en mere fremskudt plads. Oliiefabrikens udledning af spildevand i havnen blev genstand for offentlig-hedens bevågenhed, og kravene til fabrikken blev skærpet. For at forbedre sit omdømme uddelte fabrikken senere informationsmateriale til beboerne i midtbyen. Her blev der blandt andet gjort rede for den særlige lugt, som undertiden opstår i forbindelse med fabrikkens produktion. Den kommer, når der ristes sheanødder, og er ikke sundhedsskadelig, men absolut ikke til at tage fejl af, navnlig ikke i tåget eller diset vejr.

Leder af oliiefabrikken i denne periode var civilingeniør S. Chr. Møllerup (f. 1919). Han var som sine forgængere en søn af huset, det vil sige, han havde mange års arbejde på fabrikken bag sig, da han blev direktør. Han var kommet til Aarhus Oliiefabrik i 1944 som nyuddannet civilingeniør med et stærkt ønske om at komme til udlandet, så snart det kunne lade sig gøre. Kort efter besættelsens ophør tog han derfor til Marokko. Det var ikke så ligetil at få skibslejlighed på det tidspunkt, og Møllerup kunne da også kun komme afsted, fordi han arbejdede som søfyrbøder undervejs. Efter fem år i Casablanca vendte Møllerup tilbage til Århus,

hvor han steg i graderne og blev administrerende direktør ved H.L. Knudsens død i 1970. Han formåede at skabe en varm atmosfære omkring sig og nedbryde de lidt stive omgangsformer på fabrikken, og samtidig stod han for en specialisering og modernisering af produktionen som svar på de udfordringer og vanskeligheder, som gjorde sig gældende i Danmark, efter at vi var blevet medlem af EF, og efter at oliekrisen havde rystet verdensøkonomien. Som sine forgængere var Møllerup også engageret i arbejde uden for oliiefabrikken og sad i en række bestyrelser, som ikke nødvendigvis havde nogen berøring med oliiefabrikken. Han var således formand for bestyrelsen for Den gamle By.

Den forholdsvis gode indtjening i første halvdel af 80'erne har skabt grundlag for en ekspansion af oliiefabrikens aktiviteter i perioden efter 1986. Men det er karakteristisk, at størstedelen af ekspansionen foregår i andre dele af verden. Med den tiltagende internationalisering er det ikke længere muligt at koncentrere de økonomiske aktiviteter i Århus. Linjen fra den foregående periode med at udvikle specialprodukter er blevet fortsat, og samtidig har man udbygget de udenlandske engagementer. Råstofferne hentes fra U.S.A. (soyabønner), Afrika (sheanødder) og Fjernøsten (palmekerner, palmeolie, copra etc.). I det fjerne østen har oliiefabrikken fra gammel tid haft sine egne afdelinger i området, og det er blevet udbygget gennem et samarbejde med det dansk-dominerede selskab United Plantations, som oliiefabrikken for nylig har overtaget en stor aktiepost i. Dette samarbejde er en af hjørnestenene i oliiefabrikens arbejde. Med den stigende vægt, som fabrikken lægger på specialfedtstoffer, er palmekerner igen blevet et af de centrale råstoffer, og det virker næsten som en tilbagevenden til fabrikkens oprindelige grundlag om end i en helt anden sammenhæng.

Oliiefabrikens betydning for Århus by er vist alment erkendt. Fabrikken ligger, hvor den blev grundlagt i 1871, men den oprindelige grund er langsomt blevet tømt for aktiviteter, og i dag foregår hele produktionen i Århus på havnefabrikken. Deri er der næsten noget symbolsk. Det er den gode beliggenhed på havnen, der fastholder oliiefabrikken i Århus, men i takt med at økonomien internationaliseres, bliver det stadig vanskeligere at opretholde en virksomhed af Aarhus Oliiefabriks type i Århus.

Otto Mønsted

– Sig navnet: OMA

*Lad det boble – boble – boble
bare boblerne er små...
tag en pande, tag en kotelet..*

sang fru Liva i begyndelsen af 1930erne i Oma-filmen "Koteletter og kærlighed".

Konkurrencen på margarinemarkedet var hård, og alle midler blev derfor sat ind for at erobre kunder og skabe en mærkevarebevidsthed. Otto Mønsteds Oma-margarine gik utraditionelle veje, så det blev ikke blot til en reklamefilm, men også til en "landeplage" af en populærmelodi, som man kunne få noder til, så familierne også derhjemme ved klavererne kunne prise margarinen. Det hele skulle naturligvis bidrage til at styrke salget af Otto Mønsteds margarine.

Historien om Otto Mønsted går langt tilbage. I oktober 1869 oplyste en beskeden annonce i den lokale Stiftstidende, at Otto Mønsteds Contoir, som det blev sagt, var flyttet til konsul Mørks gård på Vestergade. Der var næppe mange, der tog notits af den annonce, og selvfølgelig havde ingen fantasi til at forestille sig, at netop den adresse skulle blive centrum for et sandt industrieventyr. Året efter bemærkede nogle dog nok, at den da 32-årige Otto Mønsted blev gift med Anna Sophie, en datter af den lokale andelsfyrste Hans Broge, der gjorde store forretninger i korn og smør.

I 1893 kunne avisen endelig oplyse, at nu havde Otto Mønsted købt gården på Vestergade 11. Men det var der ingen, der undrede sig over, for da havde Otto Mønsted allerede slået sit navn fast som storfabrikant af margarine.

Helt frem til 1949 blev der fremstillet margarine fra adressen i Vestergade. 29. juni 1949 besluttede bestyrelsen for Otto Mønsteds Margarinefabrik, at

produktionen på Århusfabrikken skulle ophøre, og fabriksanlægget i Vestergade sælges. Der var hermed sat punktum for et lokalt industrieventyr, selv om det endnu varede en del år, før fabriksbygningerne helt forsvandt. Det meste blev revet ned i 1967, da kravet om parkering i den centrale midtby blev stadig stærkere, mens de sidste rester fik lov til at stå til foråret 1983.

Margarinen var et produkt af den industrielle udvikling og den nye tids teknisk-kemiske industris formåen. Målet var at skabe en vare, der kunne erstatte smør. Det var der sådan set flere forklaringer på. En af de vigtigste var, at produktionen af smør i midten af forrige århundrede ganske enkelt ikke kunne følge med væksten i befolkningsudviklin-

Otto Mønsted, 1838–1916, var en mand der virkelig havde haft succes i erhvervslivet. Billedet af den ældre Otto Mønsted udstråler da også en betydelig selvsikkerhed.

Otto Mønsteds arkiv, Erhvervsarkivet.

Lad det **BOBLE-BOBLE-BOBLE**

SYNGES AF
FRU LIVA I O.M.A. FILMEN
KOTELETTER OG
KÆRLIGHED

Text og Musik Dan Folke

Otto Mønsted var den første herhjemme, der systematisk tog den moderne reklame til hjælp for at fremme afsætningen af sine produkter.

I 1934 kom OMA-sangen "Lad det boble, boble, boble". Den blev hurtigt populær, ikke mindst fordi Liva Weel lagde figur til reklamefilmen. Noderne til den populære melodi kunne publikum få gratis ved at skrive til margarinefabrikken. Til gengæld blev det forventet, at publikum på restaurationsbesøg bad musikerne om at spille melodien.

Otto Mønstedes arkiv, Erhvervsarkivet

gen, hvorfor prisen på smør var stigende. Der var med andre ord et stort behov og dermed et marked for et billigt erstatningsprodukt, der samtidig skulle være holdbart og nærende.

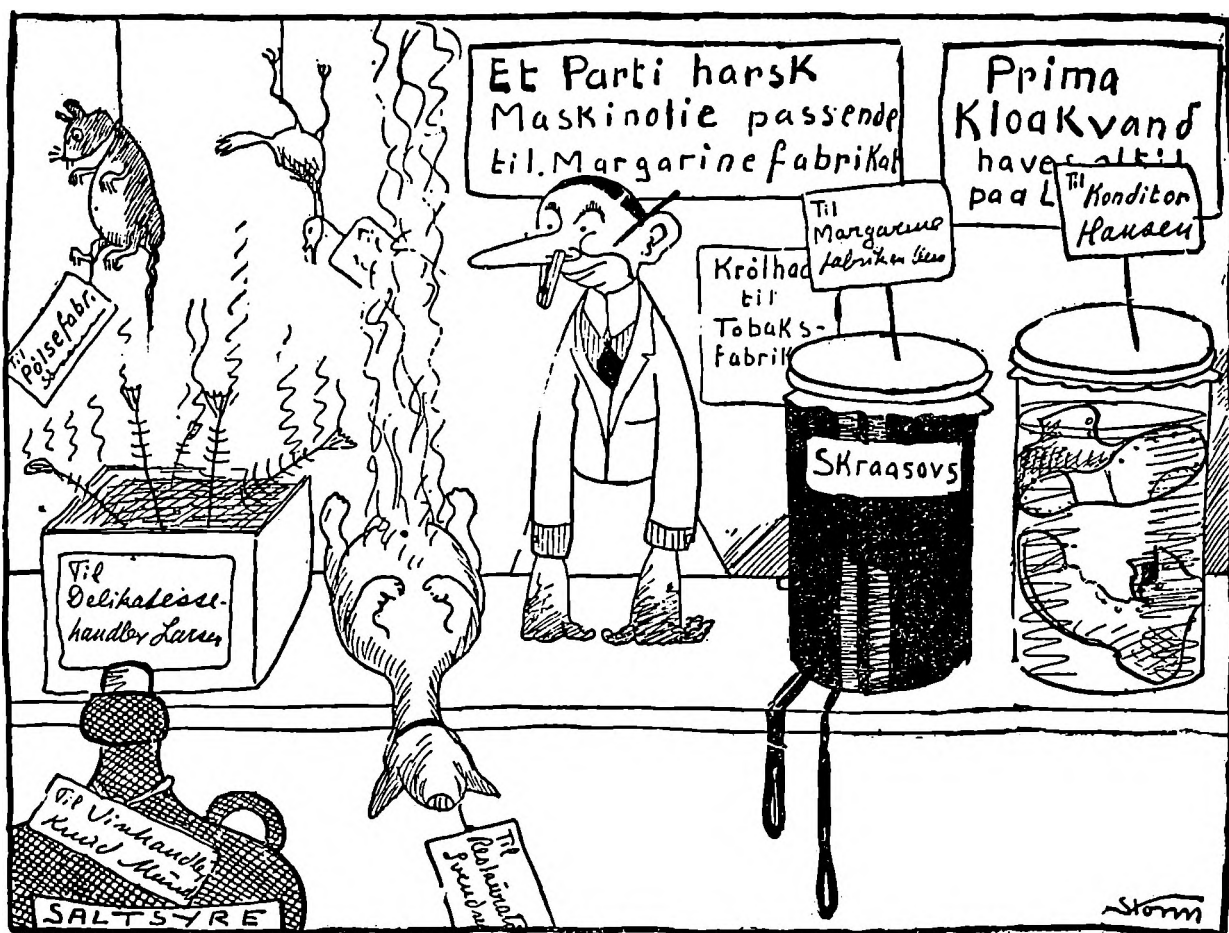
I efteråret 1883 begyndte Århuskøbmanden Otto Mønsted som den første i landet at fremstille det, han kaldte for "kunstsmør". For Mønsted var der endnu en tæt tilknytning til det rigtige smør, for hele hans virksomhed som gammeldags købmand hvilede fortsat på køb af landbrugsprodukter fra bønderne, herunder køb af kornvarer og smør med henblik på eksport, og selvfølgelig havde han også tænkt sig en eksport af det nye produkt til det engelske marked. Men selv om købmanden havde visioner, så havde han næppe forestillet sig det postyr, hans nye "butterine", som det også i starten blev benævnt, fremkaldte.

Kunstsmørret solgte fra starten forbløffende godt, og det påvirkede naturligvis prisen på det

rigtige smør – den ægte vare – i nedadgående retning, og det skabte utilfredshed i landbokredse. Som et resultat af denne utilfredshed lykkedes det at få regeringen til i 1885 at vedtage en "lov om kunstsmør" – og – skulle det siden vise sig – det blev ikke den sidste. Behandlingen i Rigsdagen gik forholdsvis hurtigt. En af forklaringerne herpå var ikke mindst, at lovgiverne ikke rigtig vidste, hvad de havde med at gøre. Uden modsigelse blev det sagt af en lovgiver, at smør og kunstsmør smagte ens, og at to forskellige laboratorier ikke havde kunnet konstatere forskel på indsendte prøver af smør og margarine.

Fra flere sider var det erkendt, at det var nødvendigt med en særlig lov for kunstsmørret, ikke mindst da landbruget befandt sig i en økonomisk krisesituation og ikke kunne tåle et yderligere prispres på den traditionelle smørvare.

Loven af 1. april 1885 var derfor i høj grad præget af sine forudsætninger. Den var et forsøg på at

Under første verdenskrig var der alvorlig knaphed på fedtstoffer, og det fik useriøse margarinefabrikker til at gå helt nye veje. Storm P. kommenterede situationen med sin karakteristiske streg og skarpe bemærkninger.

Berlingske Tidende, 13. februar 1918.

dæmme op for bøndernes utilfredshed og et hastværksarbejde, og den indeholdt da også kun en bestemmelse om, at "kunstigt smør" skulle kontrolleres og anbringes i særlige fustager, hvilket i øvrigt skulle ordnes nærmere administrativt, dog således at "omkredsen af beholderen på et hvilket som helst sted parallelt med bunden skulle danne en oval, hvis længde mindst var 1½ gang så stor som bredden", som loven så klart sagde det. Håndhævelsen af loven blev i øvrigt overladt toldvæsen og politi.

Tyngdepunktet i loven kom med andre ord til at ligge i bestemmelserne om beholdernes form og mærkning. På bund og i siderne skulle der være et særligt mærke i sort farve med den senere så bekendte tekst "margarine" anbragt i en oval og i fuld størrelse dvs. 6½ tomme i længden og 5½ tomme i bredden.

Loven løste ingen problemer, men blev snarere startskuddet til det fænomen, der i historien går under betegnelsen "smørkrigen".

Det vides ikke, hvordan Otto Mønsted reagerede på lovgivernes initiativer. Der synes ikke at være direkte vidnesbyrd om, at han søgte at forhindre loven; selvfølgelig efterlevede han bestemmelserne, men han disponerede rigtignok efter de politiske signaler.

Næppe var loven vedtaget, før lovgiverne gik i gang med at udarbejde en ny og mere omfattende. Forholdene var yderst komplicerede. Det var netop i de år, de mange andelsmejerier voksede frem, kvaliteten af det danske smør blev højere, og eksporten var i vækst. Alt det, frygtede nogle – måske med rette – kunne trues, eller måske endog ødelægges af margarinen. Der blev holdt møder rundt om i landet mod kunstsmørret, og et særligt "Forretningsudvalg til oplysning om faren ved kunstsmør" rejste landet rundt og agiterede. Det krævede bl.a., at margarinen skulle have en særlig iøjnefaldende farve, så den ikke kunne forveksles med smør, så det blev derfor i fuld alvor foreslået, at margarinen skulle farves grøn eller blå. Det blev også til en såkaldt adressekamp mod Rigsdagen med tusindvis af underskrifter til lovgiverne for eller imod.

Endelig i 1888 blev den nye lov vedtaget. Det blev bl.a. forbudt fabrikkerne at give produktet en farve, der kunne forveksles med smørrets. Var forbrugeren utilfreds med farven, så kunne det evt. hjemmefarves! Der blev også sat loft over indholdet af smørfedt og meget mere. I lovens tekst blev begrebet margarine indført og defineret som

"smørlignende fabrikater af en hvilken som helst oprindelse, blanding og sammensætning, når deri indgår noget fedtstof, der ikke er fremstillet af mælk". – Sådan var det. Og så blev der naturligvis gjort så meget som muligt for i det hele taget at undgå, at forbrugeren skulle kunne forveksle de to produkter. Det blev kort og godt besværligt at være fabrikant, men også at være forbruger. Otto Mønsted kunne ikke længere tage fejl. Det var smørret og ikke margarinen, lovgiverne ville beskytte. Det blev gjort stadig mere besværligt at sælge margarine og nærmest umuligt at eksportere den rationelt, og Otto Mønsted så da også kun en mulighed for at slå sig fast på det lukrative engelske marked: Han måtte ganske enkelt opføre en fabrik i England. Det gjorde han da også samme år uden for Manchester, og fra 1888 voksede hans markedsandele konstant i England. I 1894 blev det til endnu en fabrik, nu placeret uden for London.

I de følgende år var loven flere gange genstand for debat og mindre revisioner, før der i 1907 kom en helt ny margarine lov, der er blevet karakteriseret som "enestående streng". Igen var det hensynet til smørekseporten, der var afgørende. Loven rummede så barske bestemmelser for industrien, at det blev umuligt at eksportere margarine. Det var i øvrigt også den lov, der gjorde det muligt at kalde produkterne noget andet end blot "margarine", efterfulgt af en kvalitetsbetegnelse, men selvfølgelig måtte der ikke benyttes navne, der kunne forveksles med noget fra mejeribruget. Det var en bestemmelse, som ikke mindst Otto Mønsted forstod at udnytte: Han gjorde nemlig margarinen til en mærkevarer.

Det betød på den anden side også, at det blev stadig vanskeligere for de små margarinefabrikker at klare konkurrencen. De havde ganske enkelt ikke midler til en kostbar reklameindsats, og deres marked blev derfor snart indskrænket til salg til bagerier og et beskedent lokalt marked. Men da var Otto Mønsted for længst blevet landets ukronede margarinekonger.

Otto Mønsted, der var født i 1838, voksede op på Lyngsbækgård ved Ebeltoft. Han blev i de første år undervist i hjemmet, hvor efter han i 1853 kom i handelslære i Grenå for siden at blive kommis i Roskilde og København. I 1865 etablerede han sig som allerede nævnt i Århus med en en gros forretning i smør, korn og foderstoffer.

I de første år drev han forretningen ret så traditionelt, men snart kom der også nye produkter til:

Det vi i dag kort og godt kalder kraftfoder til kreaturer. Mønsted havde nemlig set, at vintersmørret var af en væsentlig ringere kvalitet end sommer-smørret, og forklaringen så han i foderets sammensætning. En bedre smørkvalitet krævede, at kørerne blev fodret bedre om vinteren. En maskine, der kunne klare formalingen, anskaffede han sig også, hvorefter han annoncerede med amerikansk majs. Han havde hermed også lagt grunden til en foderstofforretning.

Han fik hurtigt en vis succes med sit smør, og på Verdensudstillingen i Paris i 1878 blev det til en fornem sølvmedalje. Det blev imidlertid ikke som smørgrossist, Mønsted kom til at slå sit navn fast, men som fabrikant af det konkurrerende produkt, der siden blev bekendt og markedsført under navnet margarine og hos Otto Mønsted ikke mindst under navnet OMA – en sammeskrivning af Otto Mønsted Aarhus.

Man ved ikke, hvorfra Otto Mønsted fik ideen til at fremstille margarine, men flere har taget æren for at have henledt Mønsteds opmærksomhed på det nye produkt. Sandheden er nok, at Otto Mønsted selv i udlandet har set eller hørt tale om det nye produkt, der bl.a. i Tyskland gik under det allerede nævnte navn "Butterine". Derfor hed hans fabrik da også i de første år Aarhus Butterine Compagni, forkortet ABC.

Opfindelsen blev gjort af en fransk kemiker i 1869. Han kærnedede ganske enkelt oksetalg med vand og mælk og fik dermed et erstatningsprodukt, der mindede om smør. I de følgende år blev metoderne forbedret, og der blev ikke mindst foretaget adskillige forsøg med forskellige fedttyper og tilsætning af større eller mindre mængder smør og farvestoffer. Forbilledet var nemlig den ægte vare!

I 1883 anlagde han som indledningsvis nævnt

Forlang altid

Otto Mønsteds MARGARINE.

Uovertræffelig Kvalitet.

Forbrugere, der ellers blander
Margarine med Smør, anbefales
særlig en ny Kvalitet:

Extra Smørblandet,

som fuldtud erstatter
fineste Meierismør.

Otto Mønsted's Margarine

til Bordbrug.

Mærkerne „Elefant“, „Kronhjort“ og „Svane“ og sig
også fortrinligt til Stegebrug.

Otto Mønsted's		66	Dro pr. W
Otto Mønsted's		60	"
Otto Mønsted's		58	"
Otto Mønsted's	„Fineste“	53	"
Otto Mønsted's	„Extrafin“	52	"

Forlang altid

Otto Mønsted's

eller Otto Mønsted's

– Otto Mønsted's

– Otto Mønsted's „Fineste“

– Otto Mønsted's „Extrafin“

Margarina.

Rækkefølgen angiver Kvaliteternes Finhed.

Paasé at Indpakningspapiret

er mærket Otto Mønsted.

Allerede fra begyndelsen af 1890'erne begyndte Otto Mønsted at indrykke annoncer i dagbladene for sine produkter. De fire annoncer, 1895, 1900, 1905 og 1910 viser i grove træk, hvordan og hvorfor mærkevaren kom frem. De ældre annoncer er ret uoverskuelige, mens reklamen for mærkevaren OMA straks fanges af øjet, og så kender forbrugeren budskabet.

Annoncer i Århus Stiftstidende

Otto Mønsteds

Plante-Margarine

OMA

Fortrinlig til Bordbrug,
Bagning og Slegning.

sin første margarinefabrik i Århus, og det blev selvfølgelig bag hovedkontoret i Vestergade. Det var en vanskelig start med betydelige udviklingsomkostninger, men produktionen voksede dog hurtigt og kraftigt fra år til år. Konsekvensen var, at der fortsat foregik ombygninger og tilbygninger i kvarteret mellem Vestergade og åen. På få år voksede der et helt fabrikskompleks op.

I starten var det de gamle bygninger i området, der blev indrettet til det nye formål, men efterhånden blev der også på arealet opført egentlige komplekser, specielt til formålet.

Alligevel havde det hele en noget tilfældig karakter, og det fik borgerne da også et levende indtryk af natten mellem den 28. og 29. november 1900. Da brændte de fleste af de gamle fabriksbygninger ned, mens broderparten af de nyere bygninger blev reddet. De lokale dagblade bragte fyldige referater om branden og fortalte om, hvordan smeltende margarine og fedtråvarer flød ned ad Vestergade og fandt vej til åen, hvor gul-hvide fedtkager snart dækkede åvandet.

Fabrikken blev imidlertid hurtigt bygget op igen, nu i den karakteristiske fabriksstil fra århundredskiftet med de hårdtbrændte røde sten. Der er bevaret tegninger, der viser, hvilket virvar af store og små bygninger, der blev klemt ind bag den gamle administrationsbygning i Vestergade på arealet ned mod åen. På vestsiden af fabrikskomplekset lå endnu de gamle købmandsgårde, der nu var indrettet til andre formål. Ud mod Vestergade naturligvis med butikker i tidens stil, men bagved i et virvar af gamle bygninger, høje som lave med et utal af skorstene. Her lå bl.a. Hollens bageri, sadelmager Hallings værksteder, og der var lagerlokaler for støbegods og meget mere. På den østlige side af fabrikskomplekset havde Th. Wessel & Wett indrettet udsalg af manufakturvarer, og ingen kunne forestille sig, at den beskedne virksomhed siden skulle blive kernen i det store butikskompleks, der i dag på stedet er velkendt under navnet Magasin.

Margarinefabrikken krævede sit: Der skulle være særlige smelte- og kærnerum, kølerum, valserum og ælteri foruden de mange faciliteter for pakning

På gader og veje blev der reklameret voldsomt for margarine i årene op mod første verdenskrig. Her ses et udvalg af Otto Mønstedes margarinekvaliteter.

Otto Mønsted's arkiv, Erhvervsarkivet

med bøttemagerværksteder, bøttevaskerier og bøttelagre for nye bøtter så vel som for returemballagen. Hertil kom særlige kedelhuse, kulrum og som noget helt særligt en bygning med laboratorium, hvor det færdige produkt nøje blev analyseret og nye produkter udviklet.

Laboratoriet var en hjørnesten i Otto Mønstedes virksomhed. Han var som en af de første opmærksom på, at ny teknologi og nye råvarer var aldeles afgørende, hvis virksomheden skulle kunne klare sig i den stadig hårdere konkurrence.

Den voldsomme brand kom ikke til at betyde noget for forbrugerne. Da Otto Mønsted hørte om branden, telefonen var til Mønstedes store ærgelse lukket om natten, meddelte han offentligheden, at han ville dirigere et par skibe fra sine engelske margarinefabrikker til Danmark, så hjemmemarkedet ikke skulle komme til at savne margarine.

Forklaringen på, at Otto Mønsted kunne disponere sådan, var ganske enkelt den, at han ved århundredskiftet stod som verdens største producent af margarine.

Otto Mønstedes succes skyldtes ikke mindst hans helt særlige evner til at sælge sine produkter.

Systematisk bearbejdede han markedet med reklame, der fortalte ikke blot om margarinen og dens anvendelsesmuligheder, men ikke mindst slog han sine varemærkenavne fast i kundernes bevidsthed.

I 1895 var annoncerne ganske vist, set med moderne øjne, ret primitive, men formålet var det samme: at øge salget og slå mærkenavne fast. I begyndelsen var det de noget upræcise betegnelser Extra smørblandet, Prima smørblandet, smørblandet og endelig den billigste kvalitet, der solgtes under betegnelsen smørmargarine. Det var som sagt lovgivningen, der begrænsede reklamemulighederne, men loven kunne dog ikke forhindre, at adskillige af hans annoncer regelmæssigt blev fulgt af et "Forlang altid: Otto Mønstedes Margarine". Fem år senere var der sket noget afgørende. Annoncerne meddelte, at de gengav firmaets indregistrerede varemærker: Det var Otto Mønstedes elefant, hjort eller svanemærker. Og så fortsatte annoncen henvendt direkte til forbrugerne med et NB: Påse at indpakningspapiret er mærket Otto Mønsted.

Det vides ikke, om Otto Mønsted selv stod bag sine mange vellykkede reklamekampagner, men sikkert er det, at virksomhedens reklamevirkemidler blev brugt på en for tiden ganske ukendt måde.

Nok kunne der være en fordel i at distribuere margarine med lastbil allerede i 1912 i stedet for med bane, men, lastbilerne var små, farten begrænset, og på mange biveje ikke mindst på landet havde sognerådene forbudt al færdsel med lastbiler. Alt det vidste Otto Mønsted naturligvis, men alligevel bestilte han den ene lastbil efter den anden, ofte af det skotske mærke "Hally", og i de fleste jyske byer var hans lastbiler byens første. Det var "nogle vældige kammerater" skrev aviserne i 1912, "med en 35 HK motor". Der var plads til 4000 pd. margarine, og altid var der to mand med på turene, der foregik med 30 km. i timen. Den ene skulle naturligvis køre bilen, mens den anden foruden at udlevere margarine også skulle sikre, at hestekøretøjer og lastbil hensynsfuldt passerede hinanden. Formålet for Mønsted var naturligvis den gratis omtale af sine produkter, der med den ny transportteknik kunne være fremme i de handlendes kølekælder på få timer. Der var blot ét problem:

Den særlige margarineemballage var besværlig at fremstille. Det krævede store maskiner, der kunne være farlige at betjene. Derfor advarslen til den unge pige om at passe på hænderne. Otto Mønstedes arkiv, Erhvervsarkivet.

Sognerådene skulle som nævnt endnu give tilladelse til, at deres veje måtte befærdes med last-automobil, så derfor hørte det også med i kampen om margarinen, at bønderne i sognerådene forbød Mønsted margarinebiler at befærde deres veje! Smerteligt har det selvfølgelig også været for bønderne at se Mønsted margarinebiler passere, bemalet med reklamer for netop margarine.

Et andet helt særligt problem gav også anledning til megen ballade. Margarinebilerne måtte ikke sælge undervejs, men kun levere varer, der allerede var bestilt i forvejen. "Margarinebilerne ville ellers udvikle sig til en snylteplante på den danske handel og kunne sammenlignes med ukrudt", blev det anført i pressen.

Mønsted tog andre initiativer: Han lavede sam-

lemærker, der blev udleveret sammen med køb af produkterne, og hos forhandleren kunne børn og unge få udleveret et særligt hefte til at indklæbe dem i. I 1912 blev metersystemet indført i Danmark, og igen var Mønsted på banen med et reklameinitiativ. I et oplag på 1/2 million eksemplarer trykte og udleverede han en bog i lommeformat, der fortalte om det nye internationale metersystem, der også indeholdt omregningstabeller fra det gamle mål og vægtsystem. Reklamer var der naturligvis også blevet plads til i den lille populære bog.

Mønsted havde ubetinget haft en utrolig succes som margarinefabrikant, og det var da også naturligt, at han måtte rationalisere sine virksomheder. Det betød, at han i 1897 endelig afhændede sin

Grufuld Katastrofe hos Otto Mønsted!

Tre Beholdere med komprimerede Luftarter ryger i Luften og anretter en forfærdelig Ødelæggelse. — Gribende Scener paa Ulykkestedet. — „Hils min Kone, mine 6 Børn og mine Forældre!“

Hvad er Aarsagen til Ulykken?

Bum!!

Et dump Brag drøner ud over Byen. Det lyder, som naar den danske Marine skyder med de store Kanoner ude paa Aarhus Bugten. Men i Drønet blander sig en uhyggelig Undertone, der varslers ondt —

Hurtigst ved man Besked i Vestergade Kvarterer. Her klirrede Ruderne værre end i en Stormnat og flere sprang.

Saa sivede det da ud over Byen: En forfærdelig Katastrofe var sket paa A/S Otto Mønsted's Fabrik. Det var en Syrebeholder, der var sprængt i Luften og havde dræbt 12—14 Arbejdere. Saaledes fortalte Rygtet — — —

det røde Menneskeblod, der flyder hen over Cementgulvet,

ud og ind mellem Pudssetvlist, Olie og Filspaaner. I hele Pøle ligger det der og berettet om menneskelig Elendighed og Gru. Nogle Arbejdere er netop i Færd med med nogle Pøse Vand at skylle Blodet bort i Midten af Lokalet. Men der skal meget Vand til. Og stadig finder man nye Blodansamlinger —

Efter Samtale med Fabrikens Folk faar vi at vide, at Ulykken er sket ved den saa moderne men stærkt resikable Autogensvejsning.

bliver faderløse.

Ulykkens frygteligste Offer

var dog ubestridt den ca. 33-aarige gifte Smed Peter Jacobsen, Falstersgade 12, der er Fader til 6 Børn.

Jacobsen fik ved Eksplosionen hele Underlivet revet op og højre Haand revet af. Hans Tøj stod i Flamme, og ovennævnte Rørlægger Thorup greb derfor en Pøse Vand og slog paa ham. I samme Øjeblik faldt Jacobsen sammen. Han forblev dog forunderligt nok, trods sine grufulde Saar ved fuld Bevidsthed. En af de tilkaldte Læger

Der skete flere ulykker på Otto Mønsted's margarinefabrik i Århus. I november 1918 eksploderende nogle beholdere, og flere arbejdere blev dræbt.

Århusposten 5. november 1918.

Otto Mønsted var den første i landet, der systematisk tog lastbiler i anvendelse. Målet var at gøre sig uafhængig af jernbanenettet for at få varerne så hurtigt og dermed så friske som muligt ud til forbrugerne. Naturligvis lå der også en betydelig reklameværdi i de vældige lastbiler.

Otto Mønsted's arkiv, Erhvervsarkivet

korn- og foderstoffforretning, der indgik i den lokale grovvareregigant KFK i 1896, som han i øvrigt også var en af drivkræfterne bag, og hvori han deltog med det største kapitalindskud.

Andre ændringer fandt sted, og i 1909 blev margarinfabrikken omdannet til et aktieselskab med ham selv som formand for bestyrelsen, men der var forinden sket noget ganske væsentligt ikke mindst for Århus.

Otto Mønsted havde siden midten af 1890'erne været byens største skatteyder, og det kom derfor som et chock for de lokale myndigheder, da han i 1899 besluttede at flytte fra byen for at passe sine forretninger fra København. Han var da blevet så stor, at han dækkede halvdelen af hele landets margarinesalg. Da Mønsted forlod byen, blev det hans svoger, direktør Chr. Rømer, der fik ansvaret for Århusfabrikken. Han var i 1894 blevet gift med Hans Broges yngste datter Severine og havde således på det nærmeste fulgt svogersucces som margarinfabrikant. I virksomheden blev han snart prokurist, og da Mønsted forlod byen og gjorde virksomheden til aktieselskab i 1910, blev han naturligt dens direktør. Snart kunne Rømer også overtage Mønsteds plads som byens bedste skatteyder.

Otto Mønsted havde betydet uhyre meget for byen, ikke blot som fabrikant. Han var initiativtager til, at Århus Oliefabrik kom i gang med at fremstille vegetabiliske råstoffer og bl.a. presse sesamfrø. Olien skulle han bruge til sin margarine, og affaldsprodukterne, sesamkagerne, kunne sælges til kreaturfoder. Gennem sine mange offentlige og halvoffentlige hverv havde han været med til at præge udviklingen, selv om det var karakteristisk, at Mønsted ikke nød offentlig fremtræden. Han var tidligt med i Telefonselskabets bestyrelse og var selskabets første formand. Han var meget biter over, at han efter at være flyttet til København ikke kunne kontaktes om natten i hovedstaden fra byens telefonstation for at få meddelelse om margarinfabrikens brand. Telefoncentralen var, som nævnt, ganske enkelt endnu lukket om natten. Det er muligvis bl.a. sådanne forhold, der forklarer, at han nødvendigvis måtte flytte til København for at passe sine meget omfattende og internationale forretninger. Han var blevet "for stor" til Århus.

Mønsted havde altid interesseret sig for sin by og dens vækstmuligheder, og fra 1885-90 havde han haft sæde i byrådet, hvor han ikke mindst som formand for gasværksudvalget havde været med til

at træffe vidtrækkende beslutninger. Han kunne se, hvilke muligheder der lå i den nye energikilde. Det var også naturligt, at han en periode, 1889-93, var formand for Århus Handelsforening, selv om han nok her følte, at foreningens gennemslagskraft var for svag. Større vægt havde han lagt i bestyrelsesarbejdet i Jydsk-Engelsk Dampskibsselskab, som hans svigerfader havde været med til at stifte. Selskabet var den hurtige og direkte kontakt til England med dets store marked og mange tilbud på nye industriprodukter.

På det kulturelle område er Otto Mønsteds navn også knyttet til byen. Ikke blot gav han et betydeligt beløb til Århus Teaters opførelse, men han bekostede også den indre kunstneriske udsmykning.

Mønsted kunne ikke læne sig tilbage efter at være flyttet til København. Konkurrencen om margarinekunderne voksede. Mens der i 1905 var 16 fabrikker i landet, var der i 1911 22 og i 1916 51 fabrikker. Det siger sig selv, at konkurrencen var hård, og kun ved at udnytte markedet bedst muligt samt ved at udnytte de stadig nye og billigere tilbud af råvarer kunne virksomhederne overleve. Omkring 1905 blev det således muligt at udnytte kokosfedt, der var langt billigere end det tidligere anvendte animalske fedt, og hertil kom, at det var teknisk lettere at anvende. Det gav grundlaget for de mange nye fabrikker.

Oprindelig blev margarinen pakket i særlige egetræsbøtter, der blev taget retur. De måtte nemlig ikke kunne forveksles med smørfustager. Senere gik man over til finerbøtter, og først fra midten af 1920'erne leverede fabrikkerne margarinen færdigpakket i 1/2 og 1/4 kg's pakker, når der var tale om den såkaldte bordmargarine.

Der kom hurtigt særlige margarineprodukter til, rettet mod bestemte brugergrupper: Der var rulle-margarinen, der var særlig velegnet til wienerbrød eller butterdej, hvor fedtstoffet skulle rulles ind i dejen. Der var en anden type, den såkaldte røremargarine til sandkager og småkager mm., hvor fedtstoffet blev rørt ind i dejen.

I 1909 påbegyndte han produktionen af kvaliteten OMA, og denne plantemargarine blev hurtigt en utrolig succes. I 1911 udgjorde salget af OMA allerede halvdelen af virksomhedens margarinesalg, og det betød selvfølgelig, at de gamle kvaliteter "Elefant" og "Svane" snart kun havde et ubetydeligt salg.

Efter første verdenskrig blev konkurrencen sta-

dig voldsommere i branchen. Inden for salget floredede store rabatter, billige konkurrencekvaliteter, annonce og reklamekampagner, billedserier i pakkerne og tilgiftsystemer, og inden for emballagen boltrede man sig i kagedåser til julen, kurve og blikbakker, endog vaskebaljer og kommoder som emballage til bagerne. Og, traktementerne var hyppige, rigelige og ofte fugtige til både købmænd og bagere.

I 1916 døde Otto Mønsted barnløs, hvorfor virksomhederne overgik til hans enke. Ved hendes død i 1933 overgik hele formuen testamentarisk til Otto Mønsteds Fond.

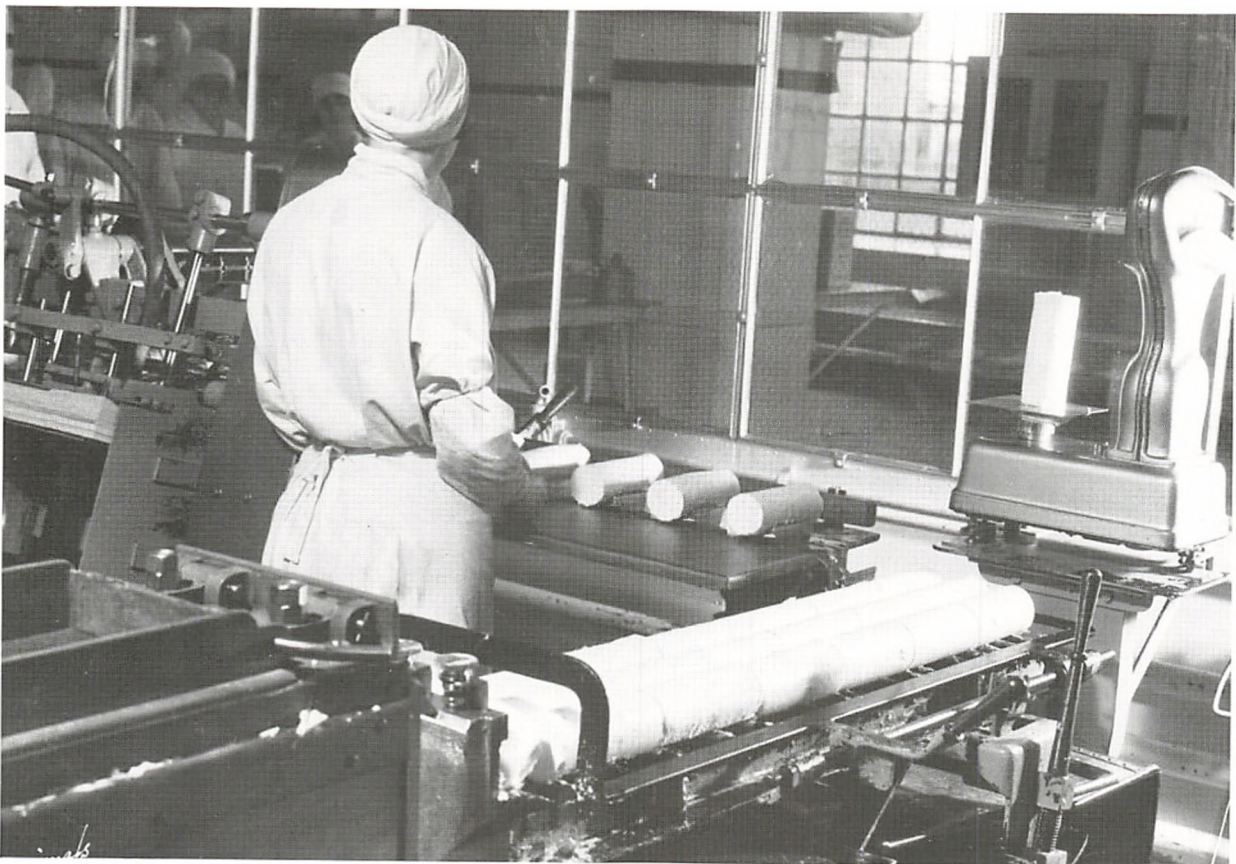
Trods de mange tiltag måtte Otto Mønsted og andre fabrikker se Fællesforeningen eller FDB vokse for til slut at have erobret førstepladsen som landets største tekniske enhed for fremstilling af margarine. Det medførte, at Otto Mønsted på det nærmeste mistede al salg til brugsforeningerne.

I 1919 trak Chr. Rømer sig tilbage på grund af svagelighed for alene at hellige sig bestyrelsesarbejdet i selskabet. Hans navn er i dag knyttet til

en del af Mindeparken – Rømerhaven – idet han efter sin afgang brugte megen tid og mange kræfter på at få skabt Mindeparken. Efter sin død havde han også testamentarisk betænkt den nye park.

Ved siden af FDB voksede stadig flere småfabrikker frem, og i 1929 kulminerede udviklingen med hele 141 fabrikker. Deres styrke lå i, at de var såvel fabrikanter, grossister som detaillister, idet de fleste selv kørte rundt til forbrugerne og dækkede deres lokale marked.

Endelig blev import en stadig større trussel mod de danske virksomheder. I Holland havde lovgivningen i 1880'erne og 1890'erne ikke bremset den tekniske udvikling sådan som i Danmark – snarere tværtimod – og det betød, at der her var vokset en margarinegigant frem, der kort efter genforeningen åbnede en fabrik i Sønderborg. I 1930'erne gik hollænderne i samarbejde med engelske virksomheder, og resultatet blev den bekendte virksomhed Unilever. Omkring 1930 kontrollerede denne gigant ca 80% af den tyske margarineproduktion, 80% af den engelske og hele 95% af

Fabriksarkivet indeholder adskillige billeder, der viser, hvordan der blev fremstillet margarine. Her er det den særlige bagemargarine der pakkes og afvejes.

Otto Mønsteds arkiv, Erhvervsarkivet.

den hollandske, og i 1920'erne var denne margarinemastodont for alvor på vej ind på det danske marked. I et forsøg på at bremse konkurrencen og fastholde sin position på markedet købte Otto Mønsted i 1924 landets næstældste margarinefabrik, Københavns Margarinefabrik.

Denne situation var baggrunden for den bekendte overenskomst af 4. december 1931, der delte markedet mellem de fire involverede fabrikker. En vigtig fabrik var dog ikke med: Fællesforeningen, der stadig øgede sit salg og midt i 1930'erne sad på 25% af markedet.

Aftalen fra 1931 blev efter landets besættelse suspenderet, men efter krigen blev samarbejdet mellem de større fabrikker genoptaget og endte i en ny overenskomst 1. april 1947, der skabte det nye selskab A/S Margarinecompagniet M.C. Aftalen gik kort og godt ud på at forhindre konkurrence mellem kontraktens tre store fabrikker: A/S Margarinefabrikken Alfa og Solofabrikken A/S samt Otto Mønsted A/S. Fabrikernes produkter skulle sælges gennem det fælles selskab, der også skulle varetage reklame. Da det var MC, der bekostede reklamen, havde det også ret til at få varemærkerne overdraget for at høste den goodwill, som re-

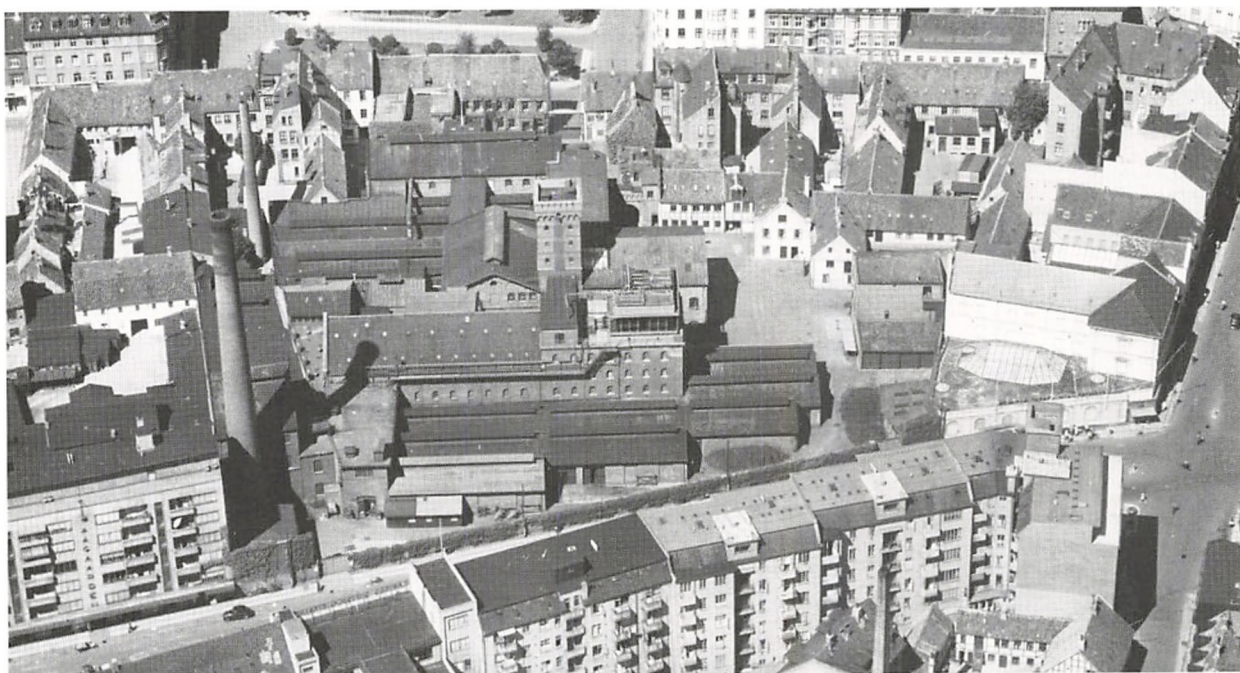
klame og agitation for et mærke kunne medføre. Det fortsættende bordmargarinenavn blev Otto Mønstedes OMA.

Det blev Otto Mønstedes Oma-navn, der kom til at tage slæbet om margarinekunderne. En betydelig del af selskabets reklamekroner blev nemlig sat ind på at fastslå netop den margarines fortræffeligheder. Det blev gjort gennem reklamefilm, udgivelse af kogebøger, konkurrencer og deltagelse i store udstillinger rundt om i landet.

Oprettelsen af Margarinekompagniet betød, at produktion og afsætning kunne rationaliseres, og så kom den gamle fabrik i Århus i klemme. I december 1948 blev det besluttet at samle hele produktionen på fabrikken i København og nedlægge den gamle i Århus. I løbet af 1950-51 blev størstedelen af ejendommene afhændet, så Otto Mønsted kun beholdt kontorbygningen ud mod Vestergade med lager og garager.

Historien om margarinefabrikken i Vestergade er til ende.

*Lad det boble lidt på panden,
sådan vinder kvinden manden,
bare boblerne er små...*

Kort efter anden verdenskrig blev dette billede taget af fabrikken i Århus. Det store kompleks er fuldstændig indesluttet af forretninger og boligblokke. Til højre i billedet ses de hvide bygninger, hvor Magasin havde til huse.

Der var ikke i Vestergade mulighed for at modernisere eller udvide virksomheden, og det var derfor næsten selvfølgelig, at fabrikken måtte opgives. I december 1948 blev det besluttet at samle produktionen i København, og arealet kom i stedet gradvis til at give plads for Magasins store udvidelser på stedet.

Foto i Erhvervsarkivet.

Arbejdernes Produktionsforening

– nede hos Jakob

I en sammenhæng af foretagere og igangsættere i Århus er det svært at komme uden om den kooperative bevægelse; ikke mindst fordi arbejderbevægelsens første livsduelige kooperative produktionsvirksomhed i Danmark var arbejdernes fællesbageri i Århus. Ideen med produktionsforeninger var, at arbejderne i fællesskab skulle drive værksteder og fabrikker med støtte fra staten; den blev udviklet af den tyske arbejderleder Ferdinand Lassalle (1825-1864), og den blev diskuteret i socialistkredse i Danmark i 1870'erne. Der blev faktisk oprettet i alt 18 håndværksproduktionsværksteder i København i årene efter 1872, men de døde alle inden 1880, fordi det ikke viste sig muligt at få økonomien til at hænge sammen.

Det område, hvor ideen for alvor vandt fodfæste, blev inden for bagerisektoren. Det havde sin baggrund i, at kornpriserne faldt i begyndelsen af 1880'erne, uden at det medførte lavere brødpriser. Dette forhold blev stærkt kritiseret i den socialdemokratiske presse; den eksisterede også i Århus fra 1883, da Harald Jensen oprettede "Socialdemokratisk Ugeblad", der året efter blev til "Demokraten".

Det var blandt arbejds mændene i byen, tanken om en "forbrugsforening" opstod. Det skulle være en "Aktie-Forbrugsforening for Arbejdere", hed det i en henvendelse til offentligheden. Der skulle tilvejebringes bedre og billigere livsfornødenheder end hidtil, var planen. Kapitalen skulle skaffes ved aktiesalg, så man kunne købe stort ind mod kontant og derpå videresælge til medlemmerne. Fortjenesten skulle fordeles mellem aktionærene efter deres forbrug, når administrationsudgifterne var trukket fra. Dette program lignede mest en brugsforening, men efterhånden som samtaler og møder fandt sted i løbet af sommeren 1884, blev vægten ensidigt lagt på produktionsvirksomhed.

Den stiftende generalforsamling blev holdt lørdag aften, den 23. august 1884 i Den folkelige Forsamlingsbygning i Østergade. Denne statelige bygning (med hotel i den øverste del) var bygget i 1875 med grundlag i et aktieselskab. Det var meningen, at den skulle give rum for møder, da det til tider var vanskeligt at skaffe egnede lokaler, ikke mindst for landboere. Højskolemanden Lars Bjørnbak fra Viby havde været en af initiativtagerne til byggeriet. Det var under alle omstændigheder logisk nok at holde mødet i forsamlingsbygningen, idet der blandt initiativtagerne til forbrugsforeningen var en overvægt af venstretilhængere, det parti, der formentlig endnu var dominerende i den århusianske arbejderbefolkning. Først året før havde socialisterne organiseret sig i byen med en afdeling af Socialdemokratisk Forbund, der i de følgende år havde et meget nært samarbejde med de tre venstreorganisationer i byen. At socialisterne havde et nært forhold til teorien om produktionsforeninger fremgår af, at deres mødelokale i 1885 blev udsmykket med et maleri af Ferdinand Lassalle, ligesom man i 1888 uddelede kopier af fotografier af ham.

Den bestyrelse, der blev valgt ved den stiftende generalforsamling, bestod af 5 arbejds mænd, alle venstremænd, samt en smed, en skomager, en snedker og redaktør Harald Jensen, alle socialdemokrater. Det er karakteristisk, at mens venstremændene typisk fik 30-35 stemmer hver, fik socialdemokraterne typisk lige under 25, f.eks. typograf Harald Jensen, der fik 23. Både kasserer og formand tilhørte venstremajoriteten. Allerede om mandagen holdt den nye bestyrelse sit første møde, og her blev det klart, hvad sagen gik ud på, idet der blev nedsat et udvalg til at udse plads til oprettelsen af et bageri. I dette udvalg sad to socialdemokrater og en venstremand.

De ældste, eksisterende love for foreningen stammer fra 1899, da den stadig bar navnet "Arbejdernes Forbrugsforening". Ganske få år efter i maj 1906 blev navnet ændret til "Arbejdernes Produktionsforening". Det var angivet som foreningens formål i 1899-lovene "at hjælpe det enkelte medlem til ved selvvirksomhed at arbejde sig op til en mere sorgfri og selvstændig stilling i sam-

fundet". Dette formål skulle nås gennem bageri-drift, bryggeridrft og fællesindkøb af forskellige livsforbrugsvarer. Ved lovændringen 1906 foretog man en vidtgående sproglig revision af formålsparagraffen, idet formålet nu blev angivet som "gennem indkøb af råprodukter til produktion af de vigtigste livsforbrugsvarer at skaffe arbejderne den økonomiske fordel, der fremkom-

Margrethemøllen blev Produktionsforeningens første hjemsted, da den i 1884 lejede sig ind. Møllen lå dengang ved den nuværende Østboulevard. Foreningen forlød møllen allerede efter 3 år til fordel for det senere hjemsted i Studsgade. Møllen blev snart flyttet til Christiansbjerg, hvor den først var kendt under navnet Reginehøj Mølle, senere Christiansbjerg Mølle. Den blev nedrevet 1946. Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Jakob Jensen, byens første folkevalgte borgmester, var forretningsfører for Arbejdernes Produktionsforening fra 1894 til 1921. På billedet fra den 1. juli 1921 ses han sammen med foreningens revisorer, fra venstre bogholder S. Sørensen, lærer Axel Sneum, derpå Jakob Jensen selv og endelig kommunalrevisor Knud Larsen. Billedet er formentlig taget i forbindelse med Jakob Jensens afgang som forretningsfører. Axel Sneum blev fra 1924 folketingsmand efter en byrådsperiode på 3 år. Han var gennem livet meget skribende, og 1919 udgav han en bog om Produktionsforeningens første 35 år.

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

mer ved stordrift, og at dygtiggøre dem til selv at overtage samfundsproduktionen". Formålet skulle nu nås ved bageridrift, bryggeridrift og kulimport, og da som nævnt foreningens navn tillige blev ændret til "Arbejdernes Produktionsforening", står det klart, at brugsforeningsdelen var ude af projektet.

Men hvordan så sagen ud fra det enkelte medlems side? Jo, man skulle indskyde 12 kr., betalt med mindst 50 øre om måneden, opkrævet ved bud, indtil der var indbetalt 6 kr. Resten skulle tilvejebringes ved, at procenter blev godskrevet, indtil aktien var fuldt indbetalt. Efter endt indbetaling skulle aktien forrentes med 4%. Man kunne have så mange aktier, man ville, men kun én stemme, uanset hvor mange, man havde. Når så foreningen

havde indkøbt råprodukterne og tilvirket dem til brug i husholdninger, blev fortjenesten efter salget godskrevet det enkelte medlem i forhold til hans forbrug.

Foreningens bestyrelse skulle bestå af 9 lønede medlemmer, valgt af generalforsamlingen. Et forretningsudvalg på 3 medlemmer skulle føre det daglige tilsyn med bogføring, indkøb og udsalg. Generalforsamling skulle afholdes to gange om året. I begyndelsen førte bestyrelsen selv regnskabet ved et udvalg, men på generalforsamlingen 1885 blev arbejdsmand S. P. Petersen valgt til kasserer. Et år efter blev han afløst af smed Søren Andersen. Da arbejdet på den tid var blevet meget omfattende, endte det med, at det i foråret 1889 blev vedtaget at ansætte en fast forretningsfører.

Stadsgade var Produktionsforeningens hjemsted. Her startede også bryggerivirksomheden i 1891. I 1900 flyttede bryggeriet, der bar navnet "Ares" imidlertid til Sjællandsgade, hvor det blev, til det blev lukket efter krigen. På billedet fra mellemkrigsårene ses et par af bryggeriets vogne. Der blev ikke brygget bayerskøl på "Ares"; fra 1919 havde man depot for det københavnske arbejderbryggeri "Stjernen".

Nedenunder en annonce, der reklamerer for bryggeriets ølprodukter.

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Søren Andersen fik denne post, som han sad på til 1894, hvor han blev afløst af den mand, der senere blev en socialdemokratisk legende og byens første folkevalgte borgmester, Jakob Jensen. Han kom i den grad til at tegne produktionsforeningen i folks bevidsthed, at foreningens kontor, det var "nede hos Jakob".

Produktionsforeningen kom godt i gang med bageriprojektet. I september 1884 lejede den bageriet på "Margrethemøllen" ved Knudrisbakken, købte vogn, hest og seletøj, ansatte en bager som bestyrer og anskaffede brødstempel og skilte til brødforhandlerne. Disse var dels detaljhandlere, dels privatmennesker, håndværkere og arbejdere, der påtog sig "brødfordelingen". Den 10. november udleveredes de første brød fra bageriet. Modtrækket fra byens bagere blev at nedsætte prisen på et otte pundes rugbrød fra 50 til 46 øre; udfordringen blev taget op, og arbejdernes bageri solgte også til 46 øre, af hvilke brødfordelerne fik 3 øre pr. otte pundes brød. Det var ellers meningen, at

Forlang altid

»Ares« Øl og Mineralvande

»Stjernens Lager og Pilsner

Bryggeriet og Mineralvandfabriken

»ARES«

Telefon 8598 (3 Linier)

foreningen ville have solgt til 48 øre. I alt var der etableret ca. 30 udsalgssteder rundt omkring i byen.

Brødproduktionen blev snart en succes, og allerede 1887 flyttede man ind i et lejemål i Studsgade 29, hvor foreningen selv indrettede et bageri med ovn, skorsten, æltemaskine og dejtrug. Der opstod dog snart store problemer, idet ejeren af lokalerne gik fallit, og den nye ejer krævede huslejen sat op med 125%. Det hele endte med, at foreningen i maj 1888 købte ejendommen Studsgade 20, hvor bageriet fik hjemsted i mange år. I januar 1889 kunne de egne lokaler tages i brug, og omfanget af virksomheden giver et udmærket billede af, hvor godt produktionsforeningen havde fået fat. Bageriet bestod af tre ovne, en til bagning af sigtebrød, to til rugbrød. Der blev bagt tre gange om dagen, og forbruget var 2400 pund rugmel og 600 pund sigtemel. I baggården var hestegangen, hvor æltningen foregik ved hestekraft, indtil foreningen gik over til dampkraft. Det blev nødven-

digt, da man påbegyndte bagning af franskbrød og rundstykker, der krævede fordampning i ovnen. I ejendommens sidehus var melloft, en lejlighed, bestyrelsesværelse, stald og to vognskure, i baghuset brændselsskur. I forhuset var der lejelejligheder samt en butik, som det var hensigten at leje ud til en person, der skulle have foreningens produkter i sit sortiment. Det var en solid udvikling, der pågik i 1880'erne for produktionsforeningen, kronet med anlæg af et mølteri til grov rugmaling og ansættelse af en møllersvend.

I vinteren 1889 begyndte også forsøgene med kulhandel. I begyndelsen var forretningen baseret på kontrakter med grossister, men i november 1894 blev den første ladning taget hjem, direkte fra Newcastle. Ladningen gav et pænt overskud, forretningen blev udvidet, og 1897 købte foreningen en ejendom mere i Studsgade til oplagsplads. Både brænde og tørv hørte med til denne del af forretningen, især under første verdenskrig, da det blev svært at skaffe kul.

J. Fogh Mogensen alløste Jakob Jensen som forretningsfører og sad selv på posten til 1932. Han ses i midten af billedet foran døren. Han var byrådsmedlem fra 1925 til 1933 og i mange år formand for den i 1929 stiftede "Århus Travklub". Til højre ses kasserersken, fru Marie Rostgård, Jakob Jensens datter. De øvrige på billedet er bogholderen og to kontorassistenter. Billedet er formentlig fra omkring 1930.

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Disse enestående billeder er fra den 28. august 1943. Da de første dødsdomme kom over sabotører måtte regeringen træde tilbage den 29. august, og de foregående dage var præget af strejker i flere byer, således også Århus. Bageringen måtte standses, da brødet ikke kunne køres ud. Produktionsforeningen havde imidlertid oparbejdet et stort lager, og for ikke at få brødet ødelagt eller "solgt til anden side", som det blev udtrykt, blev brødlageret solgt direkte til private fra den 28. om morgenen kl. 8. Som det fremgår af billederne, var der livlig efterspørgsel i Studsgade.

I november 1943 forlangte værnemagten at overtage bageriet, da dens normale leverandør var blevet saboteret. Produktionsforeningen nåede dog frem til den ordning kun at levere inddirekte, nemlig gennem den hidtidige leverandør.

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Her ses porten og udsalget ved Fællesbageriet i Studsgade i 1950'erne. Navnet "Fællesbageriet" blev taget i brug 1944 som en fællesbetegnelse for de to bagerier, rugbrøds- og fintbrødsbageriet. Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Bryggerivirksomheden havde samme begyndelsesfase som bageriet, nemlig ved lejemål i 1891 i endnu en ejendom i Studsgade og med ansættelse af en brygger. I februar 1891 kom det første øl på gaden fra bryggeriet, der i 1900 flyttede til et andet lejemål i Sjællandsgade. Endelig kom mineralvandsproduktion i gang i foråret 1912. Fabrikken kom til at hedde "Ares" og havde til huse sammen med ølbryggeriet i Sjællandsgade.

Fra 1889 gled kontrollen med produktionsforeningen over på socialdemokraternes hænder. De prøvede at bringe foretagendet ind under arbejderorganisationernes vinger, men det mislykkedes på grund af truende splittelse blandt medlemmerne. Reelt blev det dog organisationernes tillidsmænd, der kom til at sidde på ledelsen. Jakob Jensen, der blev valgt ind i bestyrelsen i 1888, var således formand for mureres fagforening fra 1887; han tiltrådte posten som forretningsfører fra 1.

april 1894, efter at han havde taget et kursus i bogholderi og handelslære m.m. på "Jyllands Handelsakademi". Under Jakob Jensens praktiske ledelse indtil 1921 blomstrede forretningen. I 1903 var der ansat 34 mand, lejlighedsvis suppleret med sæsonarbejdere. Der blev omsat for over 400.000 kr., og medlemstallet var over 1.500, hvoraf omkring 1.000 var faglærte og ufaglærte arbejdere, ca. lige mange af hver.

Formelt nåede socialdemokraterne den absolutte magt ved lovændringerne 1906, da det blev indført, at Arbejdernes Fællesorganisation og de under denne hørende foreninger havde ret til at tegne aktier og lade sig repræsentere ved et medlem for hver aktie på generalforsamlingen!

Helt uden tilbageslag kom det ikke til at gå. I begyndelsen af århundredet var der problemer med ølkvaliteten, hvilket gav grobund for en vis agitation mod foreningen; og første verdenskrig kom til

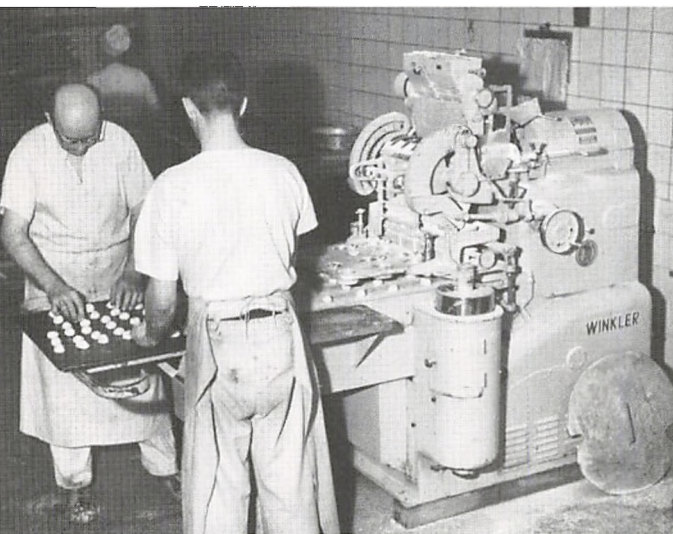
at koste foreningen en betydelig formue, fordi den valgte den politik at holde priserne for langt nede i forhold til de stærkt stigende råvarepriser.

I 1930'erne måtte man konstatere, at kooperationen trods alt ikke havde den styrke i den socialdemokratiske bevægelse som den politiske side havde. Flere røster fastslog, at tilslutningen i for ringe grad stod mål med den politiske succes på kommunalt og på landsplan. I 1934 beskæftigede foreningen dog 62 mand, jævnt fordelt på de tre produktionsgrene samt 7 på kontoret. Virksomheden disponerede over 9 automobiler og 5 hestekøretøjer, der hver dag lå i fast fart med ud-

bringning af varer. Alle brugsforeninger førte sortimentet, og brød og øl kunne fås i mejeriudsalgene. Samtidig skete der en vis spredning til landkommunerne omkring byen. Efterhånden var der et omfattende bageprogram, foruden rugbrød, sigtebrød og frankbrød blev der nu fremstillet wienerbrød og kager. På bryggerisiden blev der fremstillet taffeløl, lyst øl, hvidtøl, skibsøl og bordøl, men ikke bajerskøl. På dette område havde foreningen fra efteråret 1919 depot for bryggeriet Stjernen. På mineralvandsfabrikken ARES blev der lavet sportsvand, citronvand, "Messina" og en mælkesyreholdig drik, der var moderne i tiden, "Pometa". På kulfronten måtte man sande, at det var problematisk med lagerplads midt i byen, og fra nytår 1931 blev afdelingen flyttet ud på Havnens areal ved gasværket.

På posten som forretningsfører blev Jakob Jensen 1921 afløst af J. Fogh Mogensen, der sad på posten til 1931, da han startede sin egen vognmands- og brændselsforretning. Han blev erstattet af R. J. Skjødt, der virkede til 1950. Det blev i hans funktionstid, at det gik galt på bryggeriområdet. I begyndelsen af 1930'erne var der underskud på denne side af virksomheden, men det blev vendt til overskud fra driftsåret 1933/34. I slutningen af året gik det ret pludselig rivende galt. Salget af Stjerneøl fra depotet gik kraftigt ned. Til en vis grad mente man, det skyldtes nedgang i byggeriet; til Produktionsforeningens fortrydelse måtte man selv ved Rådhusbyggeriet konkurrere med Thor fra Randers! Til gengæld blev egenproduktionen opretholdt, bl.a. fordi bryggeriet begyndte at levere skibsøl og dobbelt øl til Stjernen. Faktisk var det meningen lige før krigen, at Stjernen ville bygge nyt bryggeri sammen med Produktionsforeningen på et areal ved Ringgaden lige over for mejeriet Enigheden. Om ikke andet ødelagde krigens komme denne plan; men i regnskabsåret 1939/40 dukkede bryggerisektoren op med et underskud på 14.400 kr. Det svarede stort set til det samlede overskud for de foregående 5 regnskabsår og skabte en rystet stemning i Produktionsforeningen. Det var smerteligt for den århusianske arbejderbevægelse at stå over for denne situation, men som havnearbejder Vilh. Hansen bittert udtrykte det på generalforsamlingen: "De århusianske arbejdere vil kun drikke vort øl, når de får det gratis"

Likvideringen blev besluttet, og Produktionsforeningen var derefter vært ved en Stjerneøl og fælleskaffe. Inden man fik likvidationen gennemført, blev der yderligere tabt 25.000 kr. for det første

Først 1965 blev det nye bageri i Brabrand indviet. I Studsgade foregik bagningen indtil da i de gamle lokaler med »staldvinduer«.

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Fællesbageriets brødbiler, opmarcheret inde i Studsgade-cjendommens gård. Nedenunder ses en af bageriets smukkeste annoncer, pigen med Rutana-brødet.

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

Hele familien får det daglige behov af jern- og kalkalte ælkket gennem det daglige brød:

RUTANA
RUGBRØD

FORLANG DERFOR IKKE »RUGBRØD«. — MEN
RUTANA
ER IKKE DYRERE — MEN BEDRE

FÆLLESBAGERIET
STUDSGADE 20 · AARHUS · TLF. 8596 (3 LIN.)

halvår efter besættelsen. Heldigvis blev de fleste af bryggeriarbejderne ansat på Ceres. I 1943 blev bageriet udskilt som selvstændigt aktieselskab, hvilket mest var en teknisk foranstaltning.

Efter krigen blev brændselsafdelingen udviklet gennem salg af brændselolie og oliefor. Også Skjødts afløser som forretningsfører fra 1950, Svend Fisker, måtte som sin forgænger konstatere stigende problemer. I 1960'erne opstod der således nye vanskeligheder for den kooperative virksomhed. I København lukkede Stjernen, og i Århus måtte Produktionsforeningen standse brændselsafdelingen. Markedsudviklingen medførte, at mindre kooperative virksomheder mistede enhver indflydelse på prisdannelsen og dermed deres ideologiske eksistensgrundlag. Konkurrencen var for stærk, og med udviklingen væk fra det faste brændsel og over på brændselolie blev det helt uden mening at forsyne et lokalt marked. Beslutningen blev taget i 1964, afdelingen blev overtaget af Mobil Oil, og samme år blev det bestemt at

indstille fintbrødsbageriet, der skulle overtages af Brugsens Coordinaselskab. I Brabrand blev der bygget en moderne brødfabrik, der skulle koncentrere sig om rugbrød og franskbrød. Det nye bageri blev præsenteret i efteråret 1965, men fik ikke lang levetid i Produktionsforeningens regi. I 1967 blev det udskilt som et selvstændigt aktieselskab.

Alle egentlige opgaver var dermed afviklet i Produktionsforeningen, der herefter var en slags holdingselskab, endnu med interesser i fællesbageriet, med andele i Jysk Murer- og Entreprenørforetning samt i Tivoli Friheden. Arbejdernes Produktionsforening eksisterer fortsat den dag i dag som holding-selskab, der har interesser i forskellige kooperative virksomheder, om end kapitalen ikke har noget stort omfang.

Under mærket "Moster Hanne's" udsendte fintbrødsbageriet forskellige produkter, f.eks. lagkagebunde, tvebakker, rasp og kammerjunkere, hvortil den originale pose ses på billedet. Nedenunder et af de gamle sporvognsinteriører, i høj grad præget af annoncer for den kooperative virksomhed. Foruden for Moster Hanne's lækre kager annonceres der for Brugsens cirkelkaffe og for Malernes cooperative.

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv, Erhvervsarkivet.

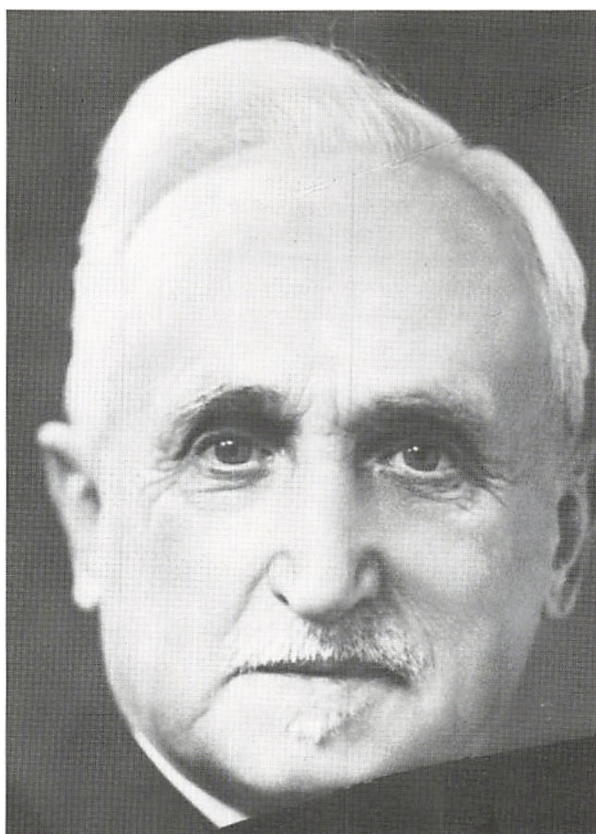
Sabroe

– kølemaskiner fra Dynkarken

Navnet Sabro er ikke usædvanligt i Århus. Og det er ikke så mærkeligt. Før i tiden var det nemlig sådan, at folk der flyttede fra omegnens landsbyer og slog sig ned i Århus, ofte fik tilnavn efter hjembyen, og mange førte senere tilnavnet videre som familienavn. Blandt byens Sabro-slægter i første halvdel af sidste århundrede var en købmandsfamilie, der oprindeligt stammede fra Sabro Mølle, blandt de mere fremtrædende. Købmand Peter Mauritz Sabroe sad en tid i byens borgerrepræsentation, og for knap hundrede år siden gjorde to af hans børnebørn Sabroe-navnet kendt over hele landet. Den ene var den socialdemokratiske agitator og folketingsmand Peter Sabroe og den anden hans fætter, Thomas Thomassen Sabroe, der blev grundlægger af byens nu største virksomhed inden for jernindustrien.

Thomas Sabroe er født 1863 i Silkeborg, hvor hans far af samme navn havde slået sig ned som købmand og handelsagent. Skolevæsenet i den helt nye by, der voksede op omkring Papirfabrikken, var dog ikke udbygget, så Thomas blev 12 år gammel sendt til faderens fødeby for at fortsætte skolegangen. I 1880 tog han præliminæreksamen fra Århus Katedralskole. Efter et halvt år på handelsakademi i København var han i de følgende år ansat som kontorist og bogholder i forskellige handelsvirksomheder her og senere i Hamborg, Hobro og Århus. Samtidig begyndte han selv handelsvirksomhed, først som agent for en tysk cykelfabrik. Han var meget fascineret af de nye væltepetere og en ivrig cyklist, og fra sidst i 1880'erne begyndte han at handle med mejerierne landet over (tilbehør, forbrugsstoffer, reservedele, drivmidler m.v.). I 1890 overtog han i Silkeborg faderens engrosforretning i mel, korn og jern, som han supplerede med frøsalg, men efter nogle få år

opgav han dog igen denne del af forretningen. I stedet for koncentrerede han sig om mejerierne og begyndte også at sælge mejerimaskiner og -anlæg. Et værksted blev tilknyttet forretningen, og snart kunne han supplere sit varekatalog med bl.a. en

Thomas Sabroe var kun leder af »sin« virksomhed til 1904. Efter et brud med bestyrelsen rejste han til København, hvor han drev grossistvirksomhed. Hans ihærdige virketrang førte også til, at han udtog og solgte patenter på bl.a. lyskopieringsmaskine, malkemaskine og presning af rensetabletter.

Foto af Riis Knudsen 1938 i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

flødeelevator og en pasteuriseringsmaskine af egen konstruktion. I 1893 flyttede han fra Silkeborg til Århus, hvor han indrettede maskinværksted i Kannikegade nr. 12 og i de næste par år koncentrerede sig om salg, montering og konstruktion af mejerimaskiner. Stedet blev snart for lille, og ved salg af patentrettigheder fik Sabroe midler til i 1896 at købe byens gamle sygehus i Dynkarken, der var blevet ledigt efter bygningen af det nye Kommunehospital ved Randersvej i 1893. Året i forvejen havde han desuden optaget ingeniør Carl Gottlieb som kompagnon og teknisk leder i virksomheden.

Sabroe & Gottlieb fortsatte produktionen af forskellige mejerimaskiner, men det blev dog hurtigt klart, at man både af tekniske og økonomiske grunde måtte specialisere sig. Efter Sabroes idé begyndte fabrikken derfor at fremstille kølemaskiner.

En sådan produktion var ny i Danmark, mens

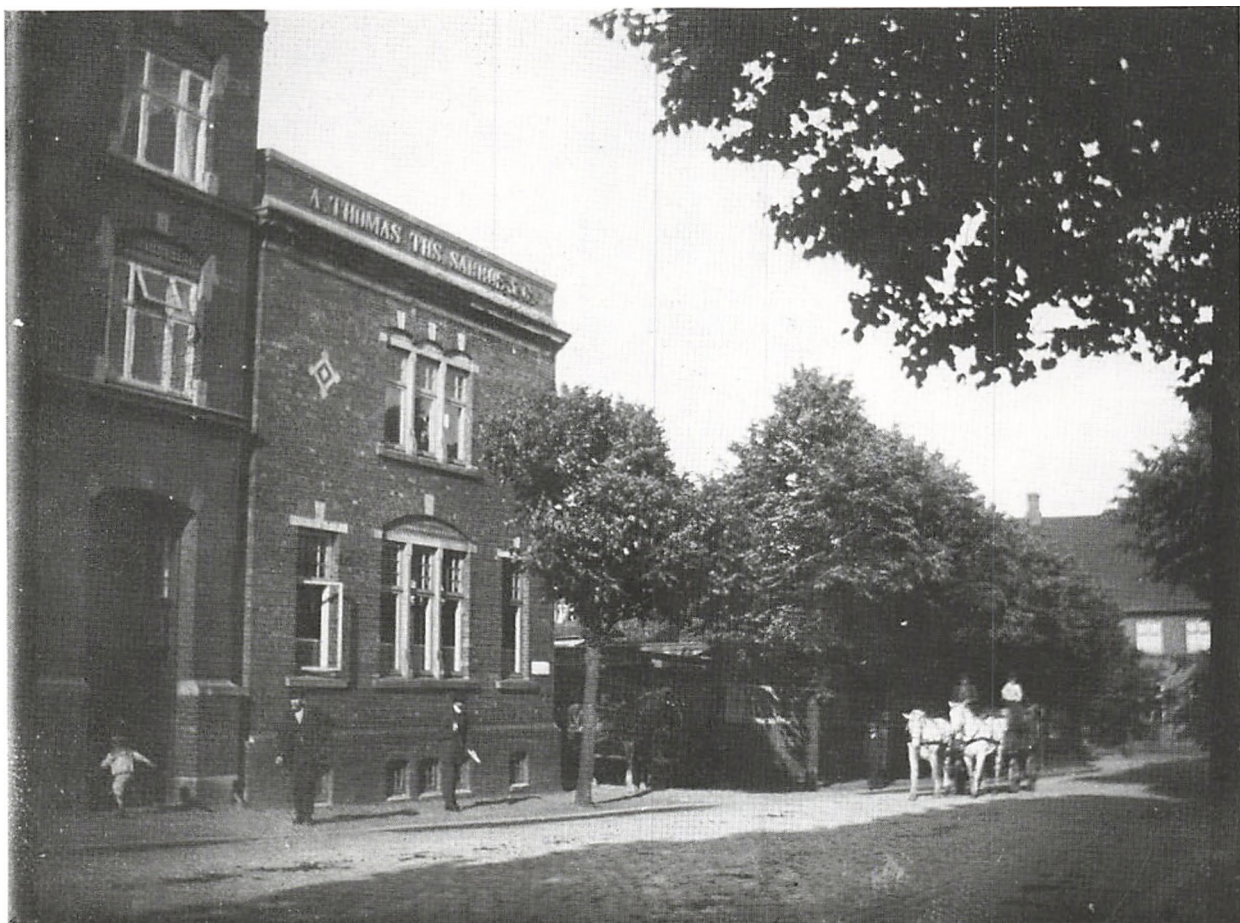
man andre steder i Vesteuropa siden midten af 1800-årene havde eksperimenteret med maskiner, der kunne frembringe kunstig kulde, så at man bedre kunne opbevare især letfordærlige fødevarer i længere perioder. Tidligere tiders nedkøling med naturlig sne og is, der opbevaredes i særlige huse eller kuler til brug i sommertiden, var utilstrækkelig for de nye levnedsmiddelindustrier. Især fra bryggerier, slagterier og mejerier blev der en stigende efterspørgsel efter kuldmaskiner, der også var nødvendige ved transport af letfordærlige varer over større afstande.

De første kølemaskiner blev indført til Danmark og taget i brug af Carlsberg-bryggerierne omkring 1880, og i det følgende tiår blev enkelte anlæg opstillet på andre bryggerier og slagterier. Den første danske kølemaskinfabrik, Tuxen & Hammerich i Næskov havde fra 1891 produceret nogle anlæg til margarinfabrikker og mejerier, da Sabroe & Gottlieb begyndte at gå ind på kølemaskinemarkedet.

Sygehuset i Dynkarken, som det så ud omkring Sabroes overtagelse af det i 1896. Forrest i billedet ses den tidligere overlægebolig med tilhørende have, som Sabroe efter købet solgte som oplagsplads til kulfirmæet Kampmann, Møller & Herskind, der havde forretning lige overfor, Spanien 1.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalthistorisk samling.

Sabroes kontorbygning på Sønder Allé 41 omkring 1920. Som det fremgår af det idylliske billede havde gaden endnu på denne tid karakter af en allé i hvert fald på dette nederste stykke mod Spanien, hvis nr. 1 ses i baggrunden.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

De nye kølemaskiners virkemåde var kort fortalt følgende: En kompressor (luftpumpe) skaber undertryk i en refrigerator (fordamper) med kølevæske; kølevæsken fordamper og bruger derved varme, som trækkes fra omgivelserne, f. eks. luften i et køleskab, der så afkøles. Kompressoren presser den fordampede kølevæske sammen i en kondensator (fortætter), hvor den som følge af overtrykket og afgivelse af varme f. eks. til luften bag et køleskab igen fortættes til en væske. Kølevæsken ledes derefter gennem en ventil tilbage til refrigeratoren, og processen gentages. Den centrale del af maskinen, der er bestemmende for dens effektivitet og økonomi, er kompressoren, og det var især konkurrencen om fremstilling af stadig bedre kompressortyper, der blev afgørende for de nye kølefirmaers videre udvikling.

Sabroes nye produktion fik en særdeles heldig start. 1898 forestod nemlig Det kongelige danske Landhusholdningsselskab sammenlignende prø-

ver mellem mejerikølemaskiner fra Sabroe, Tuxen & Hammerich samt et tysk firma, og disse faldt ubetinget ud til fordel for Sabroes maskine, der brugte kulsyre som kølemiddel i modsætning til de andres ammoniak- og svovlsyringmaskiner. Udfaldet af prøverne betød, at firmaet i de følgende år blev den foretrukne leverandør af mejerikøleanlæg i Danmark, og det banede også vej for, at virksomheden meget hurtigt fik en eksport i gang af køleanlæg til bl.a. mejerier, chokolade- og margarinefabrikker, slagterier samt isværker til en række lande. Desuden konstruerede firmaet et skibskøleanlæg, som 1902 blev afprøvet i DFDSs smørekraftsskib S/S Frejr med et så godt resultat, at Sabroe herefter i mange år blev fast leverandør af kølemaskiner til rederiets mange skibe. Også dette blev et godt "kvalitetsstempel" for virksomheden og dannede basis for, at denne produktionsgren fik en betydelig plads i firmaets videre udvikling.

Kontorinteriører fra omkring 1920. På øverste billede fra Otto Kramhøfts kontor ses bl. a. denne (siddende) og ingeniør E. Holten, mens det nederste viser arbejdet i tegnestuen.

Fotos hos Sabroe Refrigeration A/S.

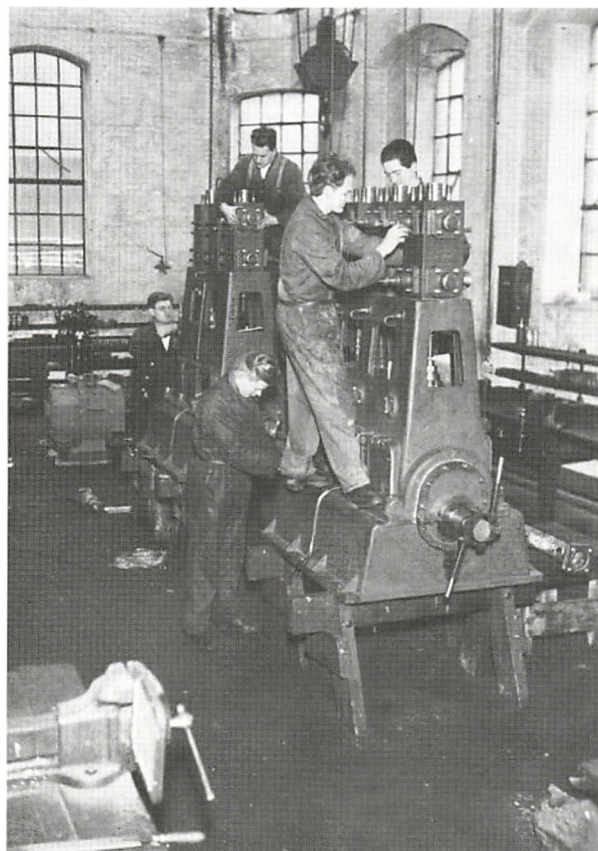

Samtidig med omlægningen af produktionen og opbygningen af kølemaskinfabrikken skete der i årene frem til 1910 en række ændringer i firmaets organisation og ledelse. Til ombygning og udvidelse af det gamle sygehus var der behov for tilførsel af kapital, og firmaet blev derfor omdannet til Aktieselskabet Thomas Ths. Sabroe & Co. pr. 1. september 1897. En række af byens fremtrædende erhvervsfolk indskød penge i selskabet, der fik grossererne Otto Langballe, Joh. Baune og Hans Schourup som bestyrelse sammen med de to direktører. Samarbejdet mellem især Sabroe og bestyrelsesformanden Joh. Baune var dog anspændt, og det førte til, at Sabroe efter et par års alvorlig sygdom i 1903 helt måtte opgive sin direktørpost og selskabets ledelse. I parentes bemærket var sygdommen faktisk opstået som følge af et styrt i et cykelvæddeløb så langt tilbage som i 1883 kombineret med et tyfusangreb det følgende år. Efter at have været indkapslet i omkring 15 år brød sygdommen 1899 ud som en ondartet knoglemarvsbetændelse, der krævede langvarige sygehusophold og adskillige operationer. I de følgende år fulgte en række kontroverser mellem Thomas Sabroe, der fortsat havde aktier i selskabet, og bestyrelsen både omkring selskabets økonomiske forhold og Sabroes afløser som direktør, Theodor Hald, der 1910 flygtede til Amerika efter bedragerier mod firmaet. Først efter Carl Gottliebs overtagelse af enedirektørposten stilnede uroen af Sabroe, der en tid drev grossistvirksomhed i København, kom dog ikke tilbage til firmaet, men fulgte og støttede det med interesse til sin død i 1942.

Også økonomisk var de første år efter århundredskiftet vanskelige. Selv om fabrikken fra begyndelsen eksporterede en stor del af de nye køleanlæg, var der dog ikke afsætning nok til at holde beskæftigelsen i gang hele tiden, og Sabroe måtte derfor i disse år stadig fortsætte produktionen af bl.a. mejerimaskiner og dampkedler. Samtidig blev priserne presset i bund som følge af en stærk konkurrence fra den nye københavnske kølefabrik A/S Atlas, der i øvrigt førte til, at Tuxen & Hammerich gik ned, så kun Sabroe og Atlas var tilbage.

Derefter bedredes forholdene, og den stadig stigende efterspørgsel efter køleapparatur på flere områder betød, at Sabroe kom ind i en stabil vækstperiode med udvikling af nye produkter. Omkring 1910-11 lykkedes det at fremstille en så lille kølekompressor ("Kolibri"), at den kunne monteres i landets første små husholdningskøle-

skabe, der dog især blev anvendt i restauranter, butikker og "storkøkkener". Af andre nyskabelser fra denne tid kan også nævnes de første elektriske skibskølemaskiner, som blev installeret i ØKs første dieselmotorskib Selandia i 1911, og frugtkøleanlæg, men firmaets væsentligste pionerindsats fandt dog sted inden for fryseindustriens område. I samarbejde med fiskeeksportør A.J.A. Ottesen, anerkendt verden over som den moderne dybfrysningens ophavsmand, udviklede man i 1912 de første anvendelige fiskefrysningssystemer, der var baseret på indfrysning af fiskene i en umættet saltopløsning. Sabroe A/S og Ottesen tog patent på metoden, som hurtigt vandt indpas i mange lande som den bedste frysemetode for fisk i såvel skibe som på landjorden. Først i midten af 1930'erne blev der udviklet nye og bedre metoder med indfrysning i en kold luftstrøm, der så brød Sabroes enestående position inden for fiskekøleanlæggene.

Udvikling af forskellige typer af skibskøleanlæg udgjorde i 1930'erne en væsentlig del af Sabroes produktionsformyelse og omfattede bl. a. opfindelsen af et tre-temperatur system til last-rumskøling. Fra maskinhallen ses her monteringen af en opretstående skibskompressor i 1933.

Foto i Århus kommunes bibliotek, Lokallhistorisk samling.

I forbindelse med levering af et fiskefrysingsanlæg til Færøerne fik Sabroe i september 1931 besøg af statsminister Thorvald Stauning, der også var fiskeriminister. Han ses her sammen med (fra venstre) direktør Carl Gottlieb, bestyrelsesformanden C. Holst-Knudsen og teknisk direktør Otto Kramhøft.

Fotos hos Sabroe Refrigeration A/S.

Fra midten af 1920'erne fik Sabroe vanskeligere ved at fastholde den kraftige fremgang, både fordi de udenlandske kølemaskinfabrikker fik bedre konkurrenceforhold (den danske krone blev opskrevet i 1925), og fordi der kom nye danske virksomheder til. Sabroe måtte 1924 "bide i det sure æble" og ved siden af sine kulsyrekompressorer optage en sideløbende produktion af kølemaskiner med ammoniak som kølemiddel, idet disse på flere områder havde vist sig bedre end kulsyremaskinerne, som Sabroe siden starten havde specialiseret sig i. Presset af konkurrencen fra de nye danske kølefabrikker satte virksomheden desuden kraftigt ind på at udvikle helautomatiske kølemaskiner og -skabe, der fra slutningen af 1920'erne for alvor begyndte at vinde indpas i levnedsmiddelforretninger og efterhånden private hjem. Det kostede dyre erfaringer, inden produktionen af disse små "Kryos"-maskiner kunne udskilles som en ren-

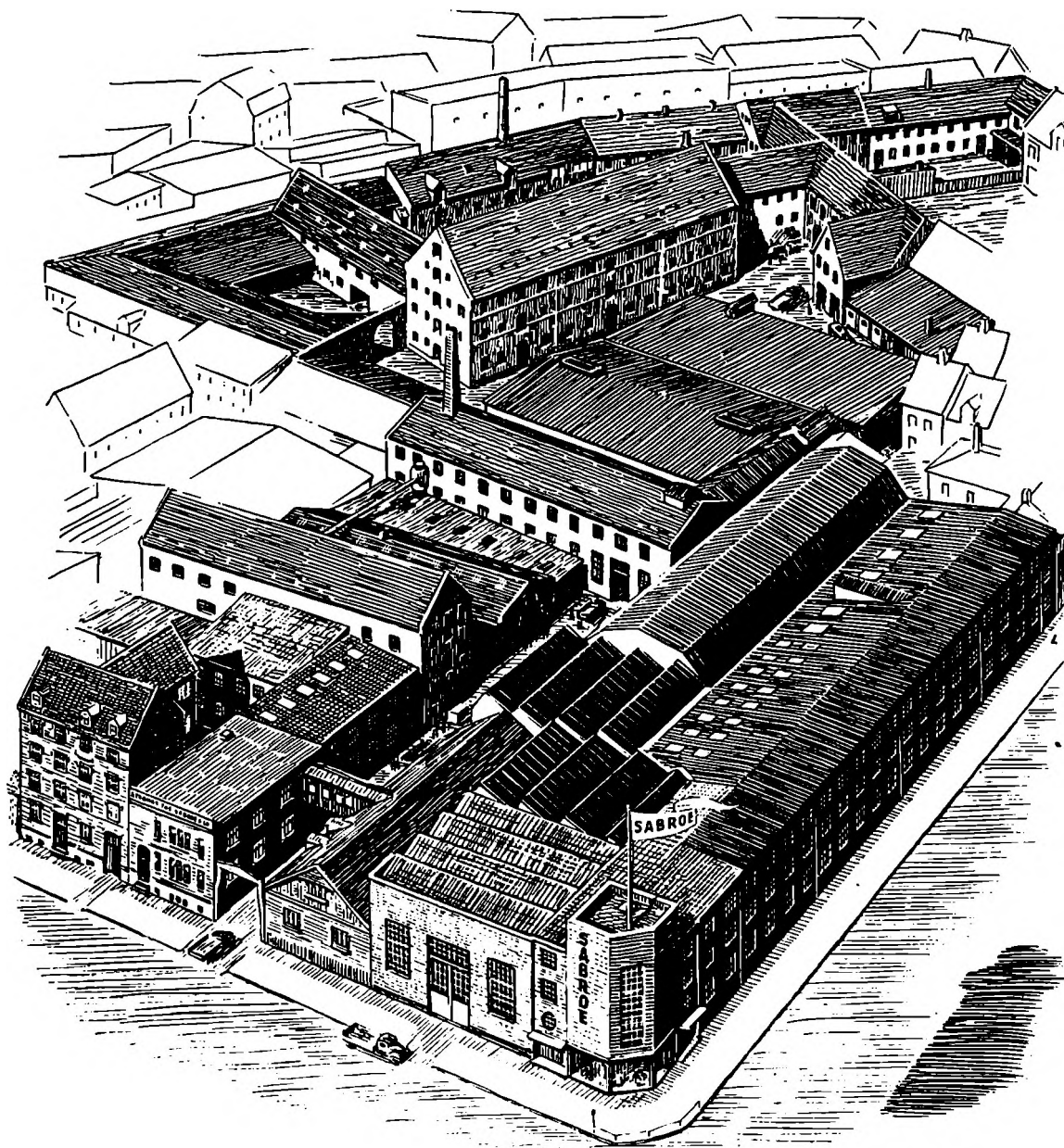
tabel specialgren på fabrikken, først og fremmest fordi Sabroe hidtil især havde koncentreret sig om de større industri- og skibsanlæg.

Ledelsen af Sabroes fabrikker lå frem til omkring 1930 fortsat i hænderne på Carl Gottlieb som administrerende direktør og Joh. Baune som bestyrelsesformand. Baune forblev aktiv i ledelsen, helt til han som 83-årig endelig trak sig tilbage i 1931 og blev afløst af landsretssagfører C. Holst-Knudsen, mens civilingeniør Otto Kramhøft, der havde været ansat på virksomheden siden 1902, et par år før var blevet udnævnt til teknisk direktør. I 1936 afsluttedes generationsskiftet med Gottliebs afgang til fordel for Axel Gruhn (1899–1958), der i et par år havde været med i firmaets merkantile ledelse og herefter i en lang årrække fortsatte på den øverste direktørpost til sin død.

Det var en god beliggenhed, fabrikken havde fået

ved Thomas Sabroes køb af det gamle sygehus nær ved både havnen og banegården. Dynkarken 12-14 var adressen på hospitalet, der oprindeligt var opført i 1842 som hjemsted for byens Videnskabelige Realskole, men bag hovedbygningen lå et større areal, som indgik i handelen. En del af området strakte sig helt ud til Sønder Allé, hvorfra der var tilkørsel til grunden. Straks efter overtagelsen i 1896 fandt den første ombygning sted, men allere-

de året efter blev der yderligere opført både værksteds- og lagerbygning i gården samt ved indkørslen fra Sønder Allé (nr. 41) et kontorhus, som med sin udformning blev et karakteristisk indslag i gadeprofilen. Selve hjørnegrunden Sønder Allé/Dynkarken hørte derimod ikke med til virksomheden. Den lå i begyndelsen ubebygget hen, men var en tid i 1920'erne hjemsted for Joseph Levins produkthandel.

Denne oversigt over fabriksanlægget i Sønder Allé/Dynkarken fra 1947 giver et godt indtryk af udbygningen af hele den gamle fabriksgrund forrest i billedet. Den bageste del med det store pakhuis er den tilkøbte Hans Broges Gård, og det var byrådets krav i forbindelse med bygning af produktionshaller her, som midt i 1950'erne førte til beslutningen om at flytte hele virksomheden til Holme. Tegning i: Sabroe gennem 50 år.

Sabroes hjørne med tårn og køleskabsudstilling, som det tog sig ud en decemberdag i 1958. I løbet af de næste par år skiftede gadebilledet karakter, idet hele husrækken med de gamle store og små ejendomme på den modsatte side af Dynkarken blev revet ned for at give plads til den nuværende brede boulevard mellem Sønder Allé og Europaplads.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalhistorisk samling.

I takt med produktionsvæksten måtte fabrikslokalerne udvides. Der kom en ekstra etage på hovedbygningen, og gårdspladsen blev efterhånden opfyldt med overdækkede lagerpladser og nye værkstedsbygninger. Omfattende udvidelser fandt sted i 1925, hvor to nye værksteder blev taget i brug, og igen i 1930, efter at fabriksarealet var blevet udvidet med Levins hjørnegrund. Det gav mulighed for opførelse af en monteringshal samt udvidelse af kontorlokaler og tegnestuer.

Sideløbende med udvidelserne i sidste halvdel af 1920'erne i Århus oprettede Sabroe i 1926 et datterselskab i Japan, hvor man siden 1910 havde opbygget et større marked. I årene frem til krigen og genoptaget efter dens afslutning foregik i The Sabroe Company of Japan i Osaka en betydelig licensproduktion af kølemaskiner.

Den sidste større ombygning af fabrikskomplekset i Sønder Allé/ Dynkarken fandt sted i 1937 og årene derefter. Herved blev fabriksgården helt ud-

bygget, og det var i disse år, at facaden mod Dynkarken blev forlænget rundt om hjørnet, hvor det blev opbygget med den karakteristiske femkantede søjlebårne tårnbygning, som blev fabrikkens kendetegn i efterkrigsårene.

Selv disse betydelige udvidelser sideløbende med fornyelser og rationalisering af produktionsudstyret kunne dog ikke holde trit med virksomhedens stærke vækst i slutningen af 1930'erne. Det blev derfor nødvendigt at flytte en del af produktionen til andre steder i byen. I 1940 købte Sabroe De Forenede Jernstøberiers grund og fabrikker ved Østboulevarden/Knudrigsgade, og hertil flyttedes samme år rør- og spiralfabrikationen sammen med kedelsmedjen. I befrielsesåret lykkedes det endvidere Sabroe at erhverve en stor tilstødende grund ved hovedfabrikken, den såkaldte Hans Broges Gård, mod Fredensgade/Mindegade, hvor udbygningen kunne fortsættes i det første tiår efter krigen. Heller ikke her var der dog plads til selskabets første store byggeprojekt i de første

fredsår 1946–47, nemlig et eget jernstøberi for fremstilling af kvalitetsstål, der blev udskilt som et selvstændigt datterselskab, Jernstøberiet Dania. Det kom til at ligge i Finlandsgade i byens nyeste fabrikskvarter ved Vestre Ringgade nær Universitetet.

Kriseårene i begyndelsen af 1930erne mærkedes også hos Sabroe, men ret hurtigt blev de afløst af en fornyet fremgang, der hang sammen med, at køle- og frysemaskiner vandt indpas på en række nye områder. Firmaet deltog f. eks. i udviklingen af iscrememaskiner, airconditionanlæg og opbygning af kølehuse (coldstores) i trediverne, hvor man også begyndte at tage et nyt kølemiddel i brug, det nu så forkætrede freon. Inden for virksomhedens særlige speciale, skibskøleanlæggene, fandt der væsentlige fornyelser sted i årene før krigen, og i 1940 udviklede Sabroe som en af de første en skælismaskine, der blev patenteret i en række lande. Skælisen, der bestod af let håndterlige

løse isflager kunne konkurrere med det hidtil anvendte, langt mere arbejdskrævende blokis, og især i Europa blev Sabroe kendt for sin ekspertise på dette område.

De store industri- og skibskøleanlæg fortsatte også i efterkrigsårene med at være Sabroes hovedprodukter på verdensmarkedet. I Danmark gik man desuden i 1950erne i stigende grad ind på at få del i den store udbygning med køleudstyr, der fandt sted i privat og handelssektoren: opførelsen af fællesfryserier, køle- og frysemøbler til supermarkeder, hospitaler mv. Virksomheden oprettede en række salgs- og serviceafdelinger rundt i landet, og et særligt selskab, Royal-Sabroe A/S, blev til sidst oprettet til at varetage denne sektion for mindre køleanlæg, inden den 1976 igen blev opgivet, og hele afdelingen solgt til det svenske Elektrolux.

Den væsentligste nyskabelse i Sabroes efterkrigsproduktion var imidlertid udviklingen af nye kompressortyper. Fremstillingen af tidligere hen-

Efter at Sabroe i 1969 havde flyttet også administrationen til Holme, overtog kommunen fabriksområdet. En kort tid havde bl.a. Teknisk Skole lejemål i bygningerne, men fra 1970 blev området efterhånden ryddet og delvis udlagt til parkeringspladser. Siden 1983 har det været hjemsted for den nye politigård.

Foto i Århus kommunes biblioteker, Lokalthistorisk samling.

imod 30 forskellige, ofte bygget for at imødekomme kundernes specielle ønsker, medførte, at en mere rationel serieproduktion var vanskelig. I USA var man lige før krigen i gang med udvikling af mindre, mere effektive, fleksible og støjsvage typer, og efter at den nye ledelse med Axel Gruhn i spidsen var trådt til, blev der i det første tiår efter krigen sat meget ind på at få konstrueret tilsvarende teknologisk mere avancerede kompressorsystemer. Det lykkedes faktisk Sabroe at blive den første europæiske kølefabrik, der fik færdigudviklet disse multicylindrede stempelkompressorer, som blev sendt på markedet i 1955. Bag succes'en lå bl.a. en målbevidst indsats i en særlig konstruktionsafdeling, men også en smule held. I 1950 deltog firmaet nemlig med sin nye skælismaskine i en europæisk industriudstilling i Chicago, og på grund af en kvælende sommervarme blev standen med maskinen, der producerede et halvt ton skælis dagligt, et tilløbsstykke. Der blev derved knyttet kontakt til alle førende amerikanske kølefirmaer, der efter udstillingen villigt åbnede dørene for besøg. I bagagen hjem medbragtes bl.a. maskindele fra multicylinder-kompressorer.

Det var Sabroes heldige konstruktion af de nye stempelkompressortyper, der blev baggrunden for firmaets stærke udvikling i 1950'erne og 1960'erne. Stigende udviklingsomkostninger var dog allerede fra slutningen af tresserne medvirkende til, at Sabroe begyndte at indgå nærmere samarbejde både med Atlas-fabrikken og en fremtrædende tysk maskinfabrik. Dette samarbejde tog især sigte på at udvikle kompressorer, der arbejdede efter et skrueprincip og ikke som de hidtidige Sabroetyper med stempler. Selv om Sabroes samlede fabriksareal var blevet mere end tredoblet ved købet af Østboulevarden og Broges gård, var udbygningen i 1950'erne så omfattende, at man midt i årtiet måtte konstatere, at udvidelsesmulighederne var udtømt. "Man" var dog i dette tilfælde især Århus kommune og byråd, der ved fabrikkens ansøgning om udvidelse/ombygning stillede krav om bl. a. tilbagerykning af byggelinier, friluftsarealer og indretning af parkeringspladser på fabriksområdet. Da man ikke kunne forhandle sig til rette, købte Sabroe i stedet i 1957 en byggegrund i det nyudlagte industri kvarter i Holme og begyndte her ved den senere Axel Gruhns Vej opførelsen af et nyt fabrikskompleks. I 1959 blev de første afsnit

af den nye maskinfabrik taget i brug, og virksomhedens endelige udflytning fra Dynkarken blev afsluttet ti år senere, da den nye administrationsbygning stod klar til indflytning. En epoke i fabrikens historie var hermed afsluttet.

For Sabroe har salg af skibs- og industrikøleanlæg til udlandet altid udgjort den største og vigtigste del af omsætningen. Firmaet opbyggede tidligt et net af agenter og forhandlere og oprettede endvidere i begyndelsen af 1930'erne egen montørskole til uddannelse af repræsentanter. For at styrke positionen i nogle af de vigtige eksportlande etablerede selskabet, som nævnt ovenfor, et datterselskab i Japan i 1926. Et tilsvarende i England kom til i 1939, men måtte opgives igen på grund af krigen. På det vigtige svenske marked for skibskøleanlæg gik man allerede i 1945 ind med et datterselskab i Göteborg, men ellers var det først efter de stærke ekspansions- og udviklingsår i halvtredserne, at efterkrigstidens to væsentligste udenlandske filialer så dagens lys i henholdsvis Vesttyskland (1957), indgangsporten til Fællesmarkedet, og Brasilien (1960). I løbet af firserne er der yderligere oprettet datterselskaber i flere europæiske og amerikanske lande.

De seneste årtiers omstruktureringer inden for dansk erhvervsliv har også gjort sig gældende hos Sabroe. I 1968 indgik selskabet en samarbejdsaf-tale med landets anden store kølevirksomhed Atlas, der af økonomiske grunde måtte opgive at fortsætte nykonstruktion af egne kompressorer. Samarbejdet fortsatte i de følgende år, samtidig med at Atlas købte aktier i Sabroe i et sådant omfang, at Sabroe i 1974 formelt blev et datterselskab af Atlas. I de følgende år medførte den interne udvikling i Atlas, at dette i 1985 helt måtte opgive sin egen køledivision, og Sabroe overtog derefter alle køleaktiviteter i J. Lauritzen-koncernen, som siden 1938 har været Atlas-selskabernes hovedaktionær.

I løbet af 1970'ernes og 1980'ernes kriseår har også Sabroe i perioder været ramt af nedgang, der har medført en række ændringer i organisationsform og ledelse. De seneste år har dog været præget af konsolidering og fremgang, og firmaet er med en omsætning på henved 1,5 mia. kr. og en samlet medarbejderstab på omkring 2500 (heraf godt 1000 i Århus) byens største virksomhed i jernindustrien.

Elvirasminde

- en sød og broget mangfoldighed

Hvem var egentlig den Elvira, der lagde navn til den Århusfabrik, som nogle årtier i dette århundrede blev betegnet som Danmarks største, ja undertiden endog Nordens største i sin branche? Hvor man havde den "gradbøjning" fra, kan ikke konstateres uden nærmere undersøgelser. Men stor og betydende var "Elvirasminde", hvis navn blev "afsløret" i en artikel i Århus Stiftstidende for 17. marts 1991. Elvira Gindrup fra Christianssted på Skt. Croix var 1870 blevet gift med apoteker Th. Ramsing, Lemvig. Ramsing havde 1870 købt apoteket der og havde samtidig ægtet sin Elvira. Hun må være død, inden han 1875 efter at have solgt apoteket flyttede til Århus og købte Eiler Mehls chokoladefabrik, som han gav navnet "Elvirasminde".

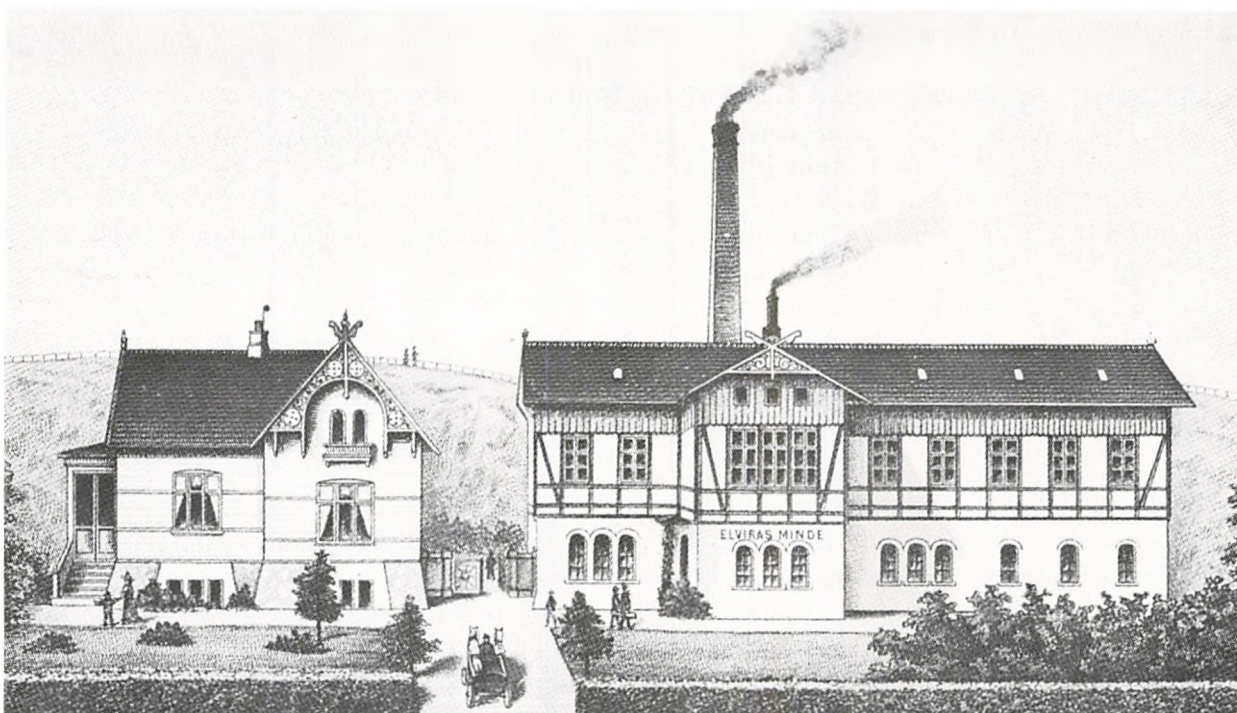
Fabrikken er altså ældre, og hermed hænger det således sammen: cand.pharm. Eiler Mehl, i mange år et velkendt Århusnavn, havde i 1851 på Kannikegade startet et lysestøberi, der efterhånden udvikledes til fabrikation af og engroshandel med sæbe, parfumer, skosværite og andre kemisk-tekniske artikler. 1866 overdrog Mehl virksomheden til cand.pharm. Bruno Preisler, der flyttede til Store Torv 10 (hvorfra mange husker det fine parfumeri med Mehls navn). Preisler fortsatte her den produktion af mineralvand, som han var begyndt på et par år i forvejen. Mehl selv byggede sig en chokoladefabrik på Hadsherredsvej ved Wallensteins skanse (Skanseanlægget) på det sted, hvor i forbindelse med Landsudstillingen 1909 hotellet Skansepalæ blev opført.

Ramsing begyndte sin virksomhed på "Elvirasminde" i januar 1876; men allerede ved udgangen af 1877 fik han følgeskab af Preisler, idet de sammen oprettede firmaet "Fabrikkerne Elvirasminde og Skt. Nicolauskilde brøndanstalt ved Preisler & Ramsing". Preisler flyttede altså sin mineralvands-

fabrik til Hadsherredsvej, og sit nye navn fik den fra den på den anden side af vejen beliggende helligkilde, hvorfra man i øvrigt også tog vand til produktionen af soda- og seltervand. Kompagniskabet blev imidlertid af kort varighed. Allerede midt på året 1879 udtrådte Preisler "efter venskabelig overenskomst", og Ramsing fortsatte videre alene, indtil han i 1889 solgte Nicolauskilde, der endnu i mange år fra Thyragade (senere Skt. Nicolausgade) fortsatte som en kendt Århusvirksomhed og først for nylig – sidst beliggende i Gylling – er ophørt. "Elvirasminde"s skæbne i 1890'erne kendes ikke. Men man må formode, at det ikke er gået særlig godt, idet Ramsing i 1901 simpelthen standsede fabrikken. Han ernærede sig derefter nogle år som agent og senere som købmand. Han døde først 1922 i Jyderup. "Men navnet var godt", hedder det i et jubilæumsskrift fra 1918, "og hr. Clausen var manden til at give navnet relief".

"Hr. Clausen" var Frits Georg Clausen, i almindelighed benævnt F. Clausen. Han var født i Ejer i Ousted sogn 1871 som søn af gartner, senere postbud i Skanderborg Andreas Clausen og Karen Jensen. Han blev sat i købmandslære i Hørning i Alfr. Østergaards kolonial- og produktforretning, hvorfra han som udlært i 1891 fik en smuk anbefaling, der bl.a. fremhævede hans evner som sælger. Direkte fra lærestedet kom Clausen som kommis til mel- og grynhandler O. Berg på Søndergade i Århus. Her var han fra 1. april til 1. december, da han på grund af sygdom måtte forlade tjenesten. Alvorligt synes det ikke at have været, for i 1892 etablerede han en selvstændig agenturforretning i Odder, muligvis også for P. Chr. Petersen, der drev en engrosforretning i kolonial- og bagervarer på Skolegade 19 i Århus.

I Odder kom Clausens utvivlsomme handels-talent til fuld udfoldelse. På cykel gennemtrawlede

Chokoladefabrikken, som den tog sig ud på Hadsherredsvej (Strandvejen) – formentlig i en noget idealiseret gengivelse. De "nordiske" detaljer i frontispicerne var typiske for det tidspunkt – 1866 – da Mehl byggede. I villacen t.v. boede Th. Ramsing. Fabrikkens navn har tilsyneladende oprindeligt været skrevet i to ord. I baggrunden Wallensteins skanse.

Efter original i "Den gamle by".

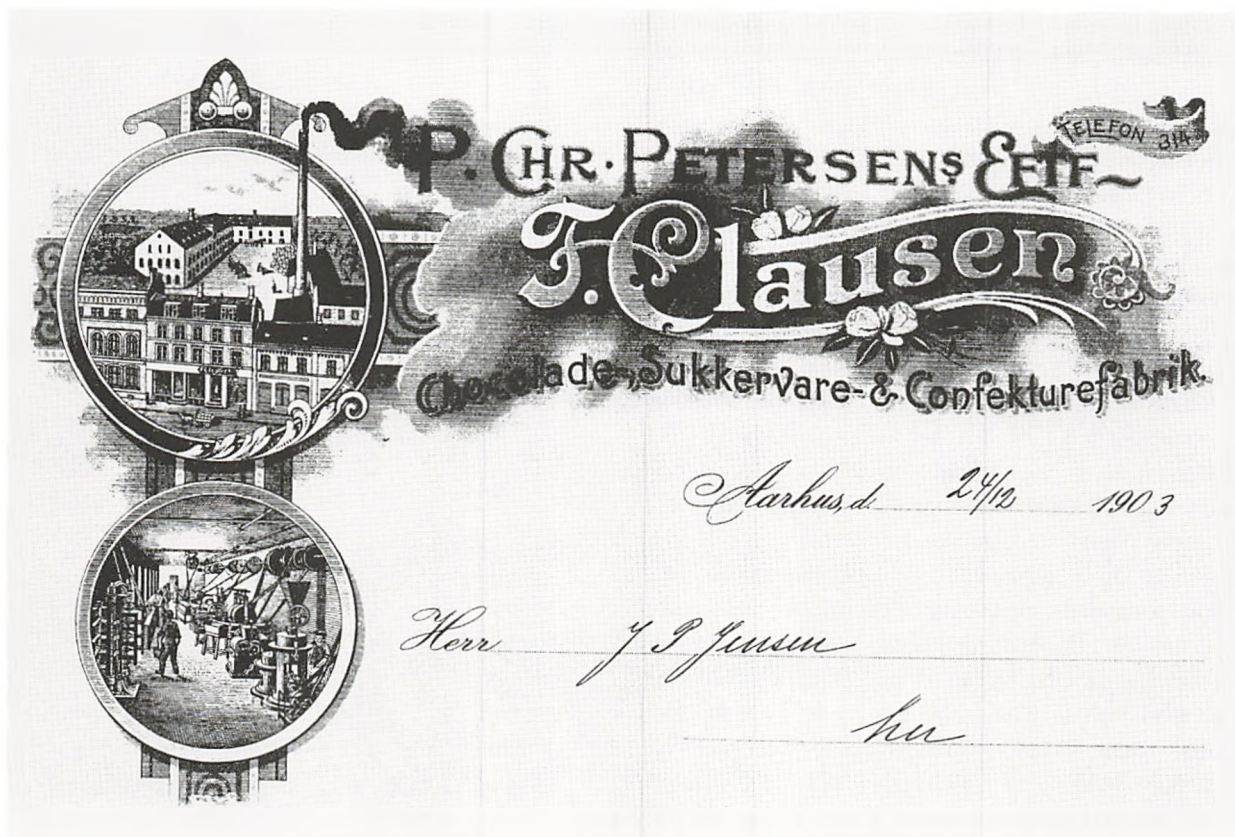
F. Clausen på salgsturné formentlig i 1890'erne. Fortidens rejsende var i almindelighed en ganske fornem repræsentant for handelsverdenen, der blev modtaget med respekt – konkurrencen og vareudbudet var mindre. Clausen sidder her standsmæssigt i en nok lejet landauer med sine prøvekufferter ved siden.

Foto J.C. Nielsen, Odense, hos fotograf Poul Pedersen, Århus.

han hele Midtjylland og skaffede sig efter sigende en ordreportefølge, "som man aldrig havde drømt om. Hans energi og evne til "at gå i" kunderne var forbløffende". Allerede 1893 kunne han købe det petersenske firma, som han omdøbte til "P. Chr. Petersens estf.". Der var den "krølle" ved købet, at Clausen endnu ikke havde nået myndighedsalderen 25 år, så faren måtte stå som den egentlige ejer med fuldmagt til sønnen til at disponere i enhver henseende. Hvad økonomien angår, fortæller jubilæumsskriftet fra 1918, at Clausen selv kom med 10.000 kr., "som han ved en eksempelløs flid og sparsommelighed selv havde tjent sig". Beløbet lyder fantastisk erhvervet på mindre end to år; men da jubilaren naturligvis havde godkendt teksten, der var skrevet af en tidligere repræsentant, må det vel stå til troende. Resten af købsbeløbet – størrelsen er ikke undersøgt – fik man i banklån.

Desværre er meget af det, der i tidens løb for-

trinsvis i aviserne er skrevet om F. Clausen og hans virksomheder især fra den ældre tid så modstridende, at det kan være svært at se "wie es eigentlich gewesen war", og hvor der er modstrid, hjælper desværre heller ikke det ellers så velbevarede arkiv, der befinder sig på Erhvervsarkivet. Det er imidlertid en kendsgerning, at han lavede "søde varer" allerede før århundredskiftet. Den morsomste af flere forklaringer er, at han i 1896 begyndte i sit køkken i Skolegade, vel sammen med sin kone – han var i 1894 blevet gift med Ane Marie Nielsen, som han havde lært at kende i Hørning. Hvordan det nu end forholder sig, så blev produktionen en succes, og Clausen måtte se sig om efter større muligheder. Han fik da øje på "Elvirasminde", der lå stille hen på Hadsherredsvej, købte den af Ramsing og flyttede det hele – også engroshandelen – til Klostergade 34, som han havde erhvervet bl.a. via et lån på 16.000 kr. fra A/S År-

Brevhoveder giver ofte historiske detaljer om et firma, som ikke på anden måde er dokumenteret, selv om det må erkendes, at de indimellem giver mere, end virkeligheden kunne bære. Ovenstående viser Klostergadekomplekset i 1903 samt et fabriksinteriør, der efter 1910-kataloget er rummet, hvor "chokoladen formes". Brevet indeholder i øvrigt en sikkert hemmelig aftale mellem Clausen og repræsentant Jensen. Det tilsiger sidstnævnte et årligt gagetillæg på 1.000 kr. at betale "af min private kasse". Man bemærker, at navnet "Elvirasminde" ikke forekommer på hovedet; men om Clausen oprindeligt har tænkt sig ikke at bruge det til sin nye virksomhed, vides ikke.

Elvirasmindes arkiv, Erhvervsarkivet.

To chokoladepakninger fra før 1. verdenskrig. T.v. Blieriot chokolade, som Clausen fremstillede til den berømte franske flyvers besøg under Landsudstillingen. T.h. en vanillechokolade fra 1911 med et motiv fra Århus havnefront. Toldboden i midten er dog måske – for at gøre den mere monumental – rettet noget ud af den vinkel, hvori den oprindeligt er opført.

Etiketbog i Elvirasmindes arkiv, Erhvervsarkivet.

hus Tømmerhandel og C. Langballe og søn. Clausen var allerede "i med" det århusianske borgerskab. Han gjorde heller ikke de to firmaers tillid til skamme. Allerede 1906 var lånet indfriet.

I Klostergade tog udviklingen fart. 1906 opførtes en ny fabriksbygning, ligesom den ældre bygning blev udvidet. 1912 erhvervedes en stor del af nabogrundene mod vest, og opførelsen af en stor lagerbygning mod Klosterport blev påbegyndt. I 1919 opførtes en tilbygning til fabriksbygningen. Endelig fandt i 1922-23 en afrunding af hele fabrikskomplekset sted, idet hovedbygningen forlængedes til det dobbelte og fik påbygget en etage, og på den samtidig erhvervede nabo-ejendomsgrund (nr. 32, Århus Højskolehjem) indrettedes en helt ny fabriksbygning, ligesom en ny dampskorsten og en lagerbygning kom til.

"Elvirasminde" var allerede før 1. verdenskrig leveringsdygtig i alle former for chokolade og sukervarer: Kogechokolade, spisechokolade, cacao-pulver, konfekturer, bolcher ("den største fabrik i Skandinavien" hedder det i et katalog fra 1910), kolonial- og bagervarer fra P. Chr. Petersens eftf., hvor han gjorde meget ud af en import af tørrede frugter – alt i flere hundrede forskellige typer. Særlig succes havde Clausen med en "Danica" chokolade, som han i 1910 også lancerede i en speciel fransk form, hvortil han havde købt recepten på verdensudstillingen i Bruxelles 1910. Et vidnesbyrd om succes for denne vare er salgstallene for 1908: 62.000 kg. og for 1913: 140.000 kg. I jubilæumsskriftet fra 1918 skriver forfatteren, at det var en "hård kamp" at skaffe denne chokolade indpas ved siden af de gammelkendte mærker. "Publikum er navnlig over for nydelsesmidler konservativt". Det kan da såmænd godt være, i al fald skal

ÆGTE ENGELSKER CITYCAREMELLER

1 Æske med 1½ Gros pr. Æske 1,00

CREMTING

med Chokolade, til 10, 5 og 2 Øre pr. Stk. Store Stykker, omhyggelig Udførelse, fast og smukt Overtæk, solid Pakning. Netto-Pris

	10 Øres i Kasser à 50 og 100 Stk. pr. Stk.	5 Øres i Kasser à 100 Stk.	2 Øres i Kasser à 200 Stk.	pr. 100 Stk.	Netto-Pris
Mandelcrem	do. I	do.	do.	—	0,07
Marcipanbrød	do. I	do.	do.	—	0,07
Vanillecrem	do. I	do.	do.	—	0,07
Bjørne	5 Øres i Kasser à 100 Stk.	do.	do.	—	0,09½
Børn	do. I	do.	do.	—	0,09½
Cremruller	do. I	do.	do.	—	0,09½
Apollostænger	do. I	do.	do.	—	0,09½
Domino	do. I	do.	do.	—	0,09½
Figurcrem	do. I	do.	do.	—	0,09½
Fisk	do. I	do.	do.	—	0,09½
Firben	do. I	do.	do.	—	0,09½
Fondantstænger	do. I	do.	do.	—	0,09½
Frøer	do. I	do.	do.	—	0,09½
Hjerter m. Chokolade	do. I	do.	do.	—	0,09½
— m. Gelé	do. I	do.	do.	—	0,09½
Hunde	do. I	do.	do.	—	0,09½
Johannesbrød	do. I	do.	do.	—	0,09½
Krebs	do. I	do.	do.	—	0,09½
Kejsercrem	do. I	do.	do.	—	0,09½
Mandelstang	do. I	do.	do.	—	0,09½
Mandelbrød	do. I	do.	do.	—	0,09½
Marcipanbrød	do. I	do.	do.	—	0,09½
Nisser	do. I	do.	do.	—	0,09½
Nøddestang	do. I	do.	do.	—	0,09½
Snoet Stang	do. I	do.	do.	—	0,09½
Vanillestang	do. I	do.	do.	—	0,09½
Æblestang	do. I	do.	do.	—	0,09½
Banauer	do. I	do.	do.	—	0,09½

FLØDECREM, 5 ØRES i forskellige smukke Former pr. Stk. 0,03½

SMÅTING, 2 ØRES

	2 Øres i Kasser à 200 Stk.	pr. 100 Stk.	Netto-Pris
Mosk, Slænger	do. I	do.	1,40
Appelænnitter	do. I	do.	1,40
Roulader	do. I	do.	1,40
Rosetter	do. I	do.	1,40
Citroner	do. I	do.	1,40
Appelæner	do. I	do.	1,40
Snebolte	do. I	do.	1,40
Æblerkiver	do. I	do.	1,40
Boldte	do. I	do.	1,40
Figenkager	do. I	do.	1,40

Side 30 fra fabrikkens 1910-katalog, afdelingen for "Confecture fabrikationen". Foruden artsbetegnelser havde mange af varerne "navne", der dog ser adskilligt mere "uskyldige" ud end dem, der netop her først i 1990'erne føres til torvs.

Erhvervsarkivets bibliotek.

der godt med reklame til, og det er en side af Clausens talent, som er veldokumenteret i virksomhedens bøger og papirer.

Den sidste udvidelse 1922-23 fik F. Clausen ikke mange år til at nyde frugterne af. Han døde 1927 kun 56 år gammel. Hans forretningsmæssige dygtighed skabte ham en af de største formuer, der hidtil var set i Århus og det, skønt han gennem årene havde bortskænket betydelige beløb. Han bekostede bl.a. restaureringen af altertavlen i sin hjembys kirke, og det var især på hans foranledning og med hans bidrag, at tårnet på Ejler Bavehøj blev rejst. Det sidste var han uheldig med, fortælles det. Det var lykkedes at få Christian X til at deltage i tårnets indvielse – det er egentlig et genforeningsmonument – men da kongen opdagede, at hans portrætbuste var anbragt hængende højt oppe som et hoved uden for en slagterforretning, blev han sur og beholdt i lommen de ridderkors, der ellers skulle have været uddelt i dagens anledning. Den største gave kom dog efter Clausens død. Han havde i 1922 på Solbakken i Risskov vis-a-vis Psykiatrisk hospital opført en pragtvilla – intet mindre. "Kronen på en usædvanlig karriere"

er den kaldt. Den rummede 40 værelser med en kæmpehal som centrum, var udstyret med enestående skønhed og elegance, og uden om anlagdes en park på godt to tdr. land, ligesom der byggedes garage og gartnerbolig.

Fra ca. 1920 havde spørgsmålet om endnu en kirke i det voksende Vejlbj-Risskov kirkesogn været diskuteret, og i 1929 nedsattes et udvalg til at arbejde med sagen, uden at det dog dengang blev til noget. I 1933 kom man i gang igen, og et nyt udvalg blev nedsat. Få dage efter nedsættelsen døde Ane Marie Clausen. Hun havde fra begyndelsen interesseret fulgt kirkesagen og over for sine to børn fremsat tanken om at ombygge den store villa til kirke. Børnene forelagde tilbudet for udvalget, det blev modtaget, og i december 1934 kunne villakirken indvies. Gaven var givet kvit og frit – villaen havde ved opførelsen kostet 480.000 kr., en for sin tid kolossal sum – og familien føjede hertil ved overdragelsen og senere store summer til indretning, udsmykning og yderligere jordkøb.

Af "Elvirasminde" blev ved F. Clausens død dannet et familieaktieselskab, der førte virksomheden videre gennem 30'erne og 40'erne, naturligvis

Fabrikkens vareudbringningsvogn nr. 6 fra 1910-kataloget. Øverst mellem de to udstillingsmetaljer står "Chokoladefabrikken Elvirasminde". Våbnet mellem de to "vildmænd" er Århus' gamle med Århuset og de indstukne årer, som man i århundreder troede, at byen havde navn efter og ikke efter aros, åens munding.

Erlvervsarkivets bibliotek.

Clausen i sit kontor på 1. sal i Klostergade. Rummet gør ikke ret væsen af sig – læderbetrukne møbler i tidens stil, billedene på væggene er svære at identificere; men "kunst" er det. Det, der hænger bag ham, ser ud til at være et udstillingsobjekt. På skrivebordet en af de "åbne" telefoner, der endnu ikke ses enkelte steder helt op i 30'erne.

Jubilæumsfotoalbum 1893-1918 i Elvirasmindes arkiv, Erhvervsarkivet.

Emfigurerne overtrækkes" er det nederste billede kaldt i D-kataloget. Fabrikken, der kun i beskedent omfang havde faguddannet arbejdskraft, beskæftigede mange kvinder, især i de "lettere" afdelinger. De tre til højre er i færd med neddykning af figurerne. Hver har en gryde med smeltet chokolade, som holdes varm ved damp. De øvrige synes at "tage sig", hvorefter varerne sættes til tørring på reolen. På hylden mellem vinduerne en vægt, der vel har været brugt til en eller anden form for kontrol. Elinstallationer er udført som "knappearbejde", fritliggende ledninger på porcelænsknapper, en af de tidlige former.

Jubilæumsfotoalbum 1893-1918 i Elvirasmindes arkiv, Erhvervsarkivet.

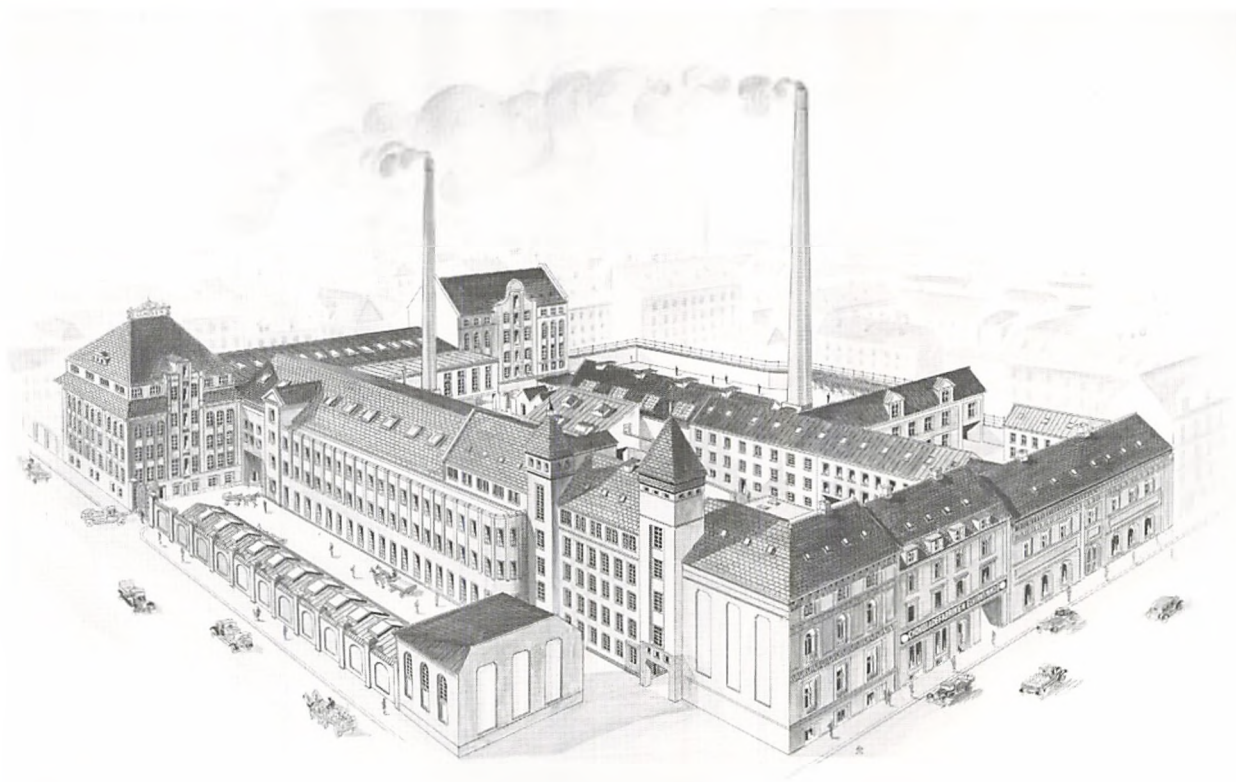
med de forsyningsvanskeligheder, som 2. verdenskrig bød på. Men man klarede sig dog igennem, som man havde gjort det i 1914-18. I 1950'erne begyndte de første svaghestegn dog at vise sig. Chokoladeforbruget faldt fra 3,3 kg. årligt pr. indbygger til 3 kg., omkring det halve af, hvad det var i andre vesteuropæiske lande. Der kom chokolade- og sukkervareafgift, og en skærpet konkurrence på markedet medførte faldende priser. Hertil kom, at man ikke havde fulgt med i den udvikling, der var igang inden for detailhandelen i retning af kædesalg og mærkevarer, samt ikke mindst momsens, som man kunne konstatere havde bevirket et alvorligt tilbageslag. Et sådant kunne overvindes; men det tog tid, og den kunne firmaets økonomi ikke vente på.

I 1966 gjorde man to forsøg på at overvinde van-

5. marts 1922 meddelte danske aviser, at der i Cannes var indgået forlovelse mellem kronprins Frederik og prinsesse Olga af Grækenland – datter af prins Nikolaus, barnebarn af Christian IXs søn Vilhelm, der som Georg I 1863 var blevet græsk konge. I Århus var F. Clausen hurtig til – som han naturligt troede – at drage fordel af den royale begivenhed. Han lancerede i august en særlig kronprins-chokolade, som han lod pakke i en blikdåse, der på forsiden var dekoreret med portrætter af det høje par. 27. september meddeltes det imidlertid officielt, at forlovelsen "efter fælles overenskomst" var hævet. Der stod Clausen så med sine dåser! Han kaldte tilbage så mange, han kunne få fat på, tømte dem og tilintetgjorde dem. Århus Stiftstidende fortæller 21. november 1972 i et lille stykke om udstillingen "Antik 72" i Fyens forum, at det var alle "med undtagelse af et par stykker". Det er næppe rigtigt; der var flere. Ovenstående er en æske fra Struer, købt kort efter præsentationen og bevaret siden.

Privateje. Foto Poul Pedersen, Århus.

Elvirasminde-komplekset, formentlig omkring 1930. Der er lidt "snyd" på tegningen, idet ejendommene Klostergade 36-38/ Klosterport 2 er udeladt.

Elvirasmindes arkiv, Erhvervsarkivet.

skelighederne. Man investerede meget store beløb i nye maskiner, og man ændrede firmaets navn til "Aida A/S", efter et mærke, som man var begyndt at producere i 30'erne, og som man mente kunne slå igennem i København, hvor markedet lå tungt. Men det var for sent. Resultatet af investeringerne havde ellers været forholdsvis gunstigt, idet produktionen var steget. Udgifterne var imidlertid steget mere, og underskudet var accellererende. Man havde også prøvet med personaleindskrænkninger. Der var nu under 200 medarbejdere mod ca. 400 i de gode år. Alt var dog forgæves, og i juni 1967 måtte den gamle fabrik træde i likvidation.

I mange år havde produktionen af neger- eller skumboller spillet en stor rolle i fabrikkens varesortiment, så stor, at man besluttede at forsøge en

fortsættelse på dette grundlag. Komplekset i Klostergade/Klosterport blev solgt, og man flyttede til Hasselager. Her sluttede man sig ved udgangen af 1970'erne sammen med C. Rønning & Co. A/S, der drev en tilsvarende virksomhed i Gentofte. Da "Elvirasminde-Rønning" i 1985 blev hærget af en brand, besluttede man sig for efter et meget gunstigt tilbud fra Skanderborg erhvervsråd at bygge nyt på Danmarksvej i Skanderborg, og her er man endnu. I slutningen af 80'erne forsvandt Rønning-navnet fra selskabet, der påny – nu som datterselskab af levnedsmiddelvirksomheden "3 stjernet A/S", Horsens – kun hedder "Elvirasminde". Boljerne hedder "Samba", og heri er ingen mindelser om Frits Georg Clausen og hans hæderkronede Århusforetagende.

Bruun & Sørensen

– pioner i fjernvarme

I april 1893 indrykkede den store Svendborg-virksomhed L. Lange & Co. en annonce i Aarhus Stiftstidende med en meddelelse om, at firmaet havde hævet sin tidligere forbindelse i byen. Eneudsalget af firmaets ovne og komfurer overgik nu til Carl H. Sørensen. På samme side stod en lidt mindre annonce, som gengives nedenfor. Her bekendtgjorde Carl H. Sørensen, at han åbnede Støberiuksalget Lille Torv 2 den 22. april, og at man her foruden L. Langes produkter kunne få bygningsstøbegods af enhver art samt cykler. Kendte man ikke andet til firmaet end denne annonce, måtte man tro, at man her stod over for en cykelhandler, som også solgte støbegods. Det var cyklen, der fyldte mest i annoncen.

Announcen er typisk både for den tid, den blev til, og for den mand, der indrykkede den. Begyndelsen af 1890'erne var en periode, da mange helt nye varer så dagens lys. Nye produktionsmetoder gav grundlag for et masseforbrug, som man ikke havde kendt tidligere. Men de nye varer skulle sælges, og det var derfor nødvendigt at skabe tillid til dem. Det er baggrunden for, at der i annoncen ikke bare loves olickande og pudseklud, hvis man køber kontant, men også en forsikring mod død, invaliditet og ulykke i forbindelse med cykelkørsel.

Announcen er også typisk for den nye virksomheds stifter. Han havde fra starten ganske bestemte ideer om den politik, han ville føre sin virksomhed efter. Grundsætningen var den aldrig at

I Henhold til Meddelelsen fra **L. Lange & Co.** undlader jeg ikke at tilføje, at

Støberiuksalget Lille Torv 2, ligefor Immervad,

åabnes Lørdag den 22de dennes, og vil endvidere omfatte et betydeligt Lager af

Bygningsstøbegods af enhver Art.

Excelsior-Cykler fra Bayliss Thomas & Co., Coventry, Englands næstældste og bedste Fabrik, grundlagt 1874.

Garanti i 2 Aar.

Gratis mod kontant Betaling leveres til hver Maskine Lygte, Klokke, Taske, Baggebærer, 2 Dunko Olie, 2 Skruenøgler, 1 Oliekande og 1 Pudseklud, — og endnu enestaaende i Danmark, ligeledes gratis for Kjøberen:

 En Forsikringspolice paa **5000 Kr.** for Død, 500 Kr. for Invaliditet og 2 Kr. pr. Dag for Uheld paa Cykle.

Eneret i Aarhus 1893.

Carl H. Sørensen.

Skovtur 1896. Fra venstre Carl H. Sørensens svigerfar, Viggo O.P. Hammer, stadsingeniør Oscar Jørgensen, ukendt, Carl H. Sørensens kone Louise Helene f. Hammer, direktør Fr. Hasselriis, Carl H. Sørensen, ingeniør H.V. Jørgensen, civilingeniør H.H. Bruun, fru Hasselriis.

Foto i privateje.

Kannikegården med det lille tårn, som blev bygget, da firmaet overtog bygningen og indrettede hovedkontorer i 1908.

Foto Poul Pedersen.

gå på akkord med kvaliteten. Uanset hvad firmaet solgte eller leverede, skulle man kunne stå inde for kvaliteten. Derfor tilbyder annoncen også cykler med to års garanti.

Annoncen er derimod ikke spor typisk for virksomheden. Hverken navnet Støberiusdalget Lille Torv 2 eller produkterne bygningsstøbegods og Excelsior-cykler leder tankerne hen på Bruun & Sørensen eller fjernvarme, elektronik og forbrændingsanlæg. De blev da også ændret i løbet af kort tid, og det er så til gengæld typisk for indehaveren: at følge med tiden og være opmærksom på de muligheder, den rummede.

Hvem var Carl Hedevig Sørensen, som den 22. april 1893 åbnede sit udsalg på Lille Torv i Århus? Han var på det tidspunkt en ung mand på 24 år, udlært isenkræmmer hos Georg Haldkjær i Fåborg og for nylig vendt tilbage til Århus. Han var født i Skive den 23. juli 1868 som søn af guldsmed W. Sørensen og hustru f. Hummelgaard. Ti år gammel blev han på grund af økonomiske problemer i sit barndomshjem sendt til sin faster og onkel Jens Thorvald Pfefferkorn i Århus. Onkelen var bogholder hos Frichs til sin død i 1903. Her boede Carl H. Sørensen til sin konfirmation i efteråret 1882, hvorpå han blev sat i isenkræmmerlære i Fåborg. Da han vendte tilbage til Århus, var begge hans forældre døde. Han stod altså alene i verden og startede sin virksomhed med økonomisk hjælp fra pastor I.C.Clausen, Brahetrolleborg.

Han havde ikke drevet virksomhed ret længe, før han besluttede sig til at ændre arbejdsområde. I stedet for at satse på salg valgte han at satse på installation og projektering af opvarmnings- og ventilationsanlæg. Til det formål slog hans egen uddannelse som handlende imidlertid ikke til. Han indrykkede derfor – allerede otte dage efter virksomhedens start – en annonce i Berlingske Tiden, hvor han søgte en ingeniør som partner i firmaet. Og her kommer Bruun ind i billedet. Civilingeniør Hans Herman Bruun (1855-1935) reflekterede på annoncen, og efter en række forhandlinger indtrådte han i firmaet i december 1893. Det skiftede samtidig navn til Bruun & Sørensen.

1893 var ikke noget let år at påbegynde en forretning. Samme dag, som Carl H. Sørensen åbnede sin virksomhed, bragte Aarhus Stiftstidende på forsiden en artikel "Stilhed i handelsverdenen", hvor avisen beklagede de sløje tider. 1893 var et af de store krisear i verdensøkonomien som 1857 og 1929, men det lykkedes Carl H. Sørensen

at komme godt fra start og føre virksomheden ind i en ekspansion. Allerede i 1897 var man kommet så vidt, at der blev oprettet en filial i København, og den fik H.H. Bruun som chef. Carl H. Sørensen havde året før ombyttet sit købmandsborgerskab med et borgerskab som maskinfabrikant, og i 1897 knyttede han endnu en ingeniør til firmaet, ikke som partner, men som betroet funktionær. Det var civilingeniør H.V. Jørgensen (1867-1940). Han blev i firmaet til sin død, og hans meget betydelige tekniske evner blev af uvurderlig betydning for Bruun & Sørensen. Han blev en pionér på det område, som mere end noget andet blev firmaets virkefelt: fjernvarme, og ikke mindre end 19 af hans opfindelser lod firmaet som fastsat i hans kontrakt tage patent på.

Ved siden af fjernvarme blev elektriske installationer firmaets anden hovedopgave. Efter at Århus i år 1900 havde fået et kommunalt elektricitetsværk, blev de elektriske arbejdsopgaver gjort til en særlig afdeling i firmaet.

Tidligt begyndte Bruun & Sørensen at arbejde internationalt. Den første fjernvarmeinstallation fandt sted i Wien i 1907 og blev en stor succes for firmaet. Det varede imidlertid nogen tid, inden

ideen slog an herhjemme. Den første by, der fik installeret fjernvarme, var Fåborg. Det skete i 1925. Derpå gik det slag i slag. København kom med samme år, og Århus fik sit anlæg i 1928, og siden har den ene købstad efter den anden meldt sig. Bruun & Sørensen stod ikke tilbage for noget dansk firma med hensyn til ekspertise på dette felt, og firmaet kom i tidens løb til at stå for installationen af fjernvarmenettet i ikke mindre end 85 danske byer.

Firmaets kraftige ekspansion forløb ikke uden vanskeligheder. Kautionsforpligtelser bragte i 1908 Carl H. Sørensen i store økonomiske vanskeligheder, som ville være blevet en trussel mod firmaets fortsatte beståen, hvis ikke venner og bekendte havde trådt hjælpende til. Men krisen blev overvundet, og virksomheden kunne fortsætte den opadgående linje. I 1917 fik Bruun & Sørensen således prædikat af kongelig hofleverandør efter en installation af et varmeanlæg på Marselisborg slot. I 1918 udtrådte H.H. Bruun på grund af alder af firmaet, som Carl H. Sørensen derpå fortsatte som eneindehaver.

Som nævnt var virksomheden ikke mange dage gammel, før driften blev lagt om. Der var en stadig

Carl H. Sørensen som nygift 1896 i sin lejlighed i Nørregade mellem sin kone og sin svigerfar.
Foto i privateje.

Karikatur af Carl H. fra artikelserien "Udstillingens mænd" i Aarhus Stiftstidende 9. august 1909.

interesse for tidens mange tekniske fremskridt og nyskabelser hos Carl H. Sørensen, og en stadig op-tagethed af at omsætte de tekniske landvindinger i praktisk arbejde. Han var som person præget af en handlekraftighed grænsende til det rastløse, en iværksættertype, som engagerede sig i mange andre områder af byens liv end blot den, der ved-rørte hans forretning.

Ledetråden i hans arbejde var ønsket om at gøre Århus til en moderne by, men nogen samlet plan havde han ikke. Han engagerede sig i det, han stødte på, og ofte var det sådan, at det ene førte det andet med sig. Fra 1902 udkom der et lokalt boulevardblad i Århus, Århusposten. Den var så sprælsk, som man nogensinde har set det her i byen, og økonomien var elendig. Carl H. Sørensen trådte til med penge, men lige meget hjalp det. Avisens redaktør og stifter, Chr. Arnfast Nielsen kørte økonomien helt i sænk. I 1907 eller 1908 blev han sat fra bestillingen, og det så grundigt, at Chr. Arnfast Nielsen ved sin fratræden på Carl H. Sørensens forlangende skriftligt måtte forpligte sig til aldrig mere at vise sig i Århus – end ikke på gennemrejse. Det sprælske gik af avisen efter redaktørskiftet, uden at økonomien nogensinde blev overbevisende god af den grund. Men nu kom også trykkeriet, hvor Århusposten blev trykt, i vanskeligheder, og Carl H. engagerede sig derfor også i trykkeriet. Det var stiftet af brødrene Backhausen, men i 1915 blev det omdannet til aktieselskabet Jydsk Centraltrykkeri med Carl H. Sørensen som formand for bestyrelsen, og det udviklede sig derefter til et økonomisk sundt foretagende. Det gjorde Århusposten derimod aldrig, og i sommeren 1937 besluttede Carl H. Sørensen at lukke bladet.

Da hotel Royal i begyndelsen af århundredet skulle moderniseres, blev Carl H. Sørensen også taget med på råd, og da byen ville vise resten af landet, at den var blevet stor, og derfor arrangerede landsudstillingen i 1909, var Carl H. Sørensen en af de drivende kræfter i det omfattende arbejde, som en sådan udstilling fører med sig. Det indbragte ham et ridderkors. Han blev også involveret i arbejdet på at gøre Århus til en universitetsby, om end han ikke stod forrest i dette arbejde.

Derimod kom han til at sætte sit præg på arbejdet for byens kulturliv på tre felter : Musikforeningen, teateret og AGF. Han var formand for Århus Musikforening fra midt i 1920erne til en gang i 1930erne. Det var en vanskelig periode for musikforeningen, og Carl H. Sørensen mente ikke, at udviklingen kunne vendes og foreslog derfor fore-

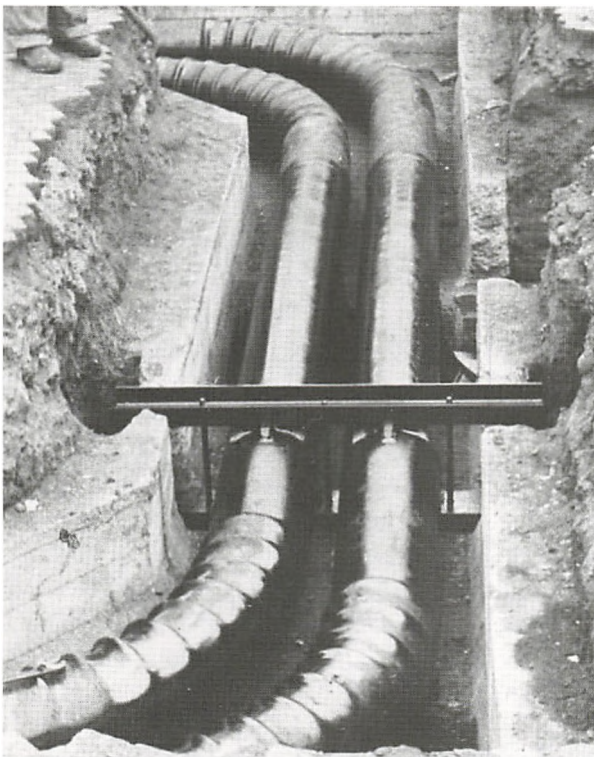

Carl H. Sørensen som ældre.
Foto fra 1934 i privateje.

ningen nedlagt. Da han ikke kunne få flertal for dette synspunkt, trak han sig tilbage. Større betydning fik han for Århus Teater. Han havde siden 1903 været medlem af dets repræsentantskab og blev i 1930 formand for dette, en post han beholdt til sin død. Formandshvervet var arbejdskrævende og var i virkeligheden næsten en direktørstilling. Helt så krævende var stillingen som hovedformand for AGF (1924-37) ikke, men det var blevet en slags borgerligt ombud blandt Århus mest fremtrædende fabrikker at tage denne post. Carl H. Sørensen fulgte således efter navne som fabrikant H. Vestesen, direktør Fr. Lausen og fabrikant J. Wied.

Erik Hammer-Sørensen som mafioso sammen med en amerikansk slægtning i New York 1929.
Foto i privateje.

Fjernvarmerør med valkebøjninger i en støbt underjordisk kanal.

Skal man prøve at illustrere Bruun & Sørensens virksomhed i et enkelt billede, må det blive et som dette.

Foto i Bruun & Sørensens arkiv, Erhvervsarkivet.

Carl H. Sørensen var en udpræget personlighed. Hans temperament kunne slå voldsomme gnister og hans vrede antage homeriske dimensioner, men han havde samtidig en betydelig charme og en evne til at inspirere medarbejdere, og han strakte sig langt for at hjælpe og støtte, når der var brug for det. Han døde den 1. november 1937 efter en operation.

Det danske holds indmarch ved de olympiske lege i Berlin 1936. Fanebærer er Erik Hammer-Sørensen, der deltog som fægter.
Foto i privateje.

Udsigt fra direktørboligen på toppen af bygningen Åboulevarden 22.

Foto fra 1962 i privateje.

bejdede der som driftsingeniør, først i The Western Electric Company i New Jersey og senere i Raisler Heating Company i New York. Efter yderligere at have haft arbejde hos Rudolf Otto Meyer i Hamburg vendte han i 1934 tilbage til Århus og arbejdede i Bruun & Sørensens hovedsæde, indtil han tre år senere overtog ledelsen.

Men på en anden måde var han dårligere rustet end faderen. Carl H. Sørensen var sig selv. Han havde været forældreløs i flere år, da han startede sin virksomhed, og han havde ikke andre forventninger at leve op til end sine egne. Erik Hammer-Sørensen derimod fik til opgave at løfte arven og var derfor underlagt et pres for at gøre det ligeså godt som faderen og helst bedre. Det lagde et tryk på ham livet igennem, og det er næppe forkert at sige, at han ikke så meget oplevede sit arbejde som det at have en direktørpost i en stor virksomhed, men mere som det at videreføre det firma, som faderen havde skabt. I en vis forstand lå faderens skygge – på godt og ondt – over hele hans liv.

Erik Hammer-Sørensen var direktør for Bruun & Sørensen til sin død i 1973. I de 35 år, han stod i

spidsen, fortsatte virksomheden sin ekspansion. Fjernvarmen bredte sig for alvor, da nye byer indførte fjernvarme samtidig med, at de byer, som havde, udvidede deres ledningsnet betydeligt. Det blev et stort arbejdsfelt for virksomheden, med tiden suppleret med forbrændingsanlæg. Et andet stort arbejdsområde blev den elektriske afdeling, hvor især opbygning og installation af store kontroltavler til elektriske styrings- og overvågnings-systemer på virksomheder og kraftværker blev en vigtig opgave for virksomheden.

Forlængst havde Bruun & Sørensen bredt aktiviteten uden for landets grænser. Der blev stiftet datterselskaber i England, Spanien, Tyskland og Sverige, og firmaet blev i 1967 deltager i aktieselskabet Danish Turnkey Hotels. Medarbejderstaben voksede og var i jubilæumsåret 1968 nået op på 660. Det var meget langt fra Støberiusalget Lille Torv 2, og det var således i høj grad lykkedes at løfte arven.

Også med hensyn til tillidshverv fulgte Erik Hammer-Sørensen efter sin far på en række poster. Han havde sæde i bestyrelsen for Århus Teater til sin død, og han var formand for bestyrelsen for Jydsk Centraltrykkeri. Desuden blev han kirkeværg for Århus Domkirke, så hans hverv var rent fysisk samlet omkring Bispetorv og kunne let nåes til fods fra Bruun & Sørensens hovedkontor i Kannikegade. Der havde firmaet haft domicil siden 1908 i en gammel købmandsgård, som ved den lejlighed blev bygget om og forsynet med et nyt indgangsparti med et lille tårn, tegnet af Hack Kampmann. Efterhånden som virksomheden voksede, blev det for lille, og i 1962 tog man en helt ny bygning i brug beliggende bagved den gamle med adresse Åboulevarden 22. Det var en moderne bygning i fem etager, tegnet af arkitekterne Friis og Moltke. Den øverste etage rummede en meget smukt udstyret direktørbolig.

I 1972 fyldte Erik Hammer Sørensen 70 og måtte træffe beslutning om firmaets fremtid. Helst havde han nok set, at Bruun & Sørensen var blevet fortsat som et familieaktieselskab, men efter lange overvejelser besluttede han at sælge den bestemmende aktiepost til ti af firmaets ledende medarbejdere med de tre sektionsdirektører i spidsen, Poul Jensen som leder af den tekniske sektion, Ib Bjerregaard som leder af den administrative sektion og Sv. Rasmussen som leder af den elektriske sektion. Det var udtryk for stor loyalitet over for firmaet at

Bagsiden af Åboulevarden 22. Bygningen rummede både værksteder og kontorlokaler.
Foto fra 1962 i privateje.

træffe denne beslutning, og vilkårene for overdragelsen blev bevidst gjort lempelige for ikke at vanskeliggøre arbejdet for de nye ejere.

I de første år efter ejerskiftet gik det strygende for Bruun & Sørensen. Omsætningen steg, og medarbejdertallet voksede, indtil de kulminerede i slutningen af 1970'erne med en omsætning på 1/2 mia. kr. og en stab på mellem 1300 og 1400 ansatte. Men så begyndte vanskelighederne. Den afgørende svaghed for firmaet lå i, at aktiekapitalen – 25 mill. kr. – var lille i forhold til den samlede omsætning og størrelsen af de enkelte engagementer, som firmaet bandt an med. Det betød en svag konsolideringsgrad og en sårbarhed over for vanskeligheder. Likviditeten var anstrengt. Firmaet havde meget store engagementer i Iran, og da alle udenlandske tilgodehavender efter revolutionen i 1979 blev infrosset, kom Bruun & Sørensen i klemme. Ved årsskiftet 1979-80 blev der i dagbladet Børsen rejst kritik mod firmaets regnskaber, hvorpå der indledtes en ond cirkel af vanskeligere kreditvilkår og dermed følgende problemer for virksomheden, som yderligere vanskeliggjorde kreditvilkårene osv. Resultatet blev en rekonstruktion, hvor fem af de hidtidige afdelinger i firmaet blev solgt fra, og hvor firmaets bankforbindelse konverterede kassekreditten til ansvarlig lånekapital. Om denne rekonstruktion kunne have hjulpet firmaet gennem vanskelighederne, lader sig aldrig opklare, for den var dårligt nok bragt på plads, før virksomheden blev ramt af det næste slag. Det var bagmandspolitiet, der meldte sig, og anklagerne føg gennem luften og fyldte aviserne. Det endte efter to års undersøgelser med, at nogle kommunale medarbejdere, der var blevet dømt ved underretten i Frederikshavn, blev frifundet ved landsretten. Det var imidlertid

en ringe trøst, for på det tidspunkt var skaden sket. Firmaets image var slået fuldstændig i stykker i den mellemliggende tid, og det havde måttet fortsætte med at frasælge afdelinger, hvilket naturligvis ikke styrkede indtjeningen på længere sigt. I vinteren 1983 var der kun tre afdelinger tilbage. Den sidste afdeling, der blev solgt ud af den gamle Bruun & Sørensen koncern, var B & S Rørteknik. Dette firma blev købt af koncernens administrerende direktør Poul Jensen og blev drevet videre med ham selv som eneaktionær og direktør. Samtidig købte firmaet af boet retten til navnet Bruun & Sørensen, medens de øvrige firmaer, der videreførte afdelinger af koncernen fik lov til at benytte B & S i navnesammenhæng i fem år. Det oprindelige selskab Bruun & Sørensen var dermed tømt for aktiviteter og blev lukket efter at være blevet erklæret konkurs.

Selskabets afvikling formede sig som en stille konkurs, og facit blev, at der af det oprindelige moderselskab blev udskilt 16 nye selskaber. Ingen arbejdspladser gik tabt i forbindelse med afviklingen. De 16 selskaber beskæftigede to år efter opdelingen sammenlagt dobbelt så mange medarbejdere, som Bruun & Sørensen gjorde på sin højde. Men enheden i virksomheden forsvandt, og de 16 selskaber fortsatte side om side uden særlige bindinger eller forretningsmæssigt samarbejde indbyrdes. B & S Rørteknik skiftede ret hurtigt navn til B & S Energiteknik A/S og senere til Bruun & Sørensen Energiteknik A/S. Det er det firma, der mest direkte viderefører det gamle selskabs arbejde. Det købte navnet, og det fortsatte med de samme medarbejdere, som havde været beskæftiget i det gamle Bruun & Sørensen A/S's ingeniøraftdeling. Det nye selskab blev stiftet den 11. april 1983 og kan så i april 1993 holde både 10 og 100 års jubilæum med 11 dages mellemrum.

Jul. A. Jørgensen

– småkager og Mariekiks

De fleste århusianere, der endnu husker navnet Jul. A. Jørgensen, forbinder det formentlig med kiks, Mariekiks. Mange studerende ved Århus Universitet har fra begyndelsen af 1960'erne og en snes år frem, når vinden var i det rigtige hjørne, kunnet nyde duften af vanille fra kiksfabrikken i Helsingforsgade. Men det var ikke dette produkt, der oprindeligt dannede baggrund for hr. Jørgensens erhverv.

Albert Julius Jørgensen, som er hans korrekte navn, blev født i Silkeborg 12. oktober 1874 (død 2. november 1943 i Århus). Fra 1. november 1889 til 1. november 1893 stod han i lære hos urtekræmmer Hermann Ebert, Amagerbrogade 18, København. Han blever udlært i urtekræmmerfaget såvel en gros som en detail, og dertil lærte han ekspeditørfaget. Efter endt uddannelse fortsatte han hos Ebert som kommis og som rejsende agent i et par år. Han fik fuldmyndighedsbevilling 22. april 1899, og 5 dage senere fik han borgerbrev i København som detailhandler. Han lejede en lille kolonialbutik på Kultorvet, hvor han solgte kaffe, the, chokolade og kiks. Forretningen havde en god omsætning, og det gik åbenbart så godt, at det var fristende at forsøge sig med noget større.

Derfor var Jul. A. Jørgensen ikke sen til at slå til, da lejligheden bød sig for salg af forretningen. Køberen var en velsitueret københavnere, der skulle have anbragt en veninde i en velfungerende forretning med en omsætning, der kunne give et sikkert udkomme.

Jul. A. Jørgensen kom ud af denne handel med en fortjeneste på et par tusind kroner, hvilket efter datidens forhold var ganske pænt. Men før han fik dem anbragt i en anden forretning, fik han et tilbud fra Nordisk Kaffe-kompagni om at overtage Jacob Jacobsens kaffe en gros og detailforretning i Århus.

Indehaveren var pludselig død, og kaffekom-pagniet havde lovet enken at være behjælpelig med at finde den rigtige mand til at overtage forretningen. Selv om Jul. A. Jørgensen, som nævnt, havde tjent en god skilling, var det dog ikke nær nok til at overtage denne ret store Århus-forretning, men da Nordisk Kaffe-kompagni var villig til at låne ham de fornødne penge, kunne han overtage forretningen i 1902. 15. april samme år fik han ordnet formalia for at drive bynæring i Århus, da han fik næringsbevis og borgerskab som købmand. Inden han flyttede til Århus, blev han 26. marts gift i Frederiksberg kirke med Emma Otilie Valborg Hansen (født 25. maj 1874, død 30. juli 1942).

I de følgende år drev han forretningen i Guld-smedgade 27, det var hårde år, og der skulle slides meget for at holde sammen på det hele. Jørgensen havde en førstemand til at passe detailforretningen, mens han selv rejste ud og besøgte købmændene i Århus og opland. På trods af det enerske arbejde kneb det meget med at have til dagen og vejen, indtil De Danske Spritfabrikker pludselig en dag henvendte sig med et forslag. Dette gik i al sin enkelthed ud på, at Jul. A. Jørgensen kunne ordne spritsalget for DDSF, når han alligevel rejste rundt til sine forretningsforbindelser; han ville til gengæld for dette ekstraarbejde modtage en garanteret indtægt på 5.000 kr. om året. Det var et tilbud, der, omstændighederne taget i betragtning, ikke kunne afvises. Kontrakten blev sluttet, og det blev nu bedre tider for hans forretning; men det var alligevel Jul. A. Jørgensen lidt imod at skulle formidle salget for De Danske Spritfabrikker, så efter nogle få års forløb frasagde han sig dette arbejde.

Han helligede sig nu helt sin egen forretning, der gik støt fremad, både detail og engros. I 1904

Jul. A. Jørgensen annoncerede ofte i de lokale aviser. Dette billede, hvor Jul. A. Jørgensen står foran forretningen, blev brugt i en del avisannoncer i marts 1904. På døren kan man se, at der står Jacob Jacobsens Effst.; uret viser dansk normaltid fra kgl. observatorium, en garanti for urets præcision.

Foto i Erhvervsarkivet.

reklamerede han med, at han havde en daglig omsætning på 1000 pund kaffe, og at han ikke gav nogen form for tilgift, en svøbe, der hærgede den tids kaffe- og smørforretninger. Desuden hævdede han, at forretningen var den største specialforretning i Jylland. I kælderen under butikken blev der fabrikeret kaffetilsætning, vandrevet sennep og andre småting.

I 1907 begyndte han at sælge småkager, som bager J. Hansen i Kongsvang bagte i sit hjemmebageri med eneste hjælp i kone og et par børn. Salget af denne artikel gik så godt, at bager Hansen ikke kunne følge med efterspørgslen med den begrænsede arbejdskraft, han havde i hjemmebageriet. Der blev nu udvidet med et kældbageri, også i Kongsvang, og produkterne blev solgt under navnet "Biscuitfabriken Kongsvang"; firmaet blev dog først officielt indregistreret i 1917 af Jul. A. Jørgensen. For at afhjælpe arbejdskraftproblemet kom der nu nogle små hjælpemaskiner ind i ba-

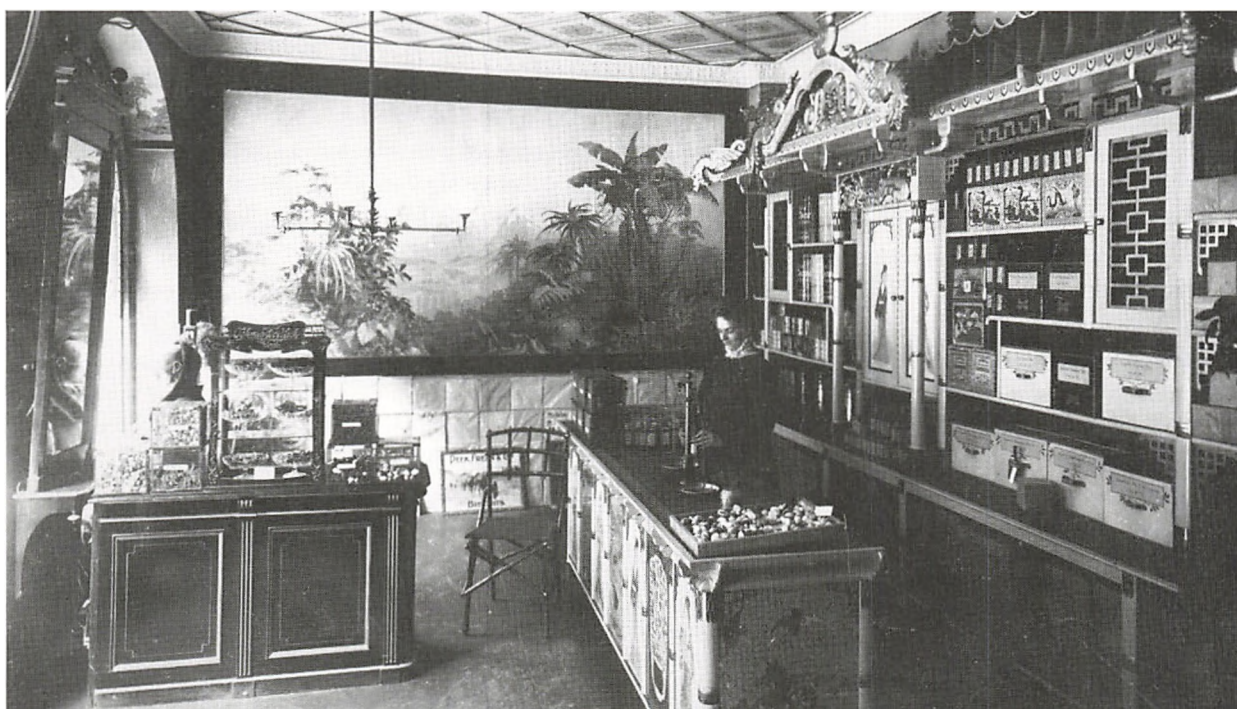
geriet, og der kunne herefter produceres 50 dåser kager om dagen (150 kg). Det var en temmelig stor produktion, når man tager i betragtning, at de fleste selv bagte de kiks eller kager, de skulle bruge.

Det viste sig dog, at produktionen ikke var tilstrækkelig, og Jul. A. Jørgensen begyndte at se sig om efter andre lokaler. I Herluf Trollesgade fandt han, hvad han søgte. Der hersker dog en vis tvivl om, hvornår han etablerede et bageri på denne adresse; enkelte steder er 1908 angivet som begyndelsesår, dette er nok for tidligt. Mere sandsynligt er det, at bageriet, der senere blev til fabrikken i Herluf Trollesgade 7, blev indrettet omkring 1913 (1914 omtales en mindre brand i forbindelse med installation af en ny maskine i Herluf Trollesgade). Det var oprindeligt en bondegård, købt og ombygget af en mand, der ville lave mekanisk sten-huggeri. Han døde dog, før han fik maskinerne ind i huset, som derefter kom til at stå tomt i flere år, indtil Jul. A. Jørgensen købte det af dødsboet. Der

De talrige kaffesække opstillet på gulvet fortæller med al tydelighed, at der her er tale om en kaffeforretning. Fru Emma Jørgensen er i færd med at ekspedere en kunde i den ret enkelt indrettede forretning; billedet er taget mellem 1902 og 1910. På det nederste billede ser man det samme lokale ca. 1910, men nu er stilen en helt anden, kaffesækkene er væk, og denne del af forretningen – indrettet til chokolade- og thesalg – er nu udsmykket med glaslofter, eksotisk vægmaleri og kineserier på væggene.

Foto i Erhvervsarkivet.

Det var ikke kun indvendigt, at forretningen i Guldsmedgade blev moderniseret. Over indgangspartiet blev muren dekoreret med to vaser, hvorfra udgik blomsterrankornamentik. Der var desuden blevet anskaffet en lille hestevogn. På døren stod nu kun Jul. A. Jørgensen.

Foto i Erhvervsarkivet.

blev nu ryddet op, bygget om og installeret 2 almindelige bageovne. Her blev der det næste stykke tid, som det havde været tilfældet i Kongsvangbageriet, kun bagt småkager, kransekagestænger og lignende bagværk. I 1914 hjemkøbte han fra Tyskland en maskine til kiksformstilling og en kul-fyret kiksovn med kæder, der kunne transportere kiksene gennem ovnen, der var 14 meter lang. Et par år senere købtes endnu en ovn, der var 17 meter lang, men for at kunne få plads til nyanskaffelsen blev det nødvendigt at fjerne de to almindelige ovne.

Fabrikationsvirksomheden tog nu så meget tid, at Jul. A. Jørgensen måtte vælge mellem fabrik eller detailhandel, og i 1917 afhændede han derfor forretningen i Guldsmedgade 27.

1918 fik Jul. A. Jørgensen desuden borgerskab som kagebager og sukkervarefabrikant, men der kom dog en række vanskelige år, og det er formentlig i lyset af dette, at man skal se salget af ejendommen i Guldsmedgade i 1919 til skotøjsfabrikant Clausen, Randers.

Men efterhånden begyndte tingene at falde på plads, og virksomheden udviklede sig fornuftigt; i 1935 blev firmaet omdannet til et aktieselskab.

Der var naturligvis konkurrenter på markedet. Hovedsagelig de store københavnske som for eksempel Biscuitfabrikken Norden, Jensen & Møller, Engelsk-Dansk Oxford og Reinh. van Hauen. Sidstnævnte fabrik blev udbudt til salg, og Jul. A. Jørgensen købte den, da man på grund af stigende salg var løbet ind i kapacitetsproblemer.

Det var dog umiddelbart ikke en god løsning.

Jul. A. Jørgensen var lejere i van Hauens bygninger, og med købet kom man til at stå med dobbelt mandskab og administration, som nu skulle tilpasses de nye forhold. Problemerne blev løst, men nogle episoder kom det dog til, blandt andet sagen om de røde kiks:

Til at forestå produktionen på fabrikken i København skulle der være en ansvarlig mester. Derfor sendte man fra Århus-fabrikken en sådan til København. Men på den nykøbte fabrik var der ansat en person, der absolut ville være mester. For at dette kunne lade sig gøre, mente han, måtte han først bringe den fungerende mester i miskredit. Dette kunne lettest lade sig gøre, hvis mesteren ikke kunne styre produktionen. I kiksproduktion anvendes blandt andet hjortetakssalt, og bruges der for meget, ødelægges kiksene. Den ambitiøse medarbejders plan var derfor i stedet for at bruge mel, når han skulle udrulle dejen, at strø hjortetakssalt på. Med det resultat, at kiksene blev ødelagt. Man gjorde alt for finde fejlen ved produktionen, der blev udtaget prøver af mel, dej m.m., afprøvede råvarer fra Århus blev sendt til København for at indgå i produktionen, men intet hjalp. Man blev da klar over, at der var tale om sabotage, og det blev anmeldt til politiet. Sagen var så usædvanlig, at alle landets aviser skev om den, selv udenlandske blade bragte omtale. Det blev dog firmaets direktør i København, der afslørede sabotøren. Han havde fået mistanke til den ansatte og tilsatte den portion hjortetakssalt, der stod i den pågældende arbejders garderobeskab, et kemisk stof, som i bagt tilstand blev rødt. Det afslørede ham, og han blev anholdt og straffet. Sabotøren havde i alt ødelagt for ca. 20.000 kr. varer, men den megen avisomtale betød, at det reklame-mæssigt så rigeligt kom firmaet til gode.

10. juli 1936 blev fabrikken ramt af en brand, der voldte stor skade. Den ene ovn sank sammen, og hele kikslageret blev ødelagt. Det var ikke nogen ønskesituation, da man stod foran højsæsonen, men ved at øge produktionen i København og indføre dobbeltdrift, og ved at bygge en midlertidig mur omkring den ovn, der havde undgået brandskader, lykkedes det at undgå store kundetab. Firmaet havde tidligere, da man søgte om at indkøbe et par maskiner, haft et par kontroverser med Valutakontoret, der skulle give tilladelse til brug af valuta til indkøb af udenlandske maskiner, men dette måtte nu delvis bøje sig. Jul. A. Jørgensen fik lov til at købe en stålbandsovn i Tyskland, den første, der kom til Danmark.

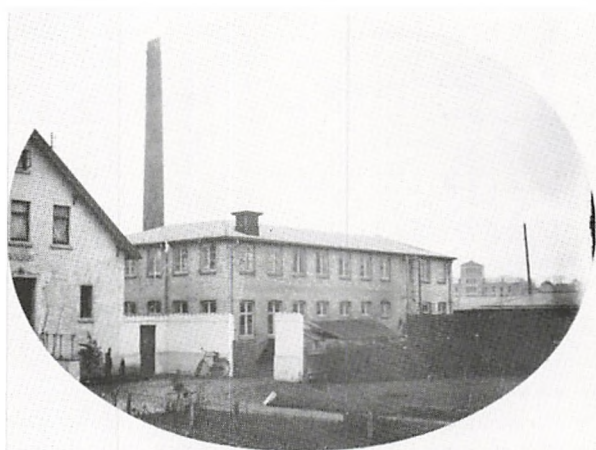
Det var ikke kun kiks, man producerede. I 1929 optog man produktionen af vafler, til at begynde med ganske beskedent kun med en enkelt ovn, der blev håndbetjent, men meget hurtigt udvikledes denne produktion, og den var ved branden i 1936 i toppen både hvad angår kvalitet og kapacitet.

Firmaet beskæftigede sig med to andre produktioner, som begge efter en kortere periode blev taget af programmet til fordel for kiks- og biscuitproduktionen. Den ene var marcipanråmase, som solgtes til bagerne; men denne produktion skiltes fra, og fabrikken blev afhændet til Odense Marcipanfabrik. Den anden makaroni; i 1942 havde man købt Marcaronifabrikken A/S Norden, København, som derefter blev flyttet til Århus. Maskinerne blev dog senere afhændet til Tørsleff & Co, da man standsede makaroniproduktionen i midten af 1950'erne, og aktieselskabet ejedes som datterselskab med det formål at drive handel og fabrikation.

Gennem mange år havde man bestræbt sig på at eksportere, men dette blev der sat en stopper for med krigen 1939-45. Ikke kun eksporten blev ramt, også produktionen til hjemmemarkedet indskrænkedes på grund af rationeringer osv. Men også efter krigen var det svære tider, da rationeringerne fortsatte i flere år. Efterhånden lysnede det, og man kunne igen så småt begynde at genoptage eksporten.

Firmaet var igen kommet på rette kurs, og det var blevet besluttet i 1959 at flytte virksomheden til Horsens, hvor der var meget stor arbejdsløshed, og hvor kommunen havde tilbudt en grund til forærringspris og en række andre fordele. Samtidig var der forhandlinger i gang om overtagelse af det svenske firma A/B Stockholms Kexfabrik. Disse forhandlinger sluttede med et køb af fabrikken til opførelse i Danmark. Fabrikken i Stockholm blev demonteret, og nogle maskiner blev sendt til Århus, hvor de skulle arbejde, til den nye fabrik i Horsens var i gang. Samtidig blev der foretaget en kostbar rationalisering af fabrikken i Århus, men man nåede kun at se ganske lidt til resultaterne. Resten af de svenske maskiner blev sendt til Horsens til opmagasinering. Der blev udarbejdet planer til den nye fabrik, og der blev indhentet tilbud på nye maskiner. Der blev også foretaget ændringer på Århus-fabrikken, da de hjemtagne maskiner fra Sverige nødvendiggjorde dette.

19. september 1959 væltede alle planer, da der om aftenen opstod en eksplosionsagtig brand, der fuldstændig lagde fabrikken i aske. Det var kom-

Fra Herluf Trollesgade 7, hvor Jul. A. Jørgensen startede en egentlig kiksproduktion, var der frit syn op til Trøjborg Bryggeri i Willemoesgade, hvor nu Århus Universitet har en afdeling.

Foto i Erhvervsarkivet.

plet umuligt at producere, og tilbud om hjælp fra kolleger kunne man ikke tage imod, da stempler, emballage osv. ikke var tilpasset konkurrenternes maskiner.

Branden betød også, at flytning til Horsens nu var ude af billedet, alene af den grund at byggebrandforsikringen indeholdt den klausul, at fraflytning af areal på grund af brand ville betyde en afkortning på 300.000 kr. i erstatningen. En ansøgning om genopførelse af fabrikken på grunden i Herluf Trollesgade blev afslået af kommunen, der ville bruge arealet til byudvikling. Det lykkedes dog at finde en løsning med Århus kommune, idet man i februar 1960 mageskiftede den gamle fabriksgrund med en grund i Helsingforsgade af et areal på 10.600 m².

Fabriksanlægget blev naturligvis opført i tidens ånd, alt skulle tilrettelægges så rationelt som muligt og gerne med indbygget mulighed for senere at kunne lave udvidelser, når produktionen nødvendiggjorde det. Kort fortalt kan man udtrykke det på den måde, at råvarerne kommer ind i den ene ende af fabriksbygningen og i den anden ende bliver kørt bort som færdigproducerede varer. Man sørgede for ved projekteringen og indkøb af maskiner, at så meget som muligt i fabrikationen kunne udføres af disse. Til belysning af dette kan anføres, at nå dejen var lagt, blev den i den gamle fabrik kørt til et maskinanlæg, hvor den blev valset ud i plader af bestemt tykkelse. Dette arbejde beskæftigede tidligere to mand hele dagen; skulle det

De færdigbakte kiks bliver her på afkølingsbåndet kontrolleret for eventuelle fejl og derefter ført over til en sorteringsmaskine, hvor et par medarbejdere pakker de stablede kiks i kasser.

Foto i Erhvervsarkivet.

samme system anvendes på den nye fabrik, ville det betyde arbejde til fem mand, fordi der her var planlagt en meget større produktion. I stedet foregik processen nu i en såkaldt laminator, der sørgede for den fuldstændige udvalsning og sammenlægning og lagdeling af dejen. Det var en meget vigtig proces, som blandt andet havde betydning for kiksens kvalitet. Efter denne proces gik dejen videre til selve udstikkeren, hvor de runde og firkantede kiks blev frigjort, og den overskydende dej gik automatisk tilbage til laminatoren og blev valset med til videre udstansning. Kiksene gik der-

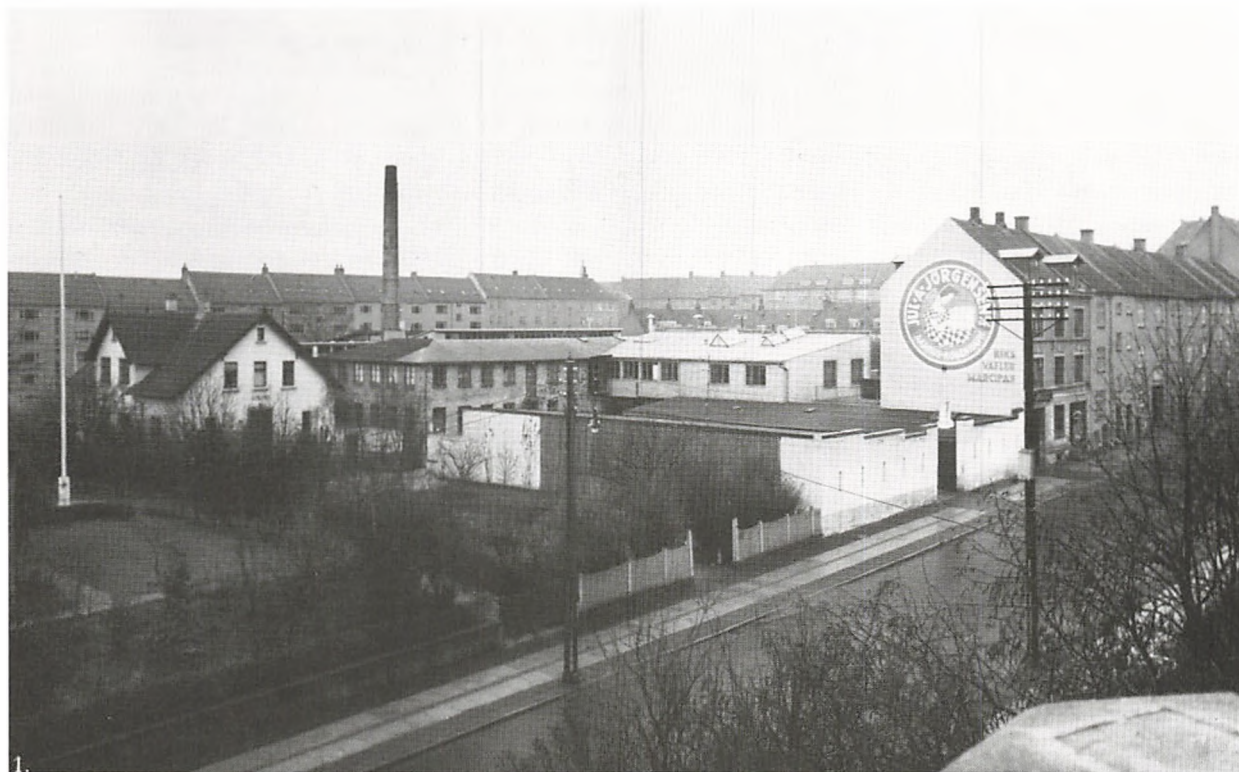
efter fra et stålbånd gennem en 60 m lang ovn, videre til en kølebund og stabledes automatisk på højkant, hvor pakkedamerne lagde dem over i kassetter i pakkemaskinen, der så foretog den endelige pakning. Maskinen kunne producere 180.000 kiks i timen. Men også denne sidste menneskelige berøring ville forsvinde, når anlægget var færdiginstalleret. Nogenlunde som her beskrevet så fabrikken ud, da den blev indviet i maj 1961, og det var hensigten, at den skulle være fuldautomatiseret ved udgangen af året.

Men selv om kunderne vendte tilbage til fabrik-

De forskellige kikstyper og vafler blev pakket i hver deres mangefarvede emballager, og dernæst i de firkantede blikkasser for videre forsendelse. Det var karakteristisk for denne del af produktionen, at det altsammen foregik ved håndkraft, da sortere- og pakkemaskiner først meget sent blev indført i virksomheden.

Foto i Erhvervsarkivet.

Efterhånden blev kvarteret omkring fabrikken i Herluf Trollesgade mere bebygget, og det begynde at knibe med pladsen. Det var derfor en naturlig udvikling, at virksomhedens ledelse begynde at se sig om efter andre placeringsmuligheder for fabrikken.

Foto i Erhvervsarkivet.

Der var ikke meget tilbage efter storbranden i 1959, der havde vist myndighederne, at en placering af en virksomhed af denne type ikke hørte hjemme i et beboelseskvarter. Jul. A. Jørgensen fik derfor ikke tilladelse til at genopføre fabrikken, men blev henvist til et andet og bedre egnet område i byen.

Foto i Erhvervsarkivet.

ken, der havde ligget stille i halvandet år, viste det sig, at det var nødvendigt med en kapitalindsprøjtning, for at virksomheden kunne fortsætte den gode udvikling, som der trods alt var tale om. I oktober samme år blev det meddelt, at General Foods Corporation 1. november ville være de nye ejere af Jul. A. Jørgensen. Forhandlingerne om overtagelsen havde stået på i flere måneder.

Med Jul. A. Jørgensens overgang til det amerikanske firma kunne man sige, at ringen blev sluttet, for en af General Foods hovedartikler var kaffe, ganske vist pulverkaffe, men alligevel. I perioden med General Foods ved roret, 1961–1971, introducerede man mange forskellige produkter. Blandt andet piskeskum til afløsning af fløde! Det må man vist have en amerikansk tankegang for at kunne gøre i et landbrugsland som Danmark. Det gik da heller ikke særlig godt, og ganske langsomt døde virksomheden hen, for til sidst i 1981 at blive lukket. Ironisk nok blev produktionen af kiks flyttet til Sverige, ikke til Stockholm, men til Göteborg,

hvor den sidste ejer af virksomheden var Göteborg Keks, der overtog Jul. A. Jørgensen i 1971.

Fabrikant Jul. A. Jørgensen fik på trods af den lidt vanskelige start i løbet af meget kort tid oparbejdet fabrikken til en daglig produktion på 4.000 kg færdige salgsvare, og han blev den største i sin branche uden for København. Men det var ikke kun forretning, der optog Jul. A. Jørgensen, han beklædte flere tillidshverv og var således medlem af ligningskommissionen, formand for Skydeselskabet Minerva og i en årrække, 1924-1932, formand for børnehjælpskommissionen, hvor han i mange år var en af de drivende kræfter.

I januar 1956 stillede en besøgende på Jul. A. Jørgensens fabrik et spørgsmål, som ikke kunne

26. maj 1961 indrykkede Jul. A. Jørgensen denne store annonce for at fortælle omverdenen, at man nu var i gang igen og i stand til at levere de længe savnede produkter.

Demokraten 26. maj 1961.

September 1959 Nedbrændt til grunden

Nu-
igang
igen

SKANDINAVIENS MEST MODERNE BISCUITFABRIK

Siden vor gamle fabrik i Herluf Trollesgade brændte i september 1959, har vi arbejdet paa genopbygning af en nye moderne fabrik. Nu er maalet for genopbygningen naaet, og vi er i gang igen i vor nye virksomhed, som ligger i Helsingforsgade. Saavel bygninger som maskiner repræsenterer her det mest rationelle og tidssvarende i vor branche i Skandinavien i dag.

NYE varer — NYE emballager. Vore nye tekniske muligheder sætter os saaledes i stand til at producere markedets absolut bedste kiks, biscuits og vafler. Glæd Dem derfor til de mange nye Jul. A. varer, der nu vil komme Dem i møde i forretningerne — blandt andet:

JUL.A.JØRGENSEN A/S

HELSINGFORSKVEJ 4 — AARHUS

Den smørbagte nye **SMØR-MARIE**, som er fremstillet efter helt nye metoder, der giver Dem den lækreste og sprødeste kiks, De nogen sinde har smagt, og som er emballeret i en ny, længere pakning, saa De faar **FLERE OG BEDRE KIKS FOR DE SAMME PENGE** — i et nyt pakkemateriale, der beværer kiksene sprøde som nybagte i længere tid.

Velsmagende **CRACKNELS** - smørtyvane, der straks støjler opmærksomheden ved øtebordet - bagt paa en ny maade, der giver bedre og mere ensartet kvalitet, pakket i en ny, farveglad pose, der viser Dem mange nye ideer til anvendelse af cracknels til canapé'er til vin, til øl, til drinks, til te, til gæster og til TV.

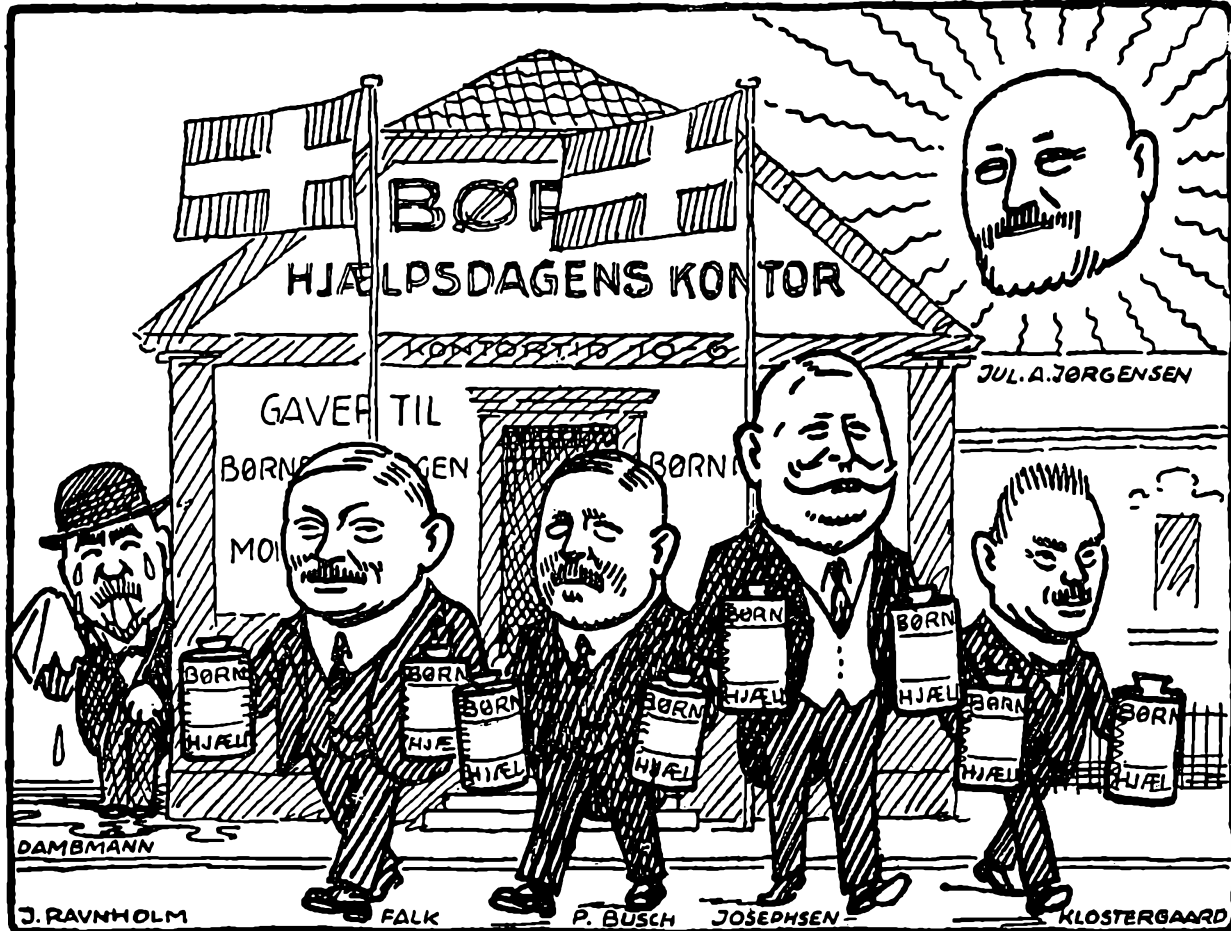

RICH COCONUT - en sprød og fyldig kokoskage, lige anvendelig til kaffe, te eller et glas vin.

De fornemme **ELIZABETH WAFERS**, som mange har savnet - lækre, sprøde og fyldt med den dejligste fløde-creme.

— og mange andre fristende biscuits og vafler, som alle kan lide, i festlige pakninger, som vil skabe glæde i ethvert hjem.

Jul. A. Jørgensen var levende engageret i det sociale arbejde. Han var gennem flere år en af de drivende kræfter bag Børnehjælpsdagen og ses her som den faderligt smilende sol over Nationalbankens gamle bygning i Bispegade, mens andre af byens kendte folk rykker i felten for at rasle penge ind. Under besættelsen, hvor flere skoler var beslaglagt af tyskerne, fandt skolebespisningen for visse skoler sted i Jul. A. Jørgensens kiksfabrik i Herluf Trollesgade.

Demokraten 13. juni 1926.

besvares: Hvorfor hedder kiksene Marie kiks? Hvem var Marie? Man blev den besøgende svar skyldig og udsatte en dusør til den, der kunne give svaret; dusøren var en families årsforbrug af kiks. Det nærmeste man kom et svar var, at det kunne have et eller andet med Jomfru Maria at gøre, men det endelige svar er aldrig fundet.

Ikke desto mindre var Mariekiksene for mange synonyme med Jul. A. Jørgensens fabrik, og samtidig en fast bestanddel i opskriften på kiskage, der også har flere elementer fra Jul. A. Jørgensens virke i sig, nemlig kaffe, chokolade og Mariekiks. Uden den firkantede Store Marie er kiskage i dag ikke helt det samme.

Henvisninger

Ved udarbejdelsen har forfatterne anvendt gængse håndbøger i almindelighed. Herudover er brugt Erhvervsarkivets personalhistoriske index samt aviserne Århus Stiftstidende, Demokraten og Århus Amtstidende. Af særligt materiale er endvidere anvendt:

Hans Broge:

Århus-Spejlet.

Vagn Dybdahl: Hans Broge og det jyske landbrug, i Jyske Samlinger, 5. rk. VII, 1946-47.

Ceres:

C. P. N. Nørgaard: Bryggeriet Ceres, Århus, 1856-1931.

Øllyden nr. 17, december 1956.

Ceres-arkivet i Erhvervsarkivet.

Frichs:

Fritz le Fevre: Søren Frich og hans fabrik, i Erhvervshistorisk Årbog 1984.

Frichs 1854-1954.

124 år på Frichs. 1978.

Ambolten 1948-56, div. numre.

Frichs arkiv i Erhvervsarkivet.

Dansk Tarifforenings arkiv i Erhvervsarkivet.

Schmalfeld:

Vagn Dybdahl: Familien Schmalfeld og J. E. Schmalfelds tobaksfabrik i Århus, i Århus Stifts Årbøger, 55. bind, 1962.

Schmalfelds arkiv i Erhvervsarkivet.

C. Langballe:

C. Langballes arkiv i Erhvervsarkivet.

Dansk Tarifforenings arkiv i Erhvervsarkivet.

Aarhus Oliefabrik:

Aarhus Oliefabrik A/S, 1930.

Frederik Lausen: Aarhus Oliefabrik limiteret 1892 - 1918, 1943.

Aarhus Oliefabrik A/S 1871 1971.

Otto Mønsted:

Otto Mønstedes arkiv i Erhvervsarkivet.

Dansk Tarifforenings arkiv i Erhvervsarkivet.

Århus kommunes arkiv, stadsingeniørens bygningstegninger.

Arbejdernes Produktionsforening:

A. Sncum: Arbejdernes Produktionsforening i Århus 1884-1919

Arbejdernes Produktionsforenings arkiv i Erhvervsarkivet.

Sabroe:

Thomas Ths. Sabroe & Co. 1897-1922.

Sabroe gennem 50 år, 1947.

Thomas Ths. Sabroe: Thomas Ths. Sabroe contra Thomas Ths. Sabroe & Co., 1915.

En industripioners skæbne, 1972.

Dansk Køleforening 1911-1986.

Isbjørnen, diverse numre.

Dansk Tarifforenings arkiv i Erhvervsarkivet.

Århus kommunes arkiv, bygningsinspektoret.

Materiale og fotos fra Sabroe Refrigeration A/S.

Elvirasminde:

P.Chr. Petersens Eftf. 1893-1918.

Chokolade, sukkervare og konfekturefabriken "Elvirasminde".

50 år efter. P. Chr. Petersens Eftf. Chokoladefabrikken "Elvirasminde", 1943.

Varekatalog 1910.

Elvirasmindes arkiv i Erhvervsarkivet.

Bruun & Sørensen:

Varme gennem 50 år. Bruun & Sørensen A/S, 1943.

B. S. Teknik 1893-1968.

Jul. A. Jørgensen:

Jul. A. Jørgensens arkiv i Erhvervsarkivet.

Publikationer udgivet af Århus byhistoriske Udvalg

BARN I ÅRHUS

Redigeret af Åge Bredsted,
Vagn Dybdahl og Emanuel Sejr.
1956. 139 sider. Udsolgt.

BARN I ÅRHUS

Anden samling.
Redigeret af Åge Bredsted,
Vagn Dybdahl og Emanuel Sejr.
1957. 183 sider. Udsolgt.

ÅRHUSPROMENADE

1909-1959
Redigeret af Vagn Dybdahl og
Finn H. Lauridsen.
1958. 244 sider. Udsolgt.

Rasmus Nielsen:

ÅRHUS I FYRRERNE
Ny udgave med oplysende noter
af Emanuel Sejr.
1959. 164 sider. Udsolgt.

Emanuel Sejr:

GAMLE ÅRHUSGADER
Første samling.
1960. 154 sider. Udsolgt.

Helge Søgaard:

DET ÆLDSTE ÅRHUS
1961. 114 sider. 26 plancher.
Udsolgt.

Emanuel Sejr:

GAMLE ÅRHUSGADER
Anden samling.
1961. 160 sider. Udsolgt.

FREMMEDE SER PÅ ÅRHUS

Redigeret af Finn H. Lauridsen.
1962. 247 sider. Udsolgt.

ERHVERV I ÅRHUS

Ved Poul Enemark.
1963. 80 sider. Kr. 10,00.

Bernhardt Jensen:

FRA DET GLADE ÅRHUS
De gamle varieteer og
morskabsteatre.
1963. 252 sider. Udsolgt.

Anna Thestrup:

ELIGEREDE BROGERE I
ÅRHUS
1740-1837
1964. 136 sider og 2
udfoldstavler.
Kr. 10,00.

UNG I ÅRHUS

Redigeret af Vagn Dybdahl.
1964. 298 sider. Udsolgt.

UNG I ÅRHUS

Ny samling.
Redigeret af Vagn Dybdahl.
1965. 224 sider. Udsolgt.

Bernhardt Jensen:

SOM ÅRHUS MOREDE SIG
Folkelige forlystelser fra
1860'erne
til 2. verdenskrig.
1966. 248 sider. Udsolgt.

Peder Hansen Resen:

ATLAS DANICUS,
ÅRHUS STIFT
Tekst og oversættelse ved
Helge Søgaard.
1967. 160 sider, 27 planchesider.
Kr. 20,00.

Ib Gejl:

UNDER VÆRGERÅDET
Forsømte og »forbryderske« børn
i Århus 1905-15.
1967. 121 sider. Udsolgt.

Emanuel Sejr:

ÅRHUS-MOSAIK
Personer og begivenheder
i den lille by.
1967. 281 sider. Udsolgt.

Erik Christiansen:

GENNEM ÅRHUS I TRÆSKO
Billedredaktion og oplysende
noter
ved Peder Jensen.
1967. 109 sider. Udsolgt.

Vagn Dybdahl:
**DET LOKALHISTORISKE
ARBEJDE I BYERNE**
Erfaringer fra Århus byhistoriske
Udvalgs virksomhed.
1968. 24 sider. Udsolgt.

Victor Jensen:
KLUNKETID OG KRIGSÅR
Århus omkring år 1900 og under
besættelsen 1940-45.
1968. 308 sider. Udsolgt.

BORGERE I BYENS RÅD
Medlemmer i Århus bys
borgerrepræsentation
og byråd 1838-1968.
Redigeret af Ole Degn og Vagn
Dybdahl.
1969. XXIV + 268 sider. Kr.
30,00.

ULYKKE, NØD OG BRØDE
Begivenheder i Århus.
Redigeret af Vagn Dybdahl.
1969. 72 sider. Kr. 10,00.

Bernhardt Jensen:
**DA ÅRHUS VAR
HOLLYWOOD**
Et kapitel af stumfilmens
historie.
1969. 160 sider. Udsolgt.

DA DET VAR NYT I ÅRHUS
Ved Ole Degn.
1970. 208 sider. Udsolgt.

ÅRHUS DENGANG OG NU
1971. 144 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1972
156 sider. Kr. 30,00.

MANGE KOMMER TIL ÅRHUS
1972. 154 sider. Kr. 20,00.

Vagn Dybdahl:
**SOCIALHISTORIE
I KØBSTÆDERNE**
1972. 20 sider. Udsolgt.

**RASMUS PEDERSEN
THES'TRUPS STAMBOG**
Ved Helge Søgaard.
1972. 100 sider. Udsolgt.

ÅRHUS DENGANG OG NU
Anden samling.
1972. 138 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1973
156 sider. Udsolgt.

S. Hjorth Eriksen:
SÅDAN VAR ÅRHUS
Lette vindnesbyrd om Århus i
1920'erne og 1930'erne.
1973. 184 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1974
161 sider. Udsolgt.

Bernhardt Jensen og Peder
Jensen:
MARSELISBORG-SKOVENE
Histore og begivenheder gennem
århundreder.
1974. 208 sider. Udsolgt.

Emanuel Sejr:
ÅRHUS PROFILER
Skikke, personer og
begivenheder i
den svundne by.
1974. 216 sider. Kr. 20,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1975
178 sider. Udsolgt.

Bernhardt Jensen:
**LIVET I ÅRHUS
I GAMLE VISER**
Digt og kendsgerninger om store
og små begivenheder.
1975. 160 sider. Kr. 30,00.

ÅRHUS ÅRBOG 1976
178 sider. Uindb.: Kr. 30,00.

**TRAFIK I ÅRHUS -
FØR OG NU**
Redigeret af Vagn Dybdahl og
Finn H. Lauridsen.
1976. 165 sider. Kr. 30,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1977
178 sider. Kr. 30,00.

**BIBLIOTEKS- OG KULTURLIV
I ÅRHUS**
**ERINDRINGER AF
EMANUEL SEJR**
1977. 312 sider. Udsolgt.

HUS OG HJEM I ÅRHUS
Redigeret af Vagn Dybdahl.
1977. 220 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1978
183 sider. Kr. 30,00.

**SKOLER OG SKOLEGANG
I ÅRHUS 1930-1970.**
Redigeret af Ib Gejl.
1978. 350 sider. Kr. 30,00.

Johan Albrecht With:
AARHUUS-TIDS-FORDRIV
Ved Kjeld Elkjær.
1978. 40 sider. Kr. 15,50.

ÅRHUS-ÅRBOG 1979
192 sider. Kr. 30,00.

BERNHARDT JENSEN
BERETTER OM ÅRHUS
Redigeret af Annegrete Dybdahl.
1979. 192 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1980
184 sider. Udsolgt.

Hans Rishøj:
ÅRHUS I KRISETIDER
1980. 200 sider. Kr. 106,50.

ÅRHUS-ÅRBOG 1981
191 sider. Kr. 30,00.

BUTIK I ÅRHUS
Redigeret af Chr. R. Jansen.
1981. 277 sider. Udsolgt.

ÅRHUS-ÅRBOG 1982
184 sider. Udsolgt.

Georg Andrézen:
MIN ÅRHUS-KAVALDADE
1982. 152 sider. Kr. 40,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1983
158 sider. Kr. 30,00.

**BYENS BØRN – ÅRHUSBØRN I
LYS OG SKYGGE**
Redigeret af Ib Gejl.
1983. 174 sider. kr. 40,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1984.
192 sider. Kr. 30,00.

ÅRHUS I 1930'ERNE
– set gennem fotografen Åge
Fredslund Andersens linse.
Redigeret af Henrik Fode
og Finn H. Lauridsen.
1984. 159 sider. Kr. 130,50.

ÅRHUS-ÅRBOG 1985
141 sider. Kr. 30,00.

Svend Aage Andersen:
**SALT OG BRØD
GØR KVINDEN RØD**
Arbejderliv i Århus 1870–1940.
1985. 224 sider. Kr. 145,15.

EFTERKRIGSÅR I ÅRHUS
– glimt af livet i byen 1945–1960.
Redigeret af Erik Korr Johansen.
1985. 125 sider. Kr. 142,75.

ÅRHUS-ÅRBOG 1986
168 sider. kr. 142,20.

DET TALTE MAN OM...
– rids fra Århus i 100 år.
1986. 140 sider. Kr. 146,40.

ÅRHUS-ÅRBOG 1987
168 sider. kr. 156,75.

FOLK I ÅRHUS
Ved Tage Kaarsted
1987. 240 sider. Kr. 165,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1988
167 sider. Kr. 170,80.

Svend Aage Andersen:
HAVNEARBEJDERNE I ÅRHUS
– før containernes tid.
En undersøgelse af deres
livsform
og erfaringsverden ca. 1880–
1960.
1988. 247 sider. Kr. 203,75.

UNG I ÅRHUS
Tredje samling.
Redigeret af Finn H. Lauridsen.
1988. 199 sider. kr. 155,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1989
164 sider. Kr. 200,00.

FOR ETHVERT HJEM
– Århus i avisannoncer 1900–
1960.
Redigeret af Finn H. Lauridsen.
136 sider. Kr. 215,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1990
131 sider. Kr. 200,00.

FRA ÅHAVN TIL KYSTHAVN
– Århus havns historie til 1914.
Redigeret af Erik Korr Johansen.
238 sider. Kr. 225,00.

ÅRHUS-ÅRBOG 1991
143 sider. Kr. 225,00.

BYENS HUS
redigeret af Henrik Fode
130 s. kr. 138,00

DE SKABTE AARHUS
Redigeret af Ib Gejl
125 sider. Kr. 244,00.